UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

ÇİN KAYNAKLARI VE UYGUR KİTABELERİNE GÖRE

Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

ÇİN KAYNAKLARI VE UYGUR KİTABELERİNE GÖRE

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

İstanbul-2004

Bu eser
Bakanlar Kurulu'nun 20.07.1980 tarih ve 8/1307 sayılı
kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek
vergi muafiyeti tanınmış olan
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın yayınıdır.

Her hakkı mahfuzdur.
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın
müsaadesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi
bir değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

Baskı
Özrenk Matbaa

Haberleşme
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
P.K. 94 Aksaray/İSTANBUL
Tel: (0212) 511 10 06 - 511 19 33

ISBN: 975-498-167-1
Millî Yayın Nu: 2004-34-Y-0147-217

Hocam merhum
Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL 'in
AZİZ hatırasına...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ **9**

GİRİŞ **11**

I. KURULUŞ ÖNCESİ UYGUR TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ ... **11**

II. ÖTÜKEN'DEKİ UYGUR KAĞANLIĞI **13**

1- Kutluk Bilge Kül Kağan Devri **13**

2- Moyen-Çor Kağan Devri **13**

3- Bügü Kağan Devri **16**

4- Alp Kutluk Bilge Kağan Devri **21**

5- Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan Devri..... **24**

6- A-ch'o (Feng-ch'eng) Kağan Devri **25**

7- Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kağan Devri..... **25**

8- Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan Devri **27**

9- Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan Devri **27**

10- Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan Devri **29**

11- Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan Devri **31**

12- Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağan Devri **32**

13- Ho-sa Tegin Devri 33

III. KAN-CHOU UYGUR DEVLETİ (SARI UYGURLAR) 34

IV. TURFAN UYGUR DEVLETİ 36

V. UYGUR DEVLETLERİ KÜLTÜR TARİHİ 37

VI. KAYNAK TERCÜMELERİ 48

SONUÇ 145

BİBLİYOĞRAFYA 147

KISALTMALAR 153

UYGUR KAGANLARI LİSTESİ 154

T'ANG SÜLALESİ İMPARATORLARI LİSTESİ 155

ÇİNCE METİNLERDEN ÖRNEKLER 156

UYGUR KAGANLIĞI (744-840) DEVRİNDE ORTA ASYA HARİTASI .....

ÖNSÖZ

Uygur tarihi hiç şüphe yok ki Orta Asya tarihinin en önemli birkaç devresinden biridir. Uygur tarihini toplu olarak ilk ele alan ünlü Japon bilgini Haneda Toru oldu. Aslen bir budolog olan ve Japonya'da budolojiyi kuran Prof. Dr. Haneda ancak Uygurların Budizm hakkındaki geniş bilgileri sebebi ile bu konuyla ilgilenmiş ve onları Japonya'ya tanıtmak istemiştir.

Aynı konu ikinci olarak Prof. Dr. B. Ögel tarafından ele alınmış ve bu konuda birkaç makale yayınlanmıştır. Yalnız Prof. Dr. B. Ögel bu makalelerinde Uygur tarihinin kronolojik olay sıralarına değil, daha çok kabile hareketlerine ve bir Orta Asya devletinin boylardan imparatorluk haline nasıl geldiği konusunu incelemiştir.

Uygurların Ötüken bölgesindeki Hakanlık dönemi tarafımızdan doçentlik tez çalışması olarak araştırılmıştır. Bu çalışmada T'ang sülalesi dönemine ait Çin yıllıklarında ve ansiklopedilerinde mevcut Uygurlarla ilgili kayıtların Türk diline tercümesi, yorumlanması, batılı araştırmacıların eserleriyle karşılaştırılması ve olayların kronolojik olarak sentezi üzerinde durulmuştur.

Uygur Hakanlığının son yılları ile yıkılışı da Çinli öğrenci Ts'ai Wen-shen tarafından Ankara'da doktora tezi olarak incelenmiş ve Türkçe olarak Taipei'de yayınlanmıştır. Bu çalışmada o dönemde yaşayan Çin devlet adamlarının mektup ve raporları üzerinde durulmuştur.

Beşbalık–Turfan Uygur Devleti Prof. Dr. Özkan İzgi tarafından doçentlik tez çalışması olarak araştırılmıştır. Özellikle Wang Yen-te seyahatnamesi doktora tezi tercümesi ve Çin yıllıklarında bulunan tamamlayıcı bilgiler değerlendirilmiş, batılı araştırmacıların eserleriyle karşılaştırılmıştır.

Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri de tarafımızdan doktora tez çalışması olarak incelenmiş ve Türkçe olarak Taipei'de basılmıştır. Uygur Hakanlığı yıkıldıktan sonra kurulan Uygur Devletlerinden biri olan Sarı Uygur Devletinin diğer bir adı da Kan-chou (Kansu) Uygur Devletidir. Bu eserde Kan-chou Uygur Devleti ve komşularıyla akrabalık ilişkileri Çin kaynakları ve batılı araştırmacıların çalışmalarının ışığında ele alınmış ve analiz ve senteze gidilmiştir.

Elinizde tuttuğunuz bu eser iki ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü hakkındaki kaynaklardaki bilgiler değerlendirilmekte, ikinci bölümde Çin kaynaklarındaki ilgili bölümlerin Türkçe tercümeleri verilmektedir. Bunlar Türk dilinde ilk defa yayınlanmaktadır.

Tercümede Wade-Giles transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. Bilindiği gibi, özel isimler Çince kaydedilirken diller arasındaki farklılıklardan dolayı değişikliğe uğramaktadır. İsmin orijinal halinden tereddüde düştüğümde, ismin sadece transkripsiyonunu vermekle yetindim.

Eserin sonuna kaynak değerlendirmesi ve geniş bibliyografya ve dönemin haritası ilave edilmiştir. Eserin tashih işlerinde yardımcı olan Dr. Tilla Deniz Baykuzu'ya teşekkür ederim.

Bu eserin basılmasına beni teşvik eden ve yardımcı olan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı Prof. Dr. Turan Yazgan'a ve Vakıf mensuplarına teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU

KURULUŞ ÖNCESİ UYGUR TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Çin kaynakları Uygurları Hunların nesilleri olarak kabul ederler. Akraba kavimlerle birlikte Dokuz Oğuz-On Uygur diye isimlendirilirler.

IV.-V. asırlarda Toba devleti zamanında Töles adını aldılar. Çinlilere göre Uygurlar sayı bakımından pek kalabalık değillerdi. Fakat çok kabiliyetli ve cesur idiler. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve harblerde bu arabalarına çok güveniyorlardı. Çin kaynaklarında Kao-ch'ih (yüksek tekerlek) adıyla da kaydedilmektedir.

İlk zamanlarda Töles boylarının müşterek bir reisleri yoktu. Göçebe oldukları için bir yerde devamlı oturmuyorlardı. Ata binmede, ok atmada üzerlerine yoktu. Toprakları verimsiz olduğu için atları az, koyun ve sığırları çoktu. Selenga, Orhun ve Tola nehirlerinin kıyılarında oturan bu oymaklar, Gök Türk devleti kurulunca, onların hakimiyetini tanıdılar. Baykal gölünün güneyindeki bozkırlarda iç işlerinde serbest olarak yaşadılar. VII. asırda Gök-Türkler Çinlilere yenilince Töles birlikleri de dağıtıldı.

Gök-Türk Devletinin zayıf çağı olan VII. asrın başında Orhun ve Selenga kıyılarında oturan Uygur, Bugu, Bayırku, Tongra vs. kabileleri bir şefin hakimiyeti altında toplandılar. Reislerin ünvanı İrkin idi. İrkin'in P'u-sa isimli bir oğlu vardı.

P'u-sa 630 senesinden sonra Gök-Türklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmağa başladı. Gök-Türkler bu Uygur -Töles akınlarını durdurmak için bir ordu gönderdiyseler de muvaffak olamadılar. Bu galibiyet Uygur ve Töleslere büyük itibar kazandırdı.

Bu zaferden sonra P'u-sa Alp İlteber ünvanını aldı. Çin kaynakları P'u-sa'dan şöyle bahsederler: "Mükemmel harb planları yapıyordu. Savaşta askerlerin önüne geçip hücum ederdi. Az askerle çok iş yapıyordu. Askeri talimler yapıyor, ok atıyor, askerle beraber avlara gidiyordu. Annesi de halkın şikayetlerini dinliyor, davalarına bakıyordu. Kanun ve nizamları bozanları cezalandırıyordu. Bu suretle kabilelerin düzeni muntazam yürüyordu. P'u-sa zamanı Uygurlar'ın refah devridir."[1]

Gök-Türkler'in zayıf olduğu bu çağda Orta Asya'nın kuzeyinde başlıca iki kuvvet vardı. 1 - P'u-sa'nın emrindeki Uygur Tölesleri, 2 - Sir Tarduş Tölesleri.

---

[1] CTS, 195; HTS, 217.

646'dan sonra Uygurlar yine bir İlteber'in idaresinde idiler. Fakat bu Çinlilerin kuklası durumunda idi. Diğer taraftan Gök-Türk devleti de can çekişiyordu. Sir-Tarduş Tölesleri de Çin'in müttefiklerine yenilip Uygurların idaresine girmeğe mecbur olmuşlardı. Böylece Orta Asya'nın doğu kısmı bir Çin eyaleti haline gelmiş oldu. Bu kukla İlteber kendini kağan ilan etti. Gök-Türk tarzında teşkilat kurdu. Fakat bu devri gerçek bir kağanlık dönemi olarak kabul etmek zordur.

Uygur Tölesleri'nin halkı boş durmuyor, Çin hakimiyetinden kurtulmak için çareler arıyordu. 648'de kukla İlteber öldürüldü. Yerine halkın tuttuğu başka bir reis getirildi. Fakat o da Çinlilerin hilesine kurban gitti.

Uygurların isyanından korkan Çinliler onları Ch'i-pi Tölesleri ile anlaştırıp büyük vaadlerde bulunarak Batı Gök-Türklerine saldırttılar. Çinliler gittikçe kuvvetlenerek Batı Gök-Türkleri devamlı surette mağlup ettiler. Uygurlar da Po-jun adlı bir kukla reisin idaresine girmişlerdi.

651'de Çin hesabına Kore isyanını bastırdılar. Batı Gök-Türk savaşlarına iştirak ettiler.

656'da Onok'lara karşı zafer kazandılar. Taşkent'e kadar ilerlediler.

661-63 senelerinde Uygurlar Çin'e baş kaldırdılarsada muvaffak olamadılar.

Gök-Türk devleti, ikinci defa kurulduğu zaman Uygurlar tekrar Gök-Türk devleti içinde yer aldılar.

742-43 senelerinde Gök-Türklerin hakimiyeti altında bulunan Karluk, Basmıl ve Uygur oymakları Gök-Türk kağanı Ozmış'ı mağlup edip öldürdüler.

Gök-Türk devleti ortadan kalkınca Basmılların idaresinde yeni bir kaganlık kuruldu.Uygurlar sol (doğu), Karluklar sağ (batı) yabgulugu teşkil ettiler.

744 senesinde Uygur Yabgusu Basmıl kağanını mağlup ederek kendini kağan ilan etti. Kutlug Bilge Kül "Kağan" ünvanını aldı. Bu suretle hür Uygur Kağanlığı kurulmuş oldu.[2]

[2] CTS 195; HTS 217, TCTC 215.

ÖTÜKEN'DEKİ UYGUR KAĞANLIĞI

KUTLUG BİLGE KÜL KAĞAN DEVRİ

744'de Uygur reisi Basmılları tamamiyle mağlup etti. Böylece Uygur birliği tamamlanmış oldu. Uygur Reisi "Kutlug Bilge Kül Kağan" ünvanı ile Hakan oldu. Her tarafa elçilerle fetihnameler gönderildi. Tabii bu arada Çin'e de elçiler gitti. Çin imparatoru da tebrik için elçiler gönderdi.

Uygurların toprakları gittikçe genişledi. Doğuda Szu-wei'e batıda Altın Dağları'na kadar olan bölge ve güneyde Gobi sahrası kontrolleri altında idi. Yani Hunların bütün eski topraklarına sahip olmuşlardı.

Kısa ve başarılı bir dönemden sonra Kağan vefat etti (747).

MOYEN-ÇOR KAĞAN DEVRİ

Kutlug Bilge Kül Kağan ölünce (747) yerine oğlu Moyen Çor geçti. Sert huylu asker idaresini iyi bilen bir kimse idi.

Moyen Çor'un yapmış olduğu seferleri 4 kısımda inceleyebiliriz.

1- Batı seferleri: Batıda Uygurlara karşı başlıca mukavemet edenler Karluklarla, Türgeşler idi. Karluklar bu sırada Altay Dağları'nın güney batı eteklerinde oturuyordu. Türgeşler ise Çu ve Talas nehri bölgesinde idiler. 744'de Uygurların hakimiyetine giren Karluklar zaman zaman isyan ederek Türgeşlerle birleşiyorlardı. Moyen Çor Kağan Türgeşleri mağlup etti. Böylece Uygur Devletinin sınırları batıda Sirderya nehri boylarına kadar ulaştı.

2- Kuzey seferleri: Bu seferler Kem nehri boyunca uzanan dağlar aşılmak suretiyle yapılmıştır. Bu seferlere bir başka deyimle Kırgız seferleri de diyebiliriz.

Kırgızlarla Uygurlar arasındaki bölgede Çik adlı başka bir Türk kavmi vardı. Moyen Çor Kağan zamanında Çik'ler Uygur hakimiyetine girdiler. Kırgızlar henüz mağlup olmamışlardı.

3- Oğuz seferleri: Uygur çağındaki Oğuzların kim oldukları hakkında pek bilgimiz yoktur. Yalnız Selenga nehrinin kıvrımında Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarların mağlup oluşlarından bahis vardır.

Moyen Çor yazıtından Çin'de de Oğuzların mevcut olduğunu öğreniyoruz.

4- Çinlilerle olan askeri ve siyasi münasebetler : Moyen Çor Kağan'm ilk zamanlarında Çin çok karışık bir durumda idi. 751 senesinde Talas meydan muharebesinin de kaybedilmiş olması Çin'de karışıklıkların çıkmasına

sebeb olmuştu. 755'deki An Lu-shan isyanı T'ang hanedanının itibarını sarsmıştı. Doğu baş şehri Lo-yang ve batı baş şehri Ch'ang-an, asiler tarafından zapt edilmişti. Bu tehlikeli durum karşısında Uygurların yardımına müracaat edilmiştir.

Su-tsung tahta geçtiği zaman (756) Tun-huang beyi Ch'eng-ts'ai'i iyi münasebetler tesisi için elçi olarak Uygurlara gönderdi. Uygur Kağanı Ch'eng-ts'ai'a gelin olarak kimliği konusunda kaynakların anlaşma sağlayamadığı bir Uygur Prensesi verdi. Ayrıca büyük kumandanlarından bazılarını Çinli Prensesle diplomatik evlilik araştırmak üzere Çin sarayına gönderdi. Su-tsung neticeden çok memnundu.[3]

Ondan sonra Kağan bizzat askere kumanda ederek Sho-fan garnizon kumandanı Kuo Tzu-i ile beraber sefere çıktı. Birlikte T'ung-lo ve diğer barbarları Sarı ırmak kenarında yendiler. Kağan Kuo-Tzu-i'yi kurt başlı bayrağa saygı duruşunda bulunduktan sonra huzuruna kabul etti.

757'de Uygur Yabgusu, Tudun'u 4000 asker ve pek çok at ile tekrar Çin'e yardıma geldiler. İmparator Su-tsung çok memnun oldu. Onların şerefine ziyafet ve hediyeler verdi.

İmparator, Kuang-p'ing beyine Yabgu ile kardeşlik antlaşması yapmasını emretti. Yabgu'ya son derece nazik muamele etti. Onu mahremiyetine aldı.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre, Çin bu olayda da malum politikasını takip ederek aslen Türk olan An Lu-shan'ın isyanını yine Türklerin yardımı ile bastırmak istemiştir. Bu gaye ile Uygurlardan yardım istemiştir. Uygurlar da yayılmak, Çin'e müdahele etmek için uygun fırsat kolluyorlardı. Bu zaten onların aradıkları şeydi.

Uygurlar Fu-feng'a gelip Çinli kumandanlar ile görüştüler. Kuo Tzu-i, onlara 3 günlük büyük ziyafet verdi. Uygur Yabgusu, Çin zorluk içindeyken ziyafete vakit olamayacağını söylediyse de Kuo Tzu-i, onları ikna etti. Onlara günlük erzak olarak 200 koyun, 20 sığır ve 40 shih pirinç verdi.

Hsiang-chi muharebesine giden ordu Feng nehri kıyısında dizildi. İsyancılardan bazıları Çin ordusunun sol tarafında pusu kurmuşlar, sürpriz hucumu için bekliyorlardı. P'u-ku Huai-en'ın (aslen Uygur olan büyük bir Çin generali) işareti üzerine Uygurlar çabucak harekete geçerek pusuda yatanları yok ettiler. Sonra isyancıların arka tarafına giderek diğer Çinli kumandanla birlikte isyancıları kuşattılar ve tamamiyle bozguna uğrattılar. Sonunda Uygur kuvvetleri Chang-an'ı geri aldılar.

Sonra Lo-yang'ı almak üzere harekete geçtiler.Harpten önce Uygurlar Yabgu'nun idaresinde güney dağları boyunca Ch'u-wo'ya vasıl oldular. Vadide pusuya yatan isyancıları yok ettiler. Sonra Uygurlar dağın kuzeyine kamp kurdular. Tzu-i ve diğerleri asilerle harbettiler ve Çin kaynaklarının bir karışıklık olarak nitelendirdikleri yenilgiyi yaşadılar. Uzaktan

[3] CTS, 195, 3a; HTS, 217, 3a TC TC 219; TFYK C. 973.

olanları gören Uygurlar hemen batıdaki tepeleri aşarak hucuma geçtiler. Asileri bozguna uğrattılar ve kilometrelerce takip ederek tamamiyle imha ettiler.[4]

Ch'ang-an alındığı zaman Uygurlar şehri yağmalamak istediler. Buradan Lo-yang'ı kurtarmağa gideceklerdi. Ch'ang-an'ı yağmalarlarsa Lo-yang halkı onları asilerle birlik zannederek onlara da mukavemet edecekti. Bu sebeple Kuang-p'ing beyi Uygurlar'a mani oldu. Fakat Lo-yang alındığı zaman Lo-yang yağmasını vadetti. Uygurlar kabul ettiler. Bu işi başardıktan sonra üç gün şehri yağmaladılar. Kuang-p'ing Beyi de onlara nakışlı elbiseler, kıymetli taşlar hediye etti. Yabgu çok memnun oldu.

İmparator da Yabgu şerefine büyük ziyafet verdi. İmparator Uygur reislerine, nakışlı, işlemeli, renkli, ipekli kumaşlar, altın ve gümüş kap kacak hediye etti.

Çin imparatorlarının tahtı salondan yüksekte olan bir set üzerinde kurulur ve buraya merdivenle çıkılırdı. Bu set'te hiç bir yabancı çıkamazdı. Bu ziyafet esnasında Yabgu merdivenleri çıkarak, İmparatorun yanında oturmuştur. Çin imparatoru'nun tahtı yeniden kendisine bahşeden Uygurlar'a karşı böyle bir yakınlık göstermesi gayet tabiidir.

An Lu-shan isyanı bastırılmış olmakla beraber T'ang hanedanının temel taşlarından pek çoğunu da beraberinde götürmüştür. Öyle görünüyor ki bu tarihten itibaren Çin'in hakiki hakimleri Uygurlar olmuşlardı.

758'de İmparator Moyen–Çor Kağan'ın akrabalık dileğini kabul etti. Küçük kızını Ning-kuo Prenses ünvanı ile gelin olarak gönderdi. Bundan önce diğer barbar reislerinin akrabalık isteklerine uydurma prenses ünvanı verilen Çinli kızlar gönderilmişti. Bu seferki Çinli gelin imparatorun öz kızı idi. Bu da imparatorun Uygurlar'a verdiği önemin en büyük delilidir.

Ning-kuo Prensesi büyük merasimle Çin'den ayrıldı. Kalabalık refakatçilerle birlikte Uygur başkentine vasıl oldu.

Moyen-Çor Kağan çok mağrurdu ve Çin'e tepeden bakıyordu. Bu sebeple de Çin elçisini sedirde oturarak kabul etti. Çin imparatorunun göndermiş olduğu devlet mühürleri, renkli, ipekli kumaşları ve elbiseleri, altın ve gümüş kap kacağı adamlarına dağıttı. Elçi dönerken de 500 at, samur kürkler, beyaz kilimler hediye etti. Ning-kuo Prensesinin evliliğine teşekkür için elçiler gönderdi.

Moyen-Çor Kağan bir de Gök-Türk alfabesi ile yazılı bir yazıt bırakmıştır. Şine-usu nehri dolaylarında bulunan bu yazıt bize Uygurlar hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir.

TFYK, c.965; Su-tsung'un imparator fermanı "Ulusun zorluklardan kurtuluşu Kağan'ın çabasıyladır. Onun yaptıkları bütün ülkede hiç unutulamaz. Uygur Kağanı çok zeki ve çok kibar bir adamdır. Onun sözü gerçektir. O-

[4] CTS, 195, 3a; HTS, 217, 3a; TCTC 279; TFYK C. 973.

nun kabiliyeti on binlerce kişinin en iyisidir. O bütün kağanların başkanıdır. Çin'de isyanlar çıktığı zaman imparatorun kardeşi ile savaşa gidip, bütün isyanları bastırmıştı. İki ay içinde iki başkenti zapt etti. Onun yaptığı iyilikler güneş ve ay gibi insanın yüreginde parlıyor. Ona yalnız şimdi değil her sene 20.000 top ipekli kumaş vereceğim. Kağan elçilerini Shou-fan'a göndererek bunları alacak" dedi. (Yıllık vergi).

BÖGÜ KAĞAN DEVRİ

759 senesinde Moyen-Çor Kağan ölünce yerine küçük oğlu geçti. Uygurlardaki veraset geleneklerine göre büyük oğulun kağan olması lazımdı. Fakat o bilmediğimiz bir suçundan dolayı daha önce öldürülmüştü. Moyen-Çor'un küçük oğlunun bir kaç tane adı vardı. Bunların en bilinenleri Bugu, Bögü, Tengridir. Onun hanımı P'u-ku Huai'-en'ın kızı idi. Moyen-Çor Kağan tarafından küçük oğlu için imparatordan bir gelin istendiğinde bu kız gönderilmişti. Bu şekilde o hatun oldu.

Moyen-Çor Kağan öldüğü zaman Ning-kuo Prensesi Çin adetlerine göre yas tuttu. Çin adetlerine göre, bir kadının kocası öldüğünde üç yıla yakın zaman yas elbiseleri giyer. Sabah akşam ağlardı. Ning-kuo Prensesinin oğlu yoktu. Sonunda vatanına dönmek için izin istedi.

Tai-tsung tahta çıktığı zaman, isyancı Shih Ch'ao-i daha mağlup edilmemişti. İmparator yardım istemek için Uygurlar'a elçi gönderdi.

Elçiden önce Shih Ch'ao-i "*T'ang şimdi yasta, karışıklık var. Devlet reisi yok. Birlik olup bu fırsattan istifade edelim. Sayısız zenginliklere sahip olan hazineleri ele geçirelim.*" diye haber göndermişti.

Bögü Kağan, Çin elçisine çok kötü muamele etti. Herkes T'ang'ın mahvolduğunu söylerken onların nasıl olup da hala elçi gönderdiklerine hayret etti.

Elçi söylenenlerin doğru olmadığını, Kuang-p'ing Beyi'nin imparator olarak tahta geçtiğini onun önceki imparator ile aynı meziyetlere sahip olmasından başka, Yabgu ile yanyana harbeden tek kişi olduğunu, Kağan'la olan arkadaşlığını anlattı. T'ang'ın dostluk işareti olarak her sene Uygurlar'a ipekli kumaşlar verdiğini nasıl unutabildiğini sordu.[5] Bögü Kağan elçiyi dinlemedi, tahkir etti. O sırada güneye giden Uygur kuvvetleri Kuzey Çin sınırlarında tahribata başlamıştı bile. Hatun'da Kağan'la birlikte geliyordu. Kağan kayınpederi ile kayınvalidesini görmek için izin istedi.

Eskiden beri Orta Asya Türkleri bir inanç vardı. Bu inanca göre, Çin, kendine göre bir medeniyete ve tarihe sahipti. Bu sebeple Çin zaptedilemezdi. Zaptedilse bile böyle bir devlet Çin'de uzun zaman yaşayamazdı.

P'u-ku Huai-en, bu düşüncenin etkisinde kalarak Bögü Kağan'a mani oldu. Çin kaynaklarından anladığımıza göre, bu akın sırasında bütün kuzey Çin Uygur-

[5] CTS, 195, 4 b; HTS 217, 4a.

lar tarafından yağmalanmış, şehirler yıkılmış, hatta Çin mabedleri bile yakılmıştı. Böylece Çin İmparatorluğunun hakimiyeti Uygurların eline geçti. Sonra da sıra asilerin ortadan kaldırmasına geldi. Tabii Çinliler bunu kabul etmezler.

Asileri ortadan kaldırma mevzuunda Çinlilerle antlaşma yapıldı.Uygur kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıldı. P'u-ku Huai-en, sol şad (Doğu başkumandanı) olarak vazifelendirildi.

Çinli kumandanlarla savaş planı üzerinde konuşuldu. Kağan'ın gitmek istediği yola, o bölgelerin fakirleştiği, ordu için kafi yiyecek bulunamıyacağı bahanesiyle mani oldular. Çinliler değişik planlar teklif ettiler. Kağan da bunların pek çoğunu beğenmedi. Sonunda Sha-chou yolunu takip ederek T'ai-yang'ı geçip T'ai-yüan'deki erzak depolarından ihtiyaçlarını karşılayıp, Tse-chou, Lu-chou, Ho-nan, Huai-chou ve Cheng-chou garnizon kumandanları ile birleşip isyancılara hep birlikte hücum etmeği kararlaştırdılar.

Bögü Kağan Sarı Nehrin ve Shao-chou'nun kuzeyinde kamp kurmuştu. İmparator, başkumandanı Yung beyi, Tzu-ang ve diğerlerini onunla görüşmeğe gönderdi.

Yung Bey'i Kağan çadırı önünde merasim dansı yapmadığı için azarlandı. Tzu-ang "*Yung Beyi eski imparatorun öz torunudur. Devletimiz iki imparator için yastadır. Bu sebeble ona tören dansı yapmak uygun değildir. O, şimdiki imparatorun en büyük oğludur. Sonra O, imparator olacaktır. Çin'in müstakbel hükümdarı nasıl olur da, yabancı bir hükümdarın önünde tören dansı yapar?*" şeklinde özür diledi. Uygurlar çok kızdılar. Tzu-ang, Li-chün, Shao-hua ve Wei Chü'ye yüzer değnek vurulması emredildi. Shao-hua ve Wei Chü dayağı takip eden gece öldüler. Bu hadisenin acısını Çinliler yıllarca unutmadılar. Fakat o sırada ellerinden bir şey gelmiyordu. Uygurlara ihtiyaçları vardı. Bu sebeple ses çıkarmadılar. Fakat bu hadisenin intikamı çok sonra alınacaktır.[6]

Kararlaştırılan plana göre, isyancıları mağlup ettiler. Asilerin reisi Shih Ch'ao-i geri kalanlarla birlikte kaçtı. Yung Bey'i geri döndü. Kağan Ho-yang da kamp kurup bir kaç ay orada dinlendi. P'u-ku Huai-en'ın idaresindeki Uygur kuvvetleri, Ch'ao-i ve adamlarını takip ederek ezdiler. Ch'ao-i'nin başını kestiler, teşhir ettiler. Böylece Ho-pei eyaleti tamamiyle sulha kavuştu.

Kağan imparatoru tebrik için elçi gönderdi. İsyancı Shih Ch'ao-i'nin sancak ve flamalarını hediye olarak gönderdi.

Çin kaynaklarının kayıtlarına göre Kuzey Çin'de önce isyancıların, sonra da Uygurların yağmaları neticesinde, elbise yapmağa kumaş bulamayan halk kağıt kullanmış. Hatta klasikleri bile elbise yapanlar olmuştu.

Bögü Kağan'ın Çin'e yaptığı yardımların karşılığı olarak imparator Tai-tsung ona teşekkürname ve pek çok hediyeler verdi. Bundan başka her sene 2.000 ailenin geliri Kağan'a gönderilecekti. (Yıllık vergi)

---

[6] CTS, 195, 6 b; HTS, 217, 5 b.

764'de P'u-ku Huai-en isyan etti. On binlerce Tibetli de onunla birlikti. Shou-fang garnizon kumandanı Kuo Tzu-i onlara karşı durdu. Fakat bu hareket pek başarılı olamadı.

765'de P'u-ku Huai-en, 200.000 den fazla Uygur, Tibetli, T'u-yu-hun, Tangut ve Nu-la guruplarını kendisiyle birlikte isyana ikna etti. Çin sarayı korku içindeydi. Fakat P'u-ku Huai-en'in ani ölümü üzerine adamları tereddüte düştüler. Tibetliler döndü. Tzu-i Uygurlarla görüştü. Onlarla anlaştı. Uygurlar P'u-ku Huai-en'in oğullarının öldürülmemesi şartı ile Tibet isyanının bastırılmasında Çin'e yardım etmeği vaad ettiler.

Karşılıklı antlaşma yapıldı. Kadeh kaldırıp and içtiler. Hep birlikte 100.000 den fazla Tibetliyi mahvettiler. Pek çok ganimet elc geçirildi. Daha önce esir edilmiş olan 5000 Çinli kurtarıldı.[7]

Bu arada çok enteresan olan iki şaman hikayesini de anlatmadan geçemiyeceğim. Çin seferinden önce 2 şaman *"Bu seferde savaş yok. Bir büyük adamla görüşüp döneceksiniz!"* demişlerdi. Bu seferde Kuo Tzu-i ile görüşüp anlaşan Uygurlar şamanların dediğinin çıktığına sevindiler. Tibetlilerle savaş sırasında da şamanların çok faydası olduğu, onların rüzgar ve kar duası sayesinde bütün Tibetlilerin üşüyüp dondukları söylenir.

Tibet zaferinden sonra Çin imparatoru yine Uygurlara ziyafetler ve pek çok hediyeler verdi.

Uygurlar'a verilen hediyeler ve yıllık vergiler dolayısıyla hazine boşaldı. Memurlara maaş verilemedi. İmparator maaş yerine onlara bugünkü tasarruf bonosu cinsinden kağıtlar verdi. Üç aylık maaşlarını da vergi olarak aldı.

769 senesinde Uygur Kağanı bir Çinli prenses ile evlilik rica etti.

İmparator P'u-ku Huai-en önceki değerli hizmetlerine karşılık onun küçük kızını saraya almış ve ona kendi kızı gibi bakmıştı. Bu kıza Chung-hui Prensesi ünvanını vererek Uygur Kağanı ile evlenmesine karar verdi. Prenses büyük merasimle uğurlandı.

Bu devredeki Uygur hakimiyeti Çinlilerin bizzat kendi kaynaklarından rahatlıkla anlaşılmaktadır. Hariciye köşkünde kalan Uygurların sayısı pek çok olduğu gibi, bunlar gayet mustakil hareket ediyorlardı. Bazan şiddet hareketlerinde bulundukları da oluyordu. Fakat Çinliler bir şey demeğe cesaret edemiyorlardı. Bu mevzuda birkaç örnek verelim. 771 senesi Ocak ayında birgün Uygurlar pazar yerinde çıkan münakaşa neticesinde kızarak 300 süvari ile imparatorluk şehrinin kapılarına hücum ettiler. İmparator onlarla sulh yapmak için elçi gönderdi. İmparatorun korkusunun sebebi muhakkak ki bu 300 süvari değildi. Aynı yılın temmuz ayında Uygurlar pazar yerlerinde şiddet hareketlerinde bulundular. Ch'ang-an valisini kovaladılar. Memurlar bir şey yapamadı.

---

[7] CTS, 195, 6 b; HTS 217, 5 b;

Uygurlar 758'den beri her sene alış veriş yapmak için geliyorlardı. Getirdikleri her atın yerine kırk top ipekli kumaş istiyorlardı. Daima birden on binlerce at gönderiyorlardı. Çin hükümeti bundan pek memnun olmamakla beraber Uygurlardan çekindiği için satın almak mecburiyetinde kalıyordu. 773 yılında imparator Uygurları memnun etmek için, gönderilmiş olan atları yaşlı, zayıf demeden hepsini satın aldırdı. Temmuz ayında Uygurlar memnun olarak hediyelerin ve atların karşılığı olan eşyaların yüklendiği binden fazla araba ile Ch'ang-an'dan ayrılıp Ötüken'e döndüler.

Bazı Çin kaynakları istedikleri kadar Uygur Kağanlarının Çin imparatoru tarafından tayin edildiğini kaydetsinler, Çin yıllıkları kayıtlarından aldığımız örnekler bunun aksini rahatlıkla isbat etmektedir.[8] Eğer o devirde Uygur Kağanlığı Çin imparatorluğundan kudretli değil idiyse, koca imparatorluğun Uygurlardan korkması için başka bir sebep mi vardı?

Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz; mesela, 774 senesi Eylül ayında Hariciye köşkünde kalan Uygurlardan biri bir Çinliyi öldürdü. Memurlar onu yakaladı. Fakat imparator onu cezalandırmağa cesaret edemedi.775 yılı Eylül ayında yine bir Uygur pazar yerinde bir Çinliyi bıçakladı. pazar yeri halkı onu yakalayıp hapsetti. Bunu duyan Uygur reisi hemen konakladığı yerden çıkarak onun hapsedildiği hapishaneye hücum etti. Muhafızları öldürerek mahpusu kaçırdı. Bu hadiseden dolayı imparator gene bir şey sormağa cesaret edemedi. O devirde Uygurlar Çinlileri küçük görüyor, Çin kanunlarını hiçe sayıyorlardı.

778 senesinde Çin kaynakları ilk defa Uygurlara karşı Çin galibiyetinden bahsetmeğe başlarlar. Çinliler hudut karakollarındaki muhafızları arttırmağa, Uygur akınlarına ve yağmalarına karşı tedbir almağa başladılar. Fakat imparator yine de Uygurlar'a karşı bir şey olmamış gibi davranıyordu.

778 yılı Temmuz ayında imparator: "*Başkentte kalan Uygurlar ve diğer barbarlar kendi elbiselerini giysinler. Çinli elbisesi giymelerine lüzum yok.*" diye bir ferman çıkardı.[9] Bu fermanın maksadı ne idi? İmparator Uygurlardan çekindiği için onları her hareketinde serbest mi bırakıyordu? Yoksa kendi kıyafetleri içinde nerede olurlarsa olsunlar rahatça tanınmaları için mi?

Başkentte daimi olarak kalan 1000 Uygur tüccarı kendi elbiselerini giydiler. Çinliler arasında kaldılar. Memurlar her gün onlara kesilmiş hayvan, para, pek çok mal verdiler. En iyi evleri onlara tahsis ettiler. Uygurlar gün geçtikçe isteklerini arttırıyorlar, memurlar karşı gelmeğe cesaret edemiyorlardı. Bunlardan bir kısmı Çinli elbisesi giyip Çinli hanımlarla evlendiler. Yani Çinlileştiler. Bu da Uygur Kağanlığının gerilemesinin en önemli sebeplerinden biridir. Bögü Kağandan itibaren Kağanlar sarayda oturmağa başladılar.

---

[8] CTS, 195, 8 b; TCTC, 224.

[9] TCTC, 225.

Kadınlar makyaj yapmağa, güzel giyinmeye başladılar. Alışkanlıklar değişti. Eskiden erkeği ile harbe giden kuvvetli Uygur kadını yumuşamağa başladı.

Eskiden Uygur adetleri çok iyi idi. Kağanla nazırlar arasında fazla fark yoktu. Harbe beraber giderlerdi. Savaşa çıktıkları zaman daima zafer kazanırlardı. T'ang sülalesini düştüğü müşkül durumlardan kurtardılar. Bu yardımların sebebi T'ang sülalesine karşı olan sevgileri değil, Çin'deki hakimiyetlerini garantilemek içindi. T'ang imparatorları uzun zaman Uygurlara vergi vermek zorunda kaldılar. Çin kaynakları bunlardan hep hediye diye bahsederler. Fakat aynı zamanda sık sık *"imparator hediye vermek mecburiyetinde kaldı"*. Veya *"Uygurları kırmamak için hastalıklı atları bile gayet yüksek fiyatla satın aldı"* gibi kayıtlar vardır. Tabii Çin kaynakları Çin imparatorluğunun üstüne bir kuvvet tanımadıkları ve taraf tuttukları için böyle kaydetmektedirler. Dikkatli ve objektif bir göz bunları rahatlıkla ayırd eder.

İmparator Tai-tsung öldükten sonra tahta Te-tsung geçti. Uygurlar'a acı haberi ve eski dostluğu geliştirme dileğini bildirdi. Mağrur Bögü Kağan Çin imparatoruna baş sağlığı dilemedi.

Uygurların dayandığı dokuz kabile ve soğdlular Kağan'ı Çin'e akın yapmağa teşvik ettiler. İmparator Tai-tsung ölmüş, yeni imparator henüz tam otorite sağlayamamıştı. Fırsattan istifadenin tam zamanı idi. Vezir Tun Baga Tarkan ise bu fikirde değildi. O, eski ananeye inanıyordu. Çin zapt edilse bile orada tutunmak kolay değildi. Bu düşünce ile : *"T'ang büyük devlet, bize karşı kötü bir hareketi yok. Ayrıca zafer kazanabileceğimizde şüpheli"* gibi sözlerle Kağan'a mani olmağa çalıştı. Kağan onu dinlemedi. Bunun üzerine T'un Baga Tarkan, Kağan'ı yakınları ve onu harbe teşvik edenleri öldürdü. Alp Kutlug Bilge Kağan ismiyle tahta geçti.

BÖGÜ KAĞAN'IN MANEVİ RÖLÜ

Bögü Kağan siyasi faaliyetinden başka bir de din reformcusu olarak büyük şöhrete sahiptir. Esasen Bögü isminin manası da alim, hekim, sihirbaz anlamını taşımaktadır. Çin kaynaklarına göre, hükümdarlık ünvanı "Tengride bolmuş il tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan" idi. Gökte doğmuş, memleketi idare etmiş, kahraman, meşhur, alim Kağan anlamındadır.

Bögü Kağan Çin'de yaptığı harpler sırasında Mani dinine inanan rahiplerle temas etmiş, onları Uygur ülkesine davet etmişti. Diğer dinlerde olduğu gibi Mani dininde de pek çok kaideler vardır. Burada bu konunun detayına girmeyeceğim. Meraklıları Dinler Tarihi ile ilgili kitaplarda bilgi bulabilirler.

Bögü Kağan Uygurların bozkır adetlerini bırakıp medeni olmalarını arzu ediyordu. Bunun da Mani diniyle mümkün olabileceğine inanıyordu. Halbuki, 763 yılından itibaren etkisini önemli ölçüde hissettiren Mani dini, Uygurları zayıflatan en büyük amil olmuştur. Uygurları hareketsizliğe, et yememe-

ğe, insan öldürmemeğe teşvik eden bu din onları gevşetti ve cesaretlerini köreltti. Maniheizm bir tüccar ve şehirli dinidir. Onun savaşçı ruhları gevşettiği doğrudur. Fakat sonradan Uygurların ilim, sanat ve edebiyattaki ilerlemelerine olan faydası da inkar edilemez.

ALP KUTLUG BİLGE KAĞAN DEVRİ

Tun Baga Tarkan 779'da Bögü Kağan'ı öldürerck Alp Kutlug Bilge ünvanı ile Kağan oldu. Bundan sonraki Kağanlar onun soyundan geldiler.[10]

İmparator Tai-tsung zamanında (763-779) Dokuz Oğuzlar kendilerinin Uygur olduklarını söyleyerek karışık bir halde Çin'in başkenti Ch'ang-an'da ikamet ediyorlardı. Bunlar haksız yol ile kendi mallarını çoğaltıyor. Zararlı faaliyette bulunuyorlar, Uygurlarla beraber Çin'in resmi ve gayri resmi derdi oluyorlardı.

İmparator Te-tsung (780-804) tahta çıktıktan sonra Tudun'un bütün adamları ile Ch'ang-an'dan ayrılıp memleketine dönmesini emretti. Tudun ve adamları Cheng-Wu'ya gelerek orada birkaç ay kaldılar. Ve günlük ihtiyaçlarını karşılamak için 1.000 Chin (1 Chin=1/2 kg lık bir Çin ağırlık ölçüsü) et talep ettiler. Yerli tarım mahsullerini zorla ele geçirdiler. Cheng-Wu halkı bundan çok şikayetçi idi.

Bölgenin ordu kumandanı Chang Kuang-sheng onları öldürüp mallarını elde etmek istediği halde onlar çok kuvvetli oldukları için buna cesaret edemedi. Çinliler yurtlarına dönmekte olan Uygurların bagajlarından Çinli kadınların çıkmasını bahane ederek, onların gidişlerini durdurdular. Bir kısmını öldürdüler. Aslında Çinlilerin bu harcketten gayeleri Çin'deki Uygurların memleketlerine dönerek Uygur Devletinin biraz daha kuvvetlenmesine mani olmaktı.

Bu sırada Dokuz Oğuz asıllılar kendi soydaşları Uygur Kağanı tarafından öldürüldüğü için kaçmağa çalışıyorlardı. Tudun, Dokuz Oğuzlar'ın kaçmasını önlemek için çok sıkı tedbirler aldı. Dokuz Oğuzlar kaçamıyorlar ve dönmeğe de cesaret edemiyorlardı. Bu vaziyette Dokuz Oğuzlar gizlice Chang Kuang-sheng'dan bütün Uygur elçilerini öldürmesini rica ettiler. Çinli kumandan Uygurların kendi aralarında bölünmesine sevindi. Ve Dokuz Oğuzların teklifini olumlu karşıladı. İmparator'a Sheng-chou'da Uygurlar tarafından hakaret edildiğini ve bu yüzden İmparatorun Uygurlar'a kızdığını bilen Chang Kuang-sheng imparatora asıl Uygurların sayısının fazla olmadığını Uygurların kuvvetlenmesine muhtelif kabilelerin sebep olduğunu belirtti. Ayrıca Uygur ülkesindekilerin birbirine düştüğünü, yeni hükümdar Tun Baga Tarkan'ın karargahını değiştirdiğini, asi oğlu ile nazırının birbiriyle çatışmaları yüzünden Uygur ülkesinde durumun henüz huzura kavuşamadığını, yoksul hale düşen halkın durumundan şikayetçi olduğunu yeni Kağan'ın he-

[10] CTS, 195, 86; HTS, 217, 6 b;

nüz tam manasıyla otorite kuramadığını söyleyerek imparatorun bu fırsatı kaçırmamasını istedi.[11]

İsteği İmparator tarafından reddedilen Chang Kuang-sheng, yardımcısını Tudun'un konakladığı yere göndererek, onun Tudun'a karşı gerekli saygıyı göstermemesini emretti.

Tudun gelen Çin elçisinin hakaret ettiğini görünce sinirlendi ve onu kırbaçlattı. Bu sırada Çinli kumandan askerlerine kumanda ederek aniden Tudun'a saldırdı. Diğer kabilelerin de yardımıyla Tudun ve adamlarını tamamiyle öldürdü.

Şahit olarak sağ bırakılan iki kişi gelip imparator'a Uygurlar'ın Çin generaline hakaret ettiklerini, onu kırbaçladıklarını ve Chang-wu bölgesini elde etmeği tasarladıklarını, bu yüzden de Chang Kuang-sheng'ın önce davranıp onları öldürdüğünü anlattılar.

Uygurlar öç almak için bu olayın ele başını istediler. İmparator Uygurları kırmamak için Çinli kumandanı vazifesinden geri çekti.

Çin'in bu hareketi büyük gürültülere sebep oldu. Çin elçileri Uygur başkentinde belki Çin tarihinde eşine rastlanmayacak hakaretlere maruz kaldılar.

781 senesinde imparator elçi olarak Hsiu'yu Tudun ve diğerlerinin cesetlerini iktifa eden dört tabut ile Uygur başkentine gönderdi. Yüan Hsiu yaklaştığı zaman Kağan nazırlarına onu karşılamalarını emretti.

Saraya vardıkları zaman, başbakan Hsieh Yü chia-ssu, Tudun'un öldürülmesinde Hsiu ve diğerlerini suçlu bularak onları azarladı. Hsiu cevap olarak: "*Tudun, kendisi Chang Kuang-sheng ile muharebe ederken öldü. Bu imparatorun emri ile değildi*" dedi. Başbakan onları karaltında ayakta sorguya çekti. Elçilere, "*Siz bu ölümün suçundan sorumlusunuz. T'ang, kendisi sizi katletmedi. Bizi harekete geçirip, suçu bizim üzerimize atmak istiyor*" diye bağırdı, çağırdı, çıkıp gitti.

Yüan Hsiu Uygur Devletinde çok kötü muamele görerek elli günden fazla tutuklandıktan sonra Çin'e gitmek üzere serbest bırakıldı. Hakaret ederken Kağan adamları vasıtasıyla Yüan Hsiu'ya "*Vatandaşlarım hep intikam için seni ve adamlarını öldürmek istediler. Ben buna yanaşamadım. Sizin devletiniz Tudun ve adamlarını öldürmüştü. Eğer ben seni öldürtürsem kanı kanla yıkamak gibi olur. Bu daha hunharca bir hareket olur. Ben şimdi kanı su ile yıkasam daha iyi değil mi? T'ang sülalesinin bize atların karşılığı olarak 1.800.000 top kumaş borcu vardır. Bunu bize bir an evvel ödemelidir*", diye haber gönderdi.

Elçiler Uygur Kağanı ile görüşemeden döndüler. 781 yılı mayıs ayında Çin başkentine vasıl oldular. Çin elçilerinin bu kadar hakarete maruz kalmalarına rağmen, İmparator yüz bin top kumaş ve yüz bin liang ağırlığında altın ve gümüşün Uygur atlarının borcuna karşılık olarak verilmesini emretti.

---

[11] HTS, 217, 6 b; TCTC, 226,

Daha sonra bu hadiseyi tamamıyla kapamak için kendi öz kızını gelin olarak Kağan'a gönderecektir. Bilindiği gibi tarihte Çin imparatorunun öz kızı ile evlenmiş yabancı bir hükümdara da az rastlanır.

786 yılı Uygur -Sha-t'o münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu devre kadar Uygurlarla beraber görünen Sha-t'o'lar, bu tarihlerde Uygurların takip ettikleri mali politikadan şikayetçi olmağa başladılar.

Diğer taraftan güneyde Tibetliler gittikçe kuvvetlenmekteydi. Sha-t'olar Uygurlardan şikayetçi olunca Tibetlilere yanaşmayı menfaatlerine uygun buldular. Tibetlilerle Sha-t'o'lar birleşerek Beşbalık'ı işgal ettiler.

Bu arada Beşbalık'ı almak için Uygurlar'ın yapmış olduğu teşebbüs müspet netice vermedi.

Yalnız Shi'a-to-Tibet başarısı pek uzun sürmedi.

788-89 seferinde Uygur Başbakanı Shieh Yü-chia-ssu Beşbalık'ı geri aldı. (Tafsilatı, Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan devrinde anlatılmıştır.)

787'de Uygur Kağanı Tun Baga Tarkan, Çin sarayına akrabalık ricası ile elçiler gönderdi.

İmparator'un Shao-huo ve diğerlerinin kırbaçlanması hadisesi dolayısıyla dargınlığı devam ediyordu. Bu ricanın yerine getirilmesi işinin oğulları ve torunları zamanına bırakılmasını söylüyordu.

Başbakanı Li P'i kendisine olumlu nasihatlerde bulundu. O meselede hatalı olanların Shao-hua ve Bögü Kağan olduğunu şimdiki Kağan'ın ise Bögü Kağan'ı öldürerek tahta geçtiğini ve Çin imparatoruna karşı hürmette kusur etmediğini söyleyerek onu ikna etmeğe çalıştı. Ayrıca Tudun ve diğerleri öldürüldüğü zaman Alp Kutlug Bilge Kağan ve adamları Çin elçilerine hakaret etmekle beraber sağ salim geri göndermişti. Uygur Kağanları asilere karşı daima T'ang sülalesi tarafını tutmuştu. Çin adetlerine göre, törenlere iştirak etmişlerdi. İki başşehrin alınışında en büyük amil olan Uygurlar yağmada da ölçülü idiler. Üç gün sonra her şey bitmişti. Bütün bunları tafsilatı ile anlatan Li P'i imparator'a *"Her zaman her türlü şartlarda T'ang'a hizmete hazırız diyen bir kişinin ricasını nasıl kabul etmezsiniz?"* dedi. Bütün bunlardan başka Çin'in problemleri halledilmiş değildi. Uygurları darıltmak devlet menfaatlerine uygun olmayacaktı. Sonunda imparator razı olmak zorunda kaldı.[12]

Gelin olarak Hsien-an prensesinin gönderilmesine karar verildi. 788 yılı Ağustos ayında Hsi ve Shih-Wei'ler Cheng-wu bölgesini istila etmeğe geldiler. Bir çok insan ve hayvan ele geçirip kaçtılar. Cheng-wu garnizon kumandanı 700 Uygur süvarisini onları takibe gönderdi. Fakat bu mücadelede Uygur elçisi öldürüldü.

Ekim ayında T'ang sülalesinin izdivaç için Prenses müsaade etmesine çok sevinen Alp Kutlug Bilge Kağan, kız kardeşi Prenses Kutlug Bilge, na-

[12] HTS, 217 7b;

zırların hanımları ve devlet bakanı başta olmak üzere bin kişiden fazla bir heyeti yeni Hatun olacak Çin Prensesini karşılamağa gönderdi.

Ayrıca kağan, İmparatora *"Eskiden kardeş gibi idik, şimdi damat oluyorum. Öyle ise yarı oğlunuz sayılırım. Eğer siz Tibet'den şikayet edersiniz, o zaman oğul babasının dertlerini gidermelidir."* diye haber gönderdi.

Bunu müteakip Uygurlar Tibet elçilerine hakaret ettiler ve Tibetle ilişkilerini kestiler. Böylece bu evlilikten Çin lehine olan menfaatler hemen görünmeğe başladı.

İmparator, elçiler ve Uygur prensesi şerefine ziyafetler verdi. Uygur Prensesini bizzat imparatorun en gözde hanımı misafir etti.

Elçiler aynı zamanda Uygur isminin Çince yazılışının değiştirilmesini de rica ettiler. Bu istekleri de kabul edildi. Bu hakikaten mühimdi. Çinliler yabancı isimleri seslerine uyan kelimelerle yazarlar manaya dikkat etmezler. Bazen çok acaip anlamda isimler meydana gelir. Bu bir onur meselesidir.

Uygur elçileri, Prenses, evlilik töreni için imparatorun tayin ettiği Çin elçileri hep birlikte büyük bir merasimle uğurlanarak Çin'den ayrıldılar.

789'da Uygur elçileri Çin'e gelerek Alp Kutlug Bilge Kağan'ın ölümünü haber verdiler.[13]

AY TENGRİDE KUT BULMUŞ KÜLÜG BİLGE KAĞAN DEVRİ

789'da Alp Kutlug Bilge Kağan ölünce yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmış Külüg Bilge ünvanı ile Kağan oldu. Çin imparatoru Uygur elçilerine baş sağlığı dileğinde bulundu.

Bu Kağan zamanının en mühim meselesi Beşbalık şehri olaylarıdır.

An-hsi ve Pei-t'ing halkı Çin'e gelirken Uygur ülkesinden geçmek mecburiyetinde idi. Bu sebeple Uygurlarla iyi geçiniyorlardı. Pei-t'ing (Beşbalık) Uygurlara daha yakındı. Uygurlar Beşbalık'a göz dikmişti. 6.000 den fazla çadır Sha-to halkı Beşbalık halkı ile dayanışma içindeydiler.

Daha önceleri Karluk kabileleri ve beyaz elbiseli Gök-Türkler Uygurlarla sulh içinde idi. Fakat Uygurların gittikçe vergiyi arttırmalarından memnun değillerdi. Tibetlilerde onları kendi taraflarına çekmek için rüşvet veriyorlardı.

Tibet, Karluk, Beyaz elbiseli Gök-Türk ve Sha-t'o'lar birlik olarak beşbalık'a hakim olmuşlardı.

Uygur Başbakanı Hsieh Yü-chia-ssu, Beşbalığı kurtarmağa giderken Tibetlilerin hücumuna uğradı. Çinlilerin Türkü Türke kırdırma politikası gayet güzel işliyordu. Bu nedenle bu sefer başarısız oldu. Başbakan daha sonra Tibet seferine çıkarak bunun intikamını aldı. Beşbalık kurtarıldı.

790 senesi Nisan ayında Ay Tengride Kut Bulmış Külüg Bilge Kağan öldürüldü.

---

[13] CTS, 195, 9a; HTS, 217, 8b; TCTC, 233; TFYK, 976.

Çin kaynaklarının bazıları bu işi kardeşinin yaptığını, bazıları ise Hatun tarafından zehirlendiğini kaydederler.

Kağan'ın kardeşi fırsattan istifade kendi kendini Kağan ilan etti. Bu durum Uygur büyükleri arasında hoşnutsuzluk yarattı. Birlik olarak tahtı gaspedeni öldürüp, yerine önceki Kağan'ın henüz 16-17 yaşlarında olan oğlunu geçirdiler.

A-CH'O (FENG-CH'ENG) KAĞAN DEVRİ

790'da henüz çok genç iken Uygur büyüklerinin yardımı ile tahtı gasp eden amcası öldürülüp Kağan ilan edildi.

Uygur Başbakanı Hsieh Yü-chia-ssu bu sırada Tibet seferinde idi. Beşbalık mağlubiyetinin intikamını almış başarılı olarak dönüyordu. Kuvvetli ve nüfuzlu bir şahsiyetti. Nazırlar taht dan indirme işi dolayısıyla ondan çekiniyordu.

Başbakan döndüğü zaman Kağan ve diğerleri sınıra kadar gidip onu karşıladılar. Devlet mühürleri ve Çinli elçinin getirmiş olduğu hediyelerin tamamını ona sundular. Eski Kağan'ı indirip şimdiki Kağan'ı tahta geçirme sebebini anlattılar. Kağanda, henüz çok genç ve tecrübesiz olduğunu, başbakanın desteğine ihtiyacı olduğunu anlatarak, onun öz oğlu gibi ona hizmet edeceğine dair söz verdi. Genç Kağan'ın bu davranışı Hsieh Yü-Chia-ssu'nın hoşuna gitti. Onu kucaklayarak kendi öz oğlu olarak ilan etti. Hediyeleri de Tibet seferinde kendisi ile birlikte başarılı olan subaylarına dağıttı. Bundan sonra Uygur ülkesi az çok huzura kavuşmuş oldu.[14]

Şubat ayında Çinliler yeni Kağan'ı tebrik için elçiler gönderdiler.

791 yılı Ekim ayında genç Ning-kuo Prensesinin ölümünü haber vermek üzere Çin sarayına elçiler gönderildi. Su-tsung (756-762) Ning-kuo prensesini gelin olarak Uygurlara gönderdiği zaman Yung Beyi'nin kızı ona refakat etmişti. Ning-kuo prensesi Çin'e döndükten sonra da Yung Beyi'nin kızı Hatun olmuştu. Uygurlar onu genç Ning-kuo prensesi diye isimlendirmişlerdi. Tun Baga Tarkan, Kağan olunca saraydan uzaklaştırılmış, çocukları da öldürülmüştü.

Tibet seferi muhtelif aralıklı seferlerle devam etmişti. Nihayet Aralık ayında Uygurlar Çin sarayına elçiler göndererek Tibet zaferinde ele geçen büyük Tibet şefi Chieh-hsin'i Çin'e hediye ettiler.

795 senesinde Feng-ch'eng Kağan oğul bırakmadan vefat etmiştir.

AY TENGRİDE ÜLÜG BULMUŞ ALP ULUĞ BİLGE KAĞAN DEVRİ

795 senesinde Kağan oğul bırakmadan ölünce Uygur büyükleri ve halk el birliği ile, çok sevdikleri başbakan Kutluk Bilgeyi Kağan olarak tahta geçirdiler.

---

[14] CTS, 195, 9a; HTS, 217, 8b;

Kutlug Bilge Hsich-tieh kabilesinden idi. Fakat Yaglakar soyadını taşıyordu. Bilindiği gibi, Uygur Kağanları Yaglakar kabilesinden gelmekte idi. Kağan ve çocukları Yaglakar soyadını taşımakta idi. Kutlug Bilge'nin Hsich-tich kabilesinden olmasına rağmen Yaglakar soyadını taşıması tarihçileri şaşırtmaktadır. Bu hususta Çin kaynakları imdadımıza yetişiyor. Kutlug Bilge Uygur Kağanı'nın evlâtlığı idi. Bu sebeple Yaglakar soyadını taşıyordu.[15] Bu durumda karşımıza yeni bir mesele daha çıkıyor: Uygurlarda evlâtlık müessesesi.

Kutlug Bilge Kağan halk tarafından çok sevilmekte, pek çok dostu olmakla beraber düşmanı da yok değildi. Bu sebeple eski Kağan'ın çocuklarıyla torunlarını Çin sarayına göndermiştir.

Kutlug Bilge'nin Kağanlık ünvanı Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Uluğ Bilge Kağan idi. Bu ünvan "Ay ve Gökte kısmet bulmuş, kahraman, büyük, alim Kağan" anlamında idi.

795 yılı Haziran ayında Çin imparatoru Kutlug Bilge Kağan'a tebrik için elçiler gönderdi.

Kutlug Bilge Kağan'ın başlıca icraatı Karluk kabilesinin isyanını bastırması, Tibetlilerin ellerini Doğu Türkistan'dan çekmeye mecbur etmesi, ve büyük Kırgız zaferi idi. Bilhassa Turfan bölgesine ve Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem vermiş ve gelecekte Uygurların göçüp yerleşecekleri yeni yurtlar hazırlamıştı.

Çin kaynakları Uygur bahsinde Kırgız seferi hakkında kayıt yoktur. Kırgız bahsinde biraz malumat olmakla beraber bu kısımdaki boşluk ancak Karabalgasun yazıtı ile doldurulabilmektedir.

Kırgızlara karşı yaptığı seferler, Kutlug Bilge Kağan'ın adını ebedileştirmiştir. Karabalgasun yazıtına göre, Kutlug Bilge bu seferde Kırgız Kağanını öldürüp vadiler dolusu atı, sığırı, ganimet olarak almıştır.

Kırgızların mağlubiyeti Orta Asya Tarihi bakımından büyük bir önem taşır. Moyen-Çor ve Bögü Kağan devirleri de parlak devirler olmakla beraber Kırgız meselesi halledilmiş değildi. Kırgız zaferi ile Uygur Kağanlığı zirveye ulaşmış oldu. Orta Asya'da en geniş sınırlara sahip oldukları gibi siyasi hakimiyetlerine gölge düşüren hiç bir problemleri kalmamıştı.

Bol demir cevherine sahip olan Kırgızlar, Tibet, İran ve Arap ülkelerine Karluk yolu ile demir ve çelik gönderiyor, karşılığında çeşitli mallar ithal ediyorlardı. Kuzeye giden bu ticaret yolları Kırgızların elinde idi. Kırgızlar mağlup olunca Uygurların kontrolü altına girmiş oldu.

Karabalgasun yazıtına göre, Kutlug Bilge dünyaya geldiği günden beri Uygurlara saadet vermiş, çocukluğundan ölümüne kadar harikulade bir savaşçı imiş. Kağan olarak memleketi idare ettiği zaman her sahada üstün başarı fevkaladelik göstermiş, çadırında otururak yaptığı planlarla binlerce km.

[15] CTS, 195, 10 b; HTS, 217 9 b.

uzaktaki harpleri kazanmış. Esirgeyici, koruyucu, hakkı müdafaa eden, yalnız Uygur ülkesi için değil, dünya düzeni için bile kanunlar yapan bir Kağan imiş.

Kutlug Bilge'nin yaptıklarını öğrendikten sonra, bu satırların boş bir övgü olmayıp, bir çok gerçekleri içinde sakladığı rahatça anlaşılmaktadır.

Uygur Kağanlığının zirveye çıkışı T'ang sülalesinin huzursuzluğunu arttırdı. Bu meseleye çare bulunması lazımdı. Çinlilerin asırlardır işleyen manevi entrika politikası hemen faaliyete geçti. Aynı zamanda hudut şehirlerindeki garnizonlara daha becerikli kumandanlar tayin etmeğe, muhafız sayısını arttırmağa, surları takviyeye başladılar.

TENGRİDE BOLMIŞ ALP KÜLÜG BİLGE KAĞAN DEVRİ (805-808)

Kutlug Bilge'den sonra hükümdar olan Kağan'ın kimliği hakkında Çin kaynaklarında malumat yoktur. Kağanlık ünvanı Tengride Alp Külüg Bilge Kağan olarak geçmektedir. Prof.Dr. Bahaaddin Ögel bu ünvanın eksik olduğunu doğrusunun Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan olabileceğini söylüyor.

805'de ölen Kağan için baş sağlığı dilemek ve Yeni Kağan'ı tebrik için Çin imparatoru Uygurlara elçi gönderdi.[16]

Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan'ın en önemli icraatı Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarması olmuştur.

Sadece TCTC, 237'de bulduğumuz kayda göre: 806'da Mani rahipleri ilk defa Uygur elçileri ile beraber Çin'e gelerek ibadethane kurdular. Bu dinin kaidesine göre günde bir defa o da akşam üzeri yemek yenir. Hayvani gıdalar yasaktı. Yalnız sebze yiyorlar ve su içiyorlardı. Milli içki kımız da yasaktı. Uygur Kağanı bu dine inanıyor ve bazı Mani rahiplerine devlet işleri için danışıyordu. (Bu mevzuda daha fazla malumat için bk. Pelliot, Un Traite Manicheen, 320).

Çin başkentinc Mani mabetlerinin kurulması 807'den itibaren başlar. Bu devirde Çin'in mühim yerlerinde Mani mabedi kurulması imtiyazı Uygurların elinde idi. Aynı zamanda Çin Uygurlara ağır vergiler veriyordu. Çin'de sonraki devirlerde de rastlanan Uygur kolonilerinin temeli 807'de atılmış oldu.

AY TENGRİDE KUT BULMIŞ ALP BİLGE KAĞAN DEVRİ (808-821)

808 senesinde Uygur elçileri önce Hsien-an prensesinin ölümünü biraz sonrada Kağan'ın ölümünü bildirdiler. Çin imparatoru baş sağlığı dilemek ve yeni Kağan'ı tebrik etmek için elçiler gönderdi.[17]

---

[16] HTS, 217, 9 b; TCTC, 236.

Bilindiği gibi savaşçı ve asi kabilelerin en meşhuru olarak tanınan Sha-t'o'lar Tibetlilere tabi olduktan sonra, Tibetliler tarafından Kan-chou'ya yerleştirilmişlerdi. Sadece TCTC, 237'deki bir kayıttan öğrendiğimize göre, Tibetliler her savaşta Sha-t'o'ları öncü olarak kullanıyorlardı. Uygurlar Tibetlilere saldırıp Liang-chou'yu ele geçirdikten sonra Tibetliler Sha-t'o'ların Uygurlarla işbirliği yaptıklarından şüphelenmeğe başladılar. Ve onları Sarı Irmağın dışına yerleştirmeği düşünüyorlardı. Sha-t'o'lar da Ötüken'e gelip Uygurların hakimiyetini kabul ettiler. Bu bize o devirdeki Uygur otoritesinin büyüklüğünü gösteren en büyük delillerden biridir.

Yalnız TFYK, 979'dan öğrendiğimize göre, 808'de ayrıca Uygur kağanı Mani rahibinden Uygur inanç elçisi olarak Çin'e gitmesini rica etti. Çin imparatoru da Mani rahiplerinin elçi olarak gönderilmesinin sebeplerini aramak üzere elçi gönderdi.

Yalnız TCTC, 238'deki bir kayıttan öğrendiğimize göre,809 senesinde 10.000 kişilik Tibet süvarisi Ta-shih vadisinde Çin'i ziyaret edip memleketlerine dönmekte olan Uygur elçilerini soydular. Anlaşıldığına göre, Tibetliler mağlubiyetlerinin acısını unutamıyorlar. İntikam için fırsat kolluyorlardı. Uygurlar buna çok sinirlendiler.

Yalnız TCTC, 239'da mevcut olan kayıttan öğrendiğimize göre, 812 senesi Ekim ayında Uygur askerleri Gobi sahrasının güneyinden geçerek batıdaki Tibetlilere saldırdılar. Bu durum karşısında Çin'de telaşlandı. Ve hudut garnizonlarında sıkı tedbirler alındı.

813 senesinde Uygur Kağanı Çin'e İ-nan-chu başkanlığında bir elçilik heyeti gönderip, evlilik ricasında bulundu.

İmparator Hsien-tsung bu evliliğin kaça mal olacağının hesaplanması için adamlarına emir verdi. Memurlar tören masraflarının 5 milyon Kuang (Çin para birimi)'a mal olacağını bildirdiler. İmparatorluk güçlükler içinde idi. Bu evliliğin masrafını karşılayamazdı. İmparator Uygurlar arasında maniheistlerin hürmet gördüğünü biliyordu. Bu sebeple memleketlerine dönmekte olan 8 Uygur Mani rahibine ziyafet verdi. Onlara durumu anlatarak Kağan'ı ikna etmelerini rica etti.

814 senesinde dini merasimler bakanı Li Chiang imparatoru bu mevzuda iknaya çalıştı. Çin imparatorluğu çeşitli zorluklar içinde idi. Uygur Kağanı'nın bu dileği kabul edilmezse, bu zorluklar tehlike arz ederdi. Halbuki evet denilirse pek çok problem kolayca halledilebilirdi.[18]

Bu sebepler şöyle sıralanabilir.

1- Bozkır kavimleri bu sene satmak için at getirmemişlerdi. Büyük bir ihtimalle bir akın düşünüyorlardı. Bu atlarda akın için hazırlanıyordu.

2- Hudut şehirlerinin surları akınlara karşı koyacak durumda değildi.

---

[17] HTS, 217, 9 b, TCTC, 237.

[18] HTS, 217, 9 b;

3- Karakol sistemi tesirli değildi. İmparator kendine güvenip, nasıl olsa yaparız diye tedbir almamıştı.

4- Uygurlar daha önceleri Çin'e yardım maksadıyla pek çok sefere iştirak etmiş ve bu sayede Çin hudutlarının planını gayet iyi öğrenmişlerdi.

5- Uygurların Çin'e kızıp Tibet'le dost olma ihtimalleri vardı.

Fakat evlilik ricası kabul edilirse, bunların hiç birini düşünmeğe lüzum yoktu.

Buna karşılık:

1-Hudut kalelerini ve karakollarını düzenleyecek vakit olurdu.

2-Kuzey sınırları emniyette olacağı için güney ve batıdaki zorluklarla rahatça meşgul olunabilirdi.

3-Uygur Tibet düşmanlığı derinleşir, T'ang sülalesi de rahat ederdi.

Prensesi göndermek hakikaten pahalıya mal olacak, fakat Uygurlar hücum ederlerse, onlara mani olmak için kullanacağımız askerlere ve silahlara daha mı az masraf gidecek? diye imparatoru iknaya çalıştı. İmparator razı olmadı.

817 senesinde İmparator durumu anlatmak üzere Uygurlar'a elçi gönderdi.

820 senesinde Uygur Kağanı Alp Tarkan başkanlığında bir elçilik heyeti gönderip, Çinli prensesle evlenme mevzuunda kesin kararını bildirdi. İmparator Hsien-tsung kabul etmek mecburiyetinde kaldı.[19]

Mart ayında Alp Tarkan'a hediyeler ve ziyafet verip uğurladı.

Bu devirde Uygurlar siyasi kudretin zirvesine çıktıkları gibi Maniheizm'de en şaşaalı devrini sürdürdü. İşin enteresan tarafı Çinlilerden Uygurlar'a geçen bu din Çin'de Uygurlar tarafından yayılmıştır. Uygur hakimiyeti devam ettiği sürece, Çin'de maniheistlerin sayısı artmıştır. Çin'de maniheizm'in rahatlıkla değilde ancak Uygur şiddetiyle yayılabilmesinin en önemli sebebi Budizm idi.

Pelliot'a göre bütün Çin'deki Mani mabetlerinin sayısı, büyük bir şehirdeki Budist mabetlerinin sayısı kadar tutmazdı. Az olan bu mabedlerin sayısı Uygurların zayıflamasına paralel olarak daha da azalmıştır.

Bu Kağan'ın en önemli özelliği de Karabalgasun Yazıtı'nın O'nun adına dikilmiş olmasıdır.

KÜN TENGRİDE ÜLÜG BULMIŞ ALP KÜÇLÜG BİLGE KAĞAN DEVRİ (821-824)

821 yılı şubat ayında Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan öldü. Çin Sarayı üç gün matem ilan etti. Çin Sarayı'nın ileri gelenleri başsağlığında bulundular.

Çin İmparatoru yeni Uygur hükümdarı Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan'a (Güneş Tanrısından kısmet bulmuş, kahraman, güçlü, alim kağan) tebrik için elçiler gönderdi.[20]

---

[19] TCTC, 241; TFYK 979.

Uygurlar Hsien-an Prensesi'nin ölümünden beri defalarca iyi akrabalık münasebetlerinin devamını rica etmişlerdi. Fakat uzun zamandan beri imparator bu isteği kabul etmemişti. Uygurların istekleri baskısını artırarak devam etmişti. Neticede imparator evet demek zorunda kalmıştı. Gelin olarak Çinli Prenses göndermeye söz veren imparator Hsien-tsung öldü (821). Yerine Mu-tsung tahta geçti. Bir sene sonra da 10. kız kardeşini T'ai-ho Prensesi olarak Uygur Kağanı ile evlendirmeğe hazırlandı.

Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan, İ-nan-chu, Tudun, bazı nazırlar Prenses Chien ve Prenses Yabgu başta olmak üzere binlerce kişiyi T'ai-ho Prensesini karşılayıp Uygur ülkesine getirmek üzere gönderdi.

Mu-tsung, T'ung hua kapısının sol kulesinde bekledi. Subaylar rütbelerine göre Chang-cheng mabedinin karşısında sıralandılar. Onların nişanları pek çoktu. Teftişten sonra kadınlar ve erkekler şehri gezmek için dağıldılar.

Uygur Kağanı'na gelin olarak bir Çinli Prenses'in gönderilişi Tibetliler'in hoşuna gitmemişti. Zorluk çıkarmak için Ching-sai iç kalesine akınlar yapıyorlardı. Yen-chou valisi onları kovmaya çalıştı. Çinli prensesin gelişine çok sevinen Uygurlar hemen imdada yetiştiler. 10.000 süvari Pei-t'ing'e, 10.000 süvari de An-hsi'ye gönderildi.

T'ai-ho Prensesi'nin evliliği için çok büyük merasimler yapıldı. Ecdattan kalma mabetlerde dualar edildi. Uygur başkentinde yapılacak olan düğün merasiminin her türlü teferruatı için ayrı bir elçi tayin edildi.[21]

İmparator, Prensesi geçirmeye T'ung-hua kapısına kadar geldi. Memur kalabalığı dizilip yol boyunca prensesi uğurladılar.

T'ai-ho Prensesi'ne refakat eden kafile Uygur Sarayına varmadan 2 gece önce Kağan'ın göndermiş olduğu 700 atlı, prensesi başka bir kısa yoldan götürmek istediler. Kafile başkanı Hu Cheng bunun mümkün olmayacağını söyledi. Çünkü refakatinde bulunanlar Prensesi Kağan'a teslim edene kadar yanından ayrılmamak üzere İmparatordan emir almışlardı.

Elçiler Uygur Sarayı'na vardıkları zaman Çin adetlerine göre düğün için uğurlu gün seçtiler.

Düğün günü Kağan kulesine çıktı. Doğuya dönüp oturdu. Kulenin altında Prenses'e ev olarak büyük bir keçe çadır kurdurmuştu ve bazı Uygur Prenseslerini ona örf ve adetleri öğretmek için göndermişti. T'ai-ho Prensesi T'ang elbiselerini çıkarıp Uygur elbiselerini giyene kadar yaşlı bir hanım onun için bekledi. Prenses çıkıp kulenin önüne gelerek batıya doğru reveransla Kağan'a hürmetlerini bildirdi. Sonra tekrar çadıra gitti. Hatun elbiselerini giydi. Kırmızı elbise, büyük kırmızı palto, boynuzlu altın işlemeli şapka giydi. Altın taktı. Çadırdan çıkıp ikinci defa reveransla Kağan'a hürmet gösterdi. Sonra kendisi için hazırlanan tahtırevana bindi. Dokuz kabile reisi

[20] CTS, 195 10 b; HTS, 217 B, la

[21] HTS, 217, 96.

olan dokuz nazır tahtırevanı taşıyarak dokuz defa doğu istikametinde kulenin etrafında döndürdüler. Sonra Prenses tahtırevandan indi. Kuleye çıkıp Kağan'ın yanına oturdu. Memurlar Kağan ile Hatuna hürmet gösterdiler.

Prensesin evlenme töreni hikayesi bize hatun elbisesi ve düğünleri hakkında değerli malumat vermektedir.

Burada bize enteresan gelen taraf Prensesin önce Uygur elbisesi giyip Kağan'a hürmetlerini bildirmesi ve ondan sonra Hatun elbiselerini giymiş olmasıdır. Bunun sebebi acaba şimdiki din değiştirme merasimleri gibi o zamanda prensesi önce Uygurlaştırmak ondan sonra Hatun ilan etme isteği mi idi?

821 tarihi Uygur tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra Uygur sarayında türlü entrikalar, suikastlar birbirini takip eder. Bu karışıklık içinde Uygurlar'ın siyasi kudretleri süratle zayıflamağa başlar. Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan, Uygur Kağanlığının iç durumunu düzeltmek için samimi olarak gayret göstermiştir. Bilhassa Uygur -Çin münasebetlerine büyük önem vermiştir.

Dış görünüş itibarıyla Uygur Kağanına büyük şeref kazandıran bu evlilik aslında Çin lehine idi. T'ai-ho prensesi Uygur ülkesi için bir uğursuzluk timsali olmuş, Çin Sarayı'nın ananevi politikası arzu edilen şekilde rahatlıkla yürümüştü. 824'de Kağan vefat etti.[22]

AY TENGRİDE KUT BULMIŞ BİLGE KAĞAN DEVRİ (824-832)

Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan ölünce yerine küçük erkek kardeşi Hazar Tegin geçti. Kağanlık ünvanı Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan idi.

825'de Çin imparatoru yeni Uygur Kağanını tebrik için elçiler ve hediye olarak on iki araba dolusu ipekli kumaş gönderdi.

Hazar Tegin'in kötü yaradılışı ve zayıf iradesi yüzünden Uygur Devletinin gerileme hızı süratle arttı.

Bu Kağan devrindeki Çin kayıtlarına gelince, iki ülke arasında bol bol elçiler gelip gitmiş, Çin imparatoru sık sık Uygur elçileri şerefine ziyafetler vermiş. At ticareti karşılığında çok miktarda ipekli kumaş hediye edilmiş.

Bu devirde dikkatimizi çeken bir diğer hususta Çin Sarayı bir taraftan Uygurları zayıflatmak için türlü entrikalar çevirirken diğer taraftan Uygurların şüphesini çekmemek için, Uygur atlarına karşılık gayet yüksek ücretler ödemeğe, kıymetli hediyeler göndermeğe devam ediyordu.[23]

Kağan'ın Hazar Devleti ile aynı adı taşıması, ayrıca tetkike değer bir meseledir.

---

[22] HTS, 217 B, 1 b; TCTC, 243.

[23] CTS, 195, 12a; HTS, 217 B, 1 b

832 senesinde Kağan öldürüldü. Kaynaklardan bazıları yeğeni, bazıları da nazırları tarafından öldürülmüş olduğunu kaydeder.

AY TENGRİDE KUT BULMIŞ ALP KÜLÜG BİLGE KAĞAN DEVRİ (832-839)

832'de Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan öldürülünce yerine Hu Tegin Kağan oldu. Kağanlık ünvanı, Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağandır. Bu Kağan'ın ismi enteresandır. Hu kelimesiyle Çinliler bütün barbarları ifade ederlerdi. Bu devirde isē daha ziyade Soğdlular için kullanılmıştır. Bu aklımıza hemen şu suali getirmektedir. Eski Kağan'ın yeğeni olan Hu Tegin bir Soğdlu olabilirmiydi? Bu üzerinde durulacak önemli bir meseledir. Bu mevzuda bize ışık tutacak şu bilgilere sahibiz. Uygur başkentinde bu sırada pek çok Soğdlu vardı. Uygurların Soğdlulardan kız alıp vermeleri ihtimal dışında değildir.

832'de Uygur elçileri Çin sarayına gidip Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan'ın ölümünü haber verdiler. Çin sarayında üç günlük matem ilan edildi. Yüksek dereceli memurlar baş sağlığı dileğinde bulundular.[24]

833'de Çin imparatoru yeni Kağan'a tebrik için elçiler gönderdi.

Yalnız TCTC, 244'de mevcut olan kayıtdan öğrendiğimize göre; 833 senesi Haziran ayında Ho-tun garnizon kumandanlığına becerikli ve kurnaz bir general olan Li Tsai-i tayin edildi. Eskiden Uygurlar muhtelif vesilelerle Çin'e gelirken geçtikleri yerleri yağmalıyorlardı. Vali ve kaymakamlar konuşmaya cesaret edemiyorlardı.

Tsai-i oraya gidip idareye başlayınca, Uygurlar elçi olarak hediyelerle Li Ch'ang'ı Çin'e gönderdiler. Görüştükleri zaman Çinli kumandan onunla tehditkar bir şekilde konuştu. Kağan ile Çin imparatorunun akrabalık münasebetleri vardı. Bu sebeple Kağan, elçiyi kötü işler için değil, dostluk münasebeti için göndermişti. Çin kanunlarını ihlal etmesi kendi aleyhinde olacaktı.

TFYK, 965'de Çin imparatorunun 833 senesi Nisan ayında çıkarmış olduğu bir fermana rastlıyoruz.

Fermandan açık olarak öğrendiğimize göre, Çinliler dünyayı kendilerinin idare ettiğini iddia ediyorlar. Çin imparatorluğu en kuvvetli, bütün diğer devletler ona bağlı, yabancı hükümdarların hepsi Çin imparatoru tarafından tayin ediliyor, vs.

Bundan başka İmparator bu fermanda Hu Tegin'i pek fazla övmektedir. Onun için doğru sözlü, kudretli, kabiliyetli, samimi, zeki, cesur, tecrübeli, uzağı iyi gören sıfatlarını kullanmaktadır. Uygur -Çin dostluğuna çok dikkat ettiğini, hürmette ve hizmette hiç kusur etmediğini anlatmakta, böyle bir insanın en büyük mükafata layık olduğunu söylemektedir.

---

[24] HTS, 217 B, 1 b; TFYK, 980.

Acaba hakikaten mükafata layık mı idi? Biz hiç de böyle düşünmüyoruz. Bizim anladığımız anlamda Çinlilerin çok memnun kaldıkları bir kişi Türklük için faydalı şeyler yapmış olamazdı. Yapmış olsaydı, zaten Çinliler beğenmezlerdi. O zaman Çin'e akınlar yapılır, yağmalar olurdu. Onlar da hemen zalim gaddar sıfatlarını ekleyiverirlerdi.

835 senesi Haziran ayında Uygur elçileri T'ai-ho Prensesinin hediyeleri ve at üzerinde giderken ok atmada maharetli olan 7 kadın ve iki çocuğu da birlikte Çin sarayına götürdüler. Böylece Türk çocuklarının ve kadınlarının süvarilik ve okçuluktaki maharetlerinin bir delilini daha bulmuş oluyoruz.

Yalnız TFYK, 996'da mevcut kayıttan öğrendiğimize göre; 836 senesinde imparator Wen-tsung yabancılarla daha iyi anlaşabilmek maksadı ile sınır bölgelerinde yabancı dil öğrenen ve öğreten memurluklar kurulmasını emretti. Bu hareket dış görünüş itibarıyla yabancı ülkelerle ticari, kültürel, politik münasebetler sırasında dil ayrılığının ortaya çıkardığı güçlükleri hafifletmek içindi. Aslında ise Çinlilerin, Çinlileştirme politikasının ayrı bir safhası; Çin dilini konuşmağa mecbur etme meselesidir.

839 senesinde Kağan'ın nazırları olan An Yün-ho ve Ch'ai-tsao Tegin Kağan'ın kuvvetini gasbetmek istediler. Hu Tegin bunu meydana çıkardı. Onları öldürdü.

O sırada bir miktar asker ile dışarıda olan diğer bir Uygur nazırı Kürebir bu olaya çok kızdığı için bazı Sha-t'o'larla birlikte Kağan'a hücum ederek zorluk çıkardı, neticede Kağan öldü. Bazılarına göre, Kürebir tarafından öldürülmüş, bazılarına göre intihar etmiştir.

HO-SA TEGİN DEVRİ (839-840)

Hu-Tegin'in ölümü üzerine Ho-sa Tegin Kağan ilan edildi. Yeni Kağan daha tebrikleri bile kabule vakit bulamadan aksilikler baş göstermeğe başlamıştır.[25]

Kürebir Hu Tegin'in ölümüne sebep olup yerine Ho-sa Tegin'i getirdiği zaman baş şehrin dışında bulunan Uygur generali Külüg Baga bu hadiseye çok kızdığı için bizzat 100.000 Kırgız süvarisini idare ederek Uygurlara saldırdı. Uygurları büyük bir mağlubiyete uğrattı. Ho-sa Tegin'i ve Kürebir'i öldürdü. Uygurların Kağanlık otağını da yaktı. Her şey sona erdi. Uygur boyları kaçarak etrafa dağıldılar. Tarihin en büyük katliamlarından biri olan bu baskınla Uygurlar küçüklü büyüklü, kadınlı erkekli kılıç dan geçirildiler.

Bu suretle Kırgızlar Moyen-Çor ve Kutlug Bilge zamanında uğradıkları Uygur taarruzlarının intikamını korkunç bir şekilde almış oldular.

Canlarını zor kurtaran Uygurlardan bir kısmı Beşbalık bölgesine, bir kısmı Kan-chou bölgesine, bir kısmı da Çin'e kaçtılar. Kırgız taarruzu Orhun bölgesindeki Uygur hakimiyetinin sonu olmuştur.[26]

---

[25] CTS, 195, 12 a; HTS, 217 B, 1 b.

KAN-CHOU UYGUR DEVLETİ (SARI UYGURLAR)

840 Kırgız yenilgisinden sonra Uygur kavimleri Hakan sülalesi mensuplarının idaresinde dört tarafa göç ettiler.

Güneye giden Uygurlar Wu-chia (üge)Tegin'i Kağan seçtiler (841). 849 baskınında Kırgızların eline geçmiş olan Tai-ho Prensesini kaçırdılar. Eski imparatorun kızı olan Prensesin Çinlilerin gözünde değeri çok büyüktü. Uygurlar bundan istifade etmek istediler. Fakat aralarında anlaşmazlık çıktı. Çinliler de Sha-t'o'ların yardımı ile prensesi kaçırdılar. Bir türlü durumu düzeltemeyen Wu-chia Kağan 847'de Altay'larda öldürüldü.

Bundan sonra Uygur Tarihinin ikinci devresi başlamaktadır. Değişik bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek Yolu ticaretine hakim oldular. İşte onlardan biri de Kan-chou Uygur devletidir.

Kan-chou Uygurları kuruldukları günden beri T'ang sülalesi ile iyi geçinmişlerdi. Beş sülale devri boyunca da bu dostluğu devam ettirmeğe çalıştılar. Çin imparator kızları ile Uygur Hakanları arasındaki evlenmelerle akrabalık münasebeti de devam etmekteydi. Uygurlar 10. asıra kadar merkezi Tun-huang'da bulunan Çinlilerin "Vazifeye koyuluş ordusu"na bağlı olarak hareket ediyorlardı. 905 yılında bu ordunun Çinli kumandanı Çin imparatorundan ayrılıp, Kua, Shai, I ve Hsi isimli 4 vilayetten müteşekkil bir otonom devlet kurmuştu. Bu krallık Uygurlara baskı yapıp, bölge ticaretini ele geçirmeğe kalkınca Uygurlar dayanamadı, 911'de Tegin'in kumandasındaki Uygur ordusu krallığın merkezi olan "Tun-huang"ı ele geçirdi.

909 ve 911'de Çin'e elçilik heyetleri gitti. Tun-huang zaferi Kan-chou Uygurlarının Çinliler nazarında itibarını arttırdı.

924'de Jen-mei Kağan Çin'e elçi gönderdi. Çin imparatoru çok memnun oldu. Hediye olarak götürülen "yeşim taşı, amonyak tuzu, antilop boynuzları, Pers brokarları, keçe kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şap" bize bölgenin kıymetli ticaret mallarını göstermektedir.

Jen-mei Kağan 924 de öldü. Yerine Tigin Kağan oldu. 925 de Çin'e bir elçilik heyeti gönderdi. 926 da öldü. Onun yerine geçen A-to-yü (Adug) de

[26] HTS, 217 B, 1 b; TCTC, 246;

Çin'e sık sık elçi göndermiştir, Çin kaynakları A-to-yü'nün ölümünden bahsetmezler 928 den itibaren Kağan olarak Jen-yü ismi görülür.

Seleflerin çabukça birbirini takip etmeleri Kan-chou'da 924-928 arasında çalkantılı bir durum olduğu fikrini veriyordu. Çin'e giden Uygur elçilerinin sayısı da artmıştı.

931-932 Tangutlar Uygur kervanlarını soymağa başladılar. Bu durum Uygurların da Çinlilerin de hoşuna gitmiyordu. Birlikte mücadele ettiler.

Jen-yu Kağan 933'de öldü. Yerine Jen-mei geçti. 934'de Çin'e giden elçilik heyetinde Sarı Uygurlar da maniheizmin işreti olarak 8 Mani rahibi vardı. Jen-mei Kağan'ın ismi 939 tarihine kadar o sülale yıllıklarında görülmektedir. Ölüm tarihi verilmemiştir. Daha sonra başka hakan ismi de geçmemektedir.

934-935'de Çin elçileri geldiler. Kervanların muhafazası için yeni tedbirler alındı.

Uygurlar 938'de Çin'deki yeni hanedanla dostluğa devam maksadıyla zengin hediyelerle bir elçilik heyeti gönderdi. Yeşim taşı ve at ticareti herkes için önemli idi.

Çin'in Kuzey batısındaki küçük şehir devletleri ile daha yoğun ticaret yapabilmek için Çin imparatoru bölgeye Kao Chü-huei başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. 938 de başlayan yolculuk 943 de tamamlanabilmiştir. Bu uzun seyahatin raporları bize bölgenin etnik, siyasi ve iktisadi durumu hakkında çok şey söylemektedir.

Sarı Uygurlar siyasi olarak 940'dan sonra Hıtay (Ki-tan, Liao)ların 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Cengiz devletinin nüfuz sahası içinde idiler. Bugün halen kuzeybatı Çin'de yaşamaktadırlar.

TURFAN UYGUR DEVLETİ

840'da etrafa dağıtılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar taraflarında yerleştiler. Kaynaklarda değişik tarihlerde Kao-ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. 840'daki son Uygur Kağanının yeğeni Mengli'yi Kağan seçtiler. Tibet'den endişe duyan Çin, bu Uygur devletini tanıdı, Çin'le dost geçinen bu devletin genişlemesine Çinliler pek karışmadılar.

Turfan Uygur devleti, Orta Asya'nın ticaret yolları üzerinde olduğu için iktisadi bakımdan kuvvetlendi. 911'de bağımsız hale gelen Uygur devleti güneyde Tibet, batı Türkistan'da Karluk bölgesi ile sınırlıydı. Sanat, edebiyat ve ticaret sahalarında çok ilerledi.

Bilindiği gibi orta Asya'da kurulan Türk devletleriyle Çin arasında ticaret çok önemli bir rol oynamıştır. Kao-ch'ang Uygurlarından Çin'e ilk ticaret heyeti 962 de gitmiştir. 42 kişilik bu heyet Çin sarayına kendi ürünlerini sunmuşlardır. Daha sonra 965, 981, 985 ve 1004 tarihlerinde ticari heyetlerin Çin başkentine giderek Uygur ürünlerini tanıttıklarını ve ticaret yaptıklarını görüyoruz.

Bu arada Çin imparatoru da Uygurlara onları daha iyi tanımak amacıyla resmi elçi gönderdi. 981-984 tarihleri arasında süren bu yolculuk sonunda Wang Yen-te bir rapor hazırladı.

Wang Yen-te'nin Uygurlar hakkındaki bu raporu, özellikle Turfan Uygurlarının kültür tarihi hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Turfan Uygur devleti 1209'da Cengiz Hana bağlanıp, 1368'e kadar Moğol idaresinde varlıklarını sürdürdüler. Barçuk İdikut adamlarıyla birlikte Cengiz ordusunda görev almış, zaferler de payı olmuştur. 1211 de Cengiz Han'ın kızı Al-Hatun ile evlenip damat olmuştur.

Bugün de Doğu Türkistan Uygur özerk bölgesi olarak yaşamaktadırlar.

UYGUR DEVLETLERİ KÜLTÜR TARİHİ

Uygur devletleri Kültür Tarihi, bütün İslam öncesi Türk devletlerindeki özellikleri taşır. Türk tarihinin ilk zamanları daha ziyade Asya Avrupa bozkırlarında geçmiştir. Türk yaşayışı, düşünce tarzı, inançları, dünya görüşü, örf ve adetleri, bozkırların kökleri izlenimi taşımaktadır.

Bozkırlar, otlakları ile besiciliğe elverişli, kuru tarıma imkan verecek ölçüde rutubetli yüksek yaylalardır. Tarihi bir kültürün meydana gelmesi için coğrafi şartlar ve iklim yeterli değildir. İnsan unsuru da önemli rol oynar.

Bozkır kültürünü göçebe kültürü ile karıştırmamak gerekir. Bozkır (Türk) kültürü at ve demir üzerine kurulmuştur. Göçebelerin hayatında at birinci planda görülmez. Demire ise pek çok göçebe kavim kültüründe rastlanmaz.

Bugün batılı ilim adamları da bozkır kültürünün ilk Türkler tarafından ortaya konulduğunu kabul eder. Tarıma değil besiciliğe elverişli olan bozkır sayesinde Türkler o devrin sürat aracı atı evcilleştirmiş, hayvan yetiştirmiş, ata binen ilk kavim olmuştur.

Bozkır kültürü daha kuruluş günlerinden yerleşik kültürden ayrılıklar göstermekte idi.

1-Yerleşik kültürlerde, iktisadi açıdan, köylü yalnız kendi ailesine yetecek kadar toprak parçası ile ilgilenirken, Bozkır insanı yüzbinlerce hayvanın dağıldığı geniş otlakları düşünmek zorunda idi.

2-Yerleşik kültür insanının dünyası sadece evi ve tarlası idi. Daima yeni otlaklar için bir iklimden diğerine koşan bozkırlının tecrübesi artmış, ufku genişlemiştir.

3-Yerleşik kültürdeki hareketsiz, sakin hayata karşılık, bozkır kültüründe canlılık vardı. Kalabalık sürüleri uzak otlaklara sevketmek, hastalıklardan korunmak, su için mücadele etmek, sürü ve sahiplerinin emniyetini sağlamak hep tecrübe isteyen işlerdi. Sürü sahipleri daha iyi korunabilmek düşmanlara karşı daha kuvvetli olmak amacıyla birleşmeye başladılar. Bu topluluklar gittikçe büyüyerek devlet teşkilatına kadar gidildi.

4-Yerleşik kültürün ilk zamanlarında daha ziyade "aile için haklar" yürürlükte iken bozkır insanı, mücadeleci ve savaşçı nüfüs ile toplulukların bir arada huzurlu yaşayabilmeleri için, karşılıklı saygı, sevgi anlayış içinde bir hak ve adalet düzenine inanıyordu. Böylece bir hukuki nizam doğmuştur.

Şimdiye kadar genel tarifini yapmaya çalıştığımız Türk kültürünün özelliklerini teker teker görelim.

SOSYAL YAPI

Aile (Oğuş):

Aile sosyal bünyenin çekirdeği durumundaydı. Türk ailesi anne, baba, çocuktan müteşekkil bugünkü modern aileye benzer küçük aile tipidir. Eski Yunan, Roma, İslav aileleri büyük ailelerdi. Aile reisi ailenin diğer fertleri üstünde kesin söz sahibi idi, onlara kendi mülkü gibi muamele ederdi. Bu ailelerde mülkiyet kolektifti.

Türklerde ise mülk ortaklığı yalnız ortaklara aitti. Evlenen erkek veya kız baba ocağından hisselerini alarak ayrılır, yeni bir ev kurardı. Baba evi ise en küçük oğula kalırdı.

Türk toplumunda kadın, erkek eşit haklara sahipti. Tek kadınla evlenme yaygındı. Kadın cemiyette saygı görürdü. Ata biner, ok atar, top oynar, hatta güreş gibi ağır sporlar yapardı. Cemiyetin çekirdeği olan ailenin yapısı devletin bütün kuruluşlarını etkilemektedir.

Soy (Urug) Aileler birliği, aralarında kan bağı ve dayanışma olan topluluktur.

Boy (Bod):

Siyasi dayanışma amacıyla bir araya gelen boylardan teşekkül eder. Aralarında dil birliği vardır, başında bey bulunurdu. Beyin görevi hak ve adaleti düzenlemek, gerektiğinde boyun çıkarlarını korumaktı. Belirli toprakları ve savaşçıları vardı. Aile ve soyların temsilcileri seçici heyeti meydana getirirdi. Bu heyet eski Türk devletlerinde mevcut meclislerin, ilk küçük örnekleridir.

Bodun:

Boylar birliğine bodun denir. Başında Han bulunurdu. Aralarında sıkı bir işbirliği bulunan siyasi topluluklardır.

İl (Devlet):

Bodunların birleşmesinden meydana gelirdi. Vatanı koruyan, milleti huzur ve barış içinde yaşatan bir siyasi kuruluştur. Kan bağı ve dil birliği değil, amaçlar önemlidir.

İslam öncesi Türk devletlerinde gördüğümüz il teşkilatı şöyle özetlenebilir. 1-İstiklal, 2-Ülke, 3-Halk, 4-Hükümranlık, şimdi bunların o devirdeki özelliklerini görelim:

1-İstiklal (Bağımsızlık):

Devlette gerçek istiklal, bunun yalnız idareci zümre tarafından değil, bütün halk tarafından istenmesiyle belirir. Böyle bir ortak bağımsızlık şuuru, Türkler arasında çok eski zamanlardan beri ve her zaman var olmuştur.

Türklerde istiklal duygusunun temeli Türk kültüründe yatmaktadır. Bozkırlı Türk her zaman yer değiştirme imkanına sahipti. Bu yüzden ağır dış baskılara ve esarete boyun eğmiyordu. Geçim vasıtası olan hayvanlarını alarak hür iklimlere doğru gidebilmekte idi. Bozkırlının bu davranışında kendisine en büyük yardımcısı at idi. Bozkır'ın güç yaşama şartları onun için hayat mücadelesinde iyi bir öğretici idi.

Hürriyet için mücadele alışkanlığının sonucu olan bağımsızlık anlayışı küçükten büyüğe herkesin içine işlemişti. Daha sonra da tarihi ve siyasi tecrübelerle soy, boy, bodun il ölçüsünde genişlemiştir.

2-Ülke:

Her bağımsız devletin hak ve yetkilerini yasal olarak kullanabildiği coğrafi sahadır. Ülkesiz millet düşünülemez.

Türk hakanlıklarında ülke hükümdar ailesinin mülkü değil, bütün milletin ortak toprağıydı. Türk hükümdarı toprağı şahsi malı gibi kullanamazdı. Toprak devlet başkanının korumakla görevli olduğu ata yadigarı idi. Eski Türkler yalnız hür ve müstakil oturabildiği toprağı vatan sayardı. Bu şartlar bulunmadığı zaman yeni yurt ararlardı.

3-Halk:

Eski Türk topluluklarında kişiler özel mülkiyete ve ferdi hukuka sahiptirler. Özel mülkiyet haklarının ve hürriyetin en güzel örneğidir.

Bozkır Türk devletlerinde öyle bir hürriyet havası vardı ki, en küçük bir aile bile başlı başına bir il sayılabilirdi. Bu teşkilat sayesinde birliğe dahil boylar birbirinden kolayca ayrılabiliyor istenilen yerde yeniden İl'i kurabiliyorlardı. Bozkırlı Türk devletlerinde sadece otlaklar ve yaylaklar devlet malı idi. Buralardan faydalanan sürü sahiplerinden alınan vergilerle ilin ortak ihtiyaçları karşılanırdı.

Eski çağlarda insanların çoğu, yaşam için gerekli enerjiyi insan gücü ile sağlıyorlardı. Bozkır kültüründe ise bu ihtiyaç hayvan gücü ile karşılanıyordu. Bir toplulukta imtiyazlı zümreler başlıca üç sebeple meydana gelmektedir. Ekonomik açıdan toprağa bağımlı olmayan Türk topluluklarında "Toprak köleliği" söz konusu değildir. Siyasi açıdan yerleşik medeniyete sahip topluluklarda askerler imtiyazlı bir sınıftır. Türklerde ise kadın erkek bütün fertler tabii ve devamlı savaşçı olduklarından askerlik ayırıcı bir özellik sayılmazdı.

İslam öncesi Türk devletleri, herhangi bir ailenin kılıç zoru ile meydana getirdiği bir yığınlar birliği değildi. Eski Türk topluluklarında devlet-millet el ele idi.

4-Töre:

Eski Türk heyetini düzenleyen hukuki kaidelerin bütünüdür. Töre çevre ve şartlara uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere kendini uydurabilmekteydi. Türk hükümdarları pratik idareciler oldukları için yerine ve zamanına göre meclislerin tasvibini alarak töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı.

Bununla beraber törenin adalet, iyilik, eşitlik ve insanlık prensipleri anayasa niteliğinde değişmeyen maddeler idi.

Hükümranlık:

Eski Türk hükümranlık anlayışı "karizmatik"tir. Yani Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğine inanılır.

Kut:

Eski Türk devletlerinde siyasi istikrar kavramı "kut" deyimi ile ifade ediliyordu. Yalnız Uygur değil bütün eski Türk devletlerinde ortak olan bu görüş Kutadgu Bilig'de çok güzel anlatılmıştır. "Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir... fazilet ve hizmet kut'dan doğar...beyliğe yol ondan geçer...Her şey kut'un eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir, ilahidir...Bey bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi...Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar..."

Gök ve dört yön Türk devletinin mekanını meydana getiriyordu. Devlet yeryüzünde idi, fakat iktidar Tanrı'dan geliyordu. Güneşin doğduğu yer (sol) en kutsal yön sayılmakta idi. Sonra sırayla batı (sağ), güney ve kuzey geliyordu.

Doğu ve batı yönlerine verilen önemin sonucu olarak, buralara tayin edilen idareciler daha çok hanedan üyeleri arasından seçiliyordu. Dünyada da dört ana yön vardı. Gök'ün temsilcisi Türk hükümdarı bütün yeryüzünü idaresi altına alabilirdi. Çünkü Gök Tanrı ona bütün dünyayı idare etme yetkisini veriyordu. Türk fütuhat felsefesinin cihan hakimiyetine uzanan kaynaklarından biri bu noktadır.

Türk hükümdarları gücünü Tanrı'dan almakla beraber, Türk toplulukları dini cemiyet değildir. Hükümdarlar da insandır. Hakları değil, görevleri vardır. Hükümdar dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmakla, halkı doyurmak ve giydirmekle görevlidir. Hükümdarların millet yolunda geçe uyumadan gündüz oturmadan çalışması gerekiyordu. Görevlerini yapamayan hükümdar hakkında Tanrı kut'u geri aldı diye düşünülürdü.

Tahta çıkışta da töre hükümleri geçerliydi. Siyasi iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlamak, hakanı Tanrı huzurunda sorumlu tutmaktı. Bu düşünce tarzı icraatın millet tarafından kontrolüne imkan sağlıyordu. Bu kontrolde meclisler vasıtasıyla yapılıyordu.

Meclisler:

Bozkır Türk devletlerinde daimi bir devlet meclisi (danışma kurulu) vardı. Meclise eski Türklerde toy denirdi. Yılda bir kere genel kurul toplantısı yapılırdı. Bu toplantı sırasında ordu teftiş edilir. Hayvan sayımı yapılır. Memleket meseleleri hakkında konuşulurdu.

Bozkır Türk devletlerinde inanç ve vicdan hürriyeti de daima mevcuttu. Türk inanç felsefesi soy, dil ve din yönlerinden insanları birbirinden ayırmaya elverişli değildi.

Din işlerini dünya işlerinden ayrı tutmak ve mahalli kültürlere dokunmama geleneği İslam Türk devletlerinde de devam etmişti.

Teşkilat

Devlet Başkanı:

İslam öncesi Türk devletlerinde hükümdarlar Şan-yü, kagan, han, yabgu, ilteber gibi ünvanlar taşımışlardır. Hükümdarlık belgeleri ise; otağ (hakan çadırı), örgin (taht), tuğ (sancak), davul, kotuz (sorguç) idi. Tahtlar altından yapılırdı. Tuğların tepesine altın bir kurt başı takılırdı. Hükümdarların tahta çıkışı, onu bir keçe seccade veya halının üzerine oturtarak, ya da kalkan üzerinde havaya kaldırılarak kutlanırdı.

Hatun:

Hükümdarların birinci hanımına verilen ünvan. Eski Türk devletlerinde hatunlar da söz sahibi idiler. Hatunların ayrı sarayları ve askerleri vardı. Devlet meclisine katılırlar, elçileri kabul ederlerdi.

Hatunlar gelecek hakanların anneleri idiler. Bu bakımdan ilk hanımın anne ve babasının Türk olmasına dikkat edilirdi.

Veliahd:

İslam öncesi Türk devletlerinde, hükümdar ailesinin her ferdi aynı kanı taşıdığı için tahtta eşit hakka sahipti. Hükümdar öldüğü zaman prensler arasından en uygunu seçilirdi.

Siyasi Faaliyet:

Büyük Türk imparatorluklarında dış işleri dairesi en önemli kuruluşlardan biriydi. Bu kuruluşun emrinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan bir heyet çalışırdı. Yazılara Tanhu'nun resmi mührü basılırdı. Casusluk yapmadıkları sürece elçilere dokunmazlardı. Şüpheli hareketleri görülen yabancı temsilciler hapse atılır veya sürgünde göz altında tutulurdu.

Dış siyasette öncelikle ticari ilişkilere önem verilirdi. Hanedanlar arası akrabalık kurmak dış siyasetin bir geleneği haline gelmişti. Siyasi nitelikteki bu evlenmeler sonucu doğan çocuklar veliaht olmazdı.

İç siyasetin en önemli konusu da dağınık Türk boylarının tek bayrak altında toplanmasıydı.

Adliye:

Töre'ye göre suçların cezası oldukça şiddetliydi. Adam öldürmek barış zamanında başkasına kılıç çekmek, hırsızlık, hayvan kaçırma, ırza tecavüz gibi suçların cezası idamdı.

Suçun devlet takibine uğraması eski Türkler arasında kan davası güdülmesine mani oluyordu.

Adli teşkilat iki kademeliydi. Biri hükümdarın başkanlığında ki siyasi suçlara bakan Yüksek Devlet Mahkemesi, diğeri hakimlerin idaresindeki mahkemelerdi.

Ordu:

İslam öncesi Türk devletlerinde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Hemen her Türk savaşçı idi. Ücretli asker sınıfı yoktu. İdarecilerin hepsi aynı zamanda ordu kumandanları idi.

Tümen diye anılan en büyük birlik on bin kişilikti. Tümenler binlere, yüzlere, onlara ayrılmış, başlarına ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmişti. Bu onlu teşkilatlanma günümüze kadar gelmiştir. Onbaşısından en üst seviyedeki subayına kadar orduyu belli bir kumanda zincirine bağlamak, ülkeyi milli birlik havasına sokuyordu.

Türk orduları o çağların en kudretli askeri gücünü meydana getiriyordu. Ordunun yiyecek ve malzeme ikmali en zor şartlarda bile gayet iyi yapılırdı. Türkler yiyecek ihtiyacını et konservesi ile karşılıyorlardı. Ordunun gerisinde binlerce baş sığırın sevk edilmesine lüzum kalmıyordu. Konserve et diğer devletlerden 500-1000 sene önce Türklerce bilinmekteydi.

Türk orduları her çağın tekniğine göre en etkili silahlarla donatılırdı. O devir için Türklerin kullandığı çift kavisli yaylar ve ıslıklı oklar en korkuncu idi. Türkler dört nala at üzerinde, dört ayrı yönde isabetli ok atmada ustaydılar. Ayrıca iyi kement atarlar ve yakın dövüşte mızrak, kargı, süngü, kalkan, kılıç kullanılırdı.

Türk orduları taarruz esasına göre düzenlenmekte ve eğitilmekteydi. Türklerin savaşında, düşman cephesinde şaşkınlık yaratan baskınlar esastı.

Türk savaş usulünün iki önemli özelliği vardı. Sahte ricat ve pusu. Süvari birlikleri kaçıyor gibi geri çekilirler, çekilirken ok atmaya devam eder, düşmanı üzerlerine çekerlerdi. Arazinin istenilen yerine kadar ilerleyen düşman burada pusu kuranlar tarafından çembere alınarak yok edilirdi. Türklerin başarıyla kullandığı bu usule Türk yurdunun adından dolayı "Turan Taktiği" denilmiştir.

Yeni ülkelerin ele geçirilmeleri ise keşif seferleri ve yıpratma savaşları sayesinde oluyordu.

Alınması planlanan bölgeler önce akıncılar tarafından gözden geçirilirdi. Bu keşifler olumlu ise yıpratma harekatına başlanırdı. Düşmanın yığınak merkezlerine, yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına seri baskınlar yapılırdı. Bu seferler sırasında düşmanın moralini bozmak için çeşitli rivayetler yapılırdı. Bu harekat düşman takatsiz düşünceye kadar devam ederdi.

Türkler iyi asker olma özelliklerini daima spor yapmaya borçluydular. At yarışları, cirit ve gülle atma, güreş, yırtıcı kuşlarla avlanma gibi sporlar mücadele azmini kuvvetlendiriyordu.

Türkler avcılığa da meraklıydılar. Özellikle on binlerce kişinin katıldığı yüzlerce km sahanın tarandığı sürek avları gerçek bir savaş manevrası halinde geçerdi.

Başarılı Türk ordusu, pek çok yabancı kavim tarafından taklit edilmiştir. Çin ordusu daha M.Ö.IV. yüzyılda Türk usulüne göre düzenlendi. Türk süvari kıyafeti olan ceket, pantolon, çizme Çin'e girdi.

Dini İnanç

Eski Türk devletlerinde dini inançlar üç noktada toplanmaktaydı.

1- Tabiat Kuvvetlerine İnanma

Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanırlardı. Coğrafi görünüm ve maddeler aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldızlar tabiat olayları ruh-tanrılar tasavvur edilmişti. Uygurlar sefere çıkmadan önce ayın ve yıldızların hareketlerini kontrol etmişlerdir.

Ölülerin ardından yas tutulur. Ölüler gömülür, yakılır veya mumyalanırdı. Ölülerin yeri belli olsun diye kurgan inşa edilir, tümsek yapılır, taş yığılır, hatta balbal denen taş heykeller dikerlerdi.

2- Atalar Kültü

Atalara ait hatıralar kutlu sayılır, ölmüş büyüklere saygı duyulurdu. Kurban olarak hayvan kesilirdi.

3- Gök-Tanrı Dini

Tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü eski çağlarda birçok kavimlerde mevcut olduğu halde Gök-Tanrı dini yalnız Türklerde görülür.

Bu inanç sisteminde Tanrı en yüksek varlıktı. Gök-Türklerin bir hakanlık kurması O'nun isteği ile olmuş, hakan Türkler'e O'nun tarafından gönderilmiştir. Tanrı Türk halkının istiklali ile ilgilenen bir varlıktır. Savaşlarda tanrının iradesi üzerine zafere ulaşılır.

Tanrı emreder, uymayanı cezalandırır, doğum, ölüm onun iradesine bağlıdır. Can veren Tanrı onu istediği an geri alabilir.

Eski Türk inancına göre ebedi ve her şeyin yaratıcısı olan Tanrı tektir. Herhangi bir şekle sokulamaz. Dolayısıyla putlar ve putların konduğu tapınaklar yoktur. Eski Türk dini inancında Tanrı bütün vasıfları ile manevi, büyük tek kudret halindedir, Güneş, Ay, Yıldız, ateş, yer ve su yardımcı kutsallar durumundadır. Toplu semavi dinlerde Tanrı'nın yanındaki melekler, peygamberler, kutsal kitaplar gibi.

Uygurlar zamanında ise Gök-Tanrı inancı devam etmekle beraber Maniheizm ve Budizm de Türkler arasında yayılmıştır ve bilhassa Uygurların Türkistan'daki hakimiyetleri zamanında iyice yerleşmiştir. Milli Türk alfabesi olan Gök-Türk yazısı değiştirilerek yerine Soğd alfabesine dayanan Uygur yazısı kabul edilmiştir. Uygurlar arasında Budist ve Maniheist eserlerin

tercümeleri ile zengin bir dini edebiyat gelişmiştir. Kitap basma sanatı da 10. yüzyıla doğru Uygurlar tarafından keşfedilmiştir. Kağıt üzerine baskıda tek harf kalıpları ilk defa Uygurlar tarafından kullanılmıştır. Bugünkü modern baskı tekniğinin temeli budur.

İktisadi Hayat

Hayvancılık

Bozkır Türk ekonomisinin esasını çobanlık ve hayvan besiciliği teşkil eder at ve koyun en önemli unsurlardır. Ağır hareketli kocabaş hayvanlar bozkır ekonomisinde yer almaz. Bu hayvanlar daha ileriki çağlarda tarımla birlikte Türk toplulukları arasına girmiştir. Domuz ise Türkler arasında hiç sevilmemiş ve beslenmemiştir.

Beslenme

Eski Türklerin başlıca gıda maddesi et idi. En çok at ve koyun eti yenirdi. Türkler çok erken zamanlarda ihtiyaç dolayısıyla konserve et yapmayı öğrenmişlerdi. İhraç bile ediyorlardı. En ünlü Türk içkisi kısrak sütünden yapılan kımız idi.

Sebze pek yenilmezdi. Sütlü darı, peynir, yoğurt bozkırın ana gıda maddeleri idi.

Giyim

Giyecek maddeleri deri ve yünden yapılırdı. Bozkırda bez dokuma için kendir yetiştirirlerdi. Yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihraç ederlerdi.

Uygur Türkleri üzerlerine yünlü kumaş ve bezden iç çamaşırı giyerlerdi. Tipik elbise örneği ise ceket-pantolon idi. Bu en iyi süvari kıyafeti idi. Bu kıyafet Türkler aracılığı ile dünyaya yayılmıştır.

Ayağa çizme, başa börk giyilirdi. Erkekler sakallarını kestirir, saçlarını uzun tıraş eder, bıyık bırakırlardı.

Saygı alameti attan inmek ve başlık çıkarmaktı.

Demir

İslam öncesi Türk toplulukları dünyanın en geniş imparatorluklarını kurmuşlardı. Bunun için devrin en ileri savaş sanayiine ihtiyaç vardı. Türkler demir sayesinde bu üstünlüğü kurmuşlardı.

Altaylılar çok eskiden beri usta demirciler olarak tanınmışlardı. İnsanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç olabilecek bol miktarda demirin Türklerin ana yurdunda bulunması onların üstünlük kurmasını sağlamıştır.

El Sanatları

İslam öncesi Türk devletlerinde el sanatları da çok gelişmişti. Demirci ve madenci Türk topluluklarında kılıç, kalkan, mızrak ve ok uçlarının en iyisi yapılırdı.

Hareketli bozkır hayatına uygun şekilde taşınabilir eşya üzerindeki sanatlar ilerlemişti.

İhtiyaçlara göre sandalye, masa, dolap, karyola gibi ev eşyaları, mutfak takımları; göçlerde kullanılan araba ve atlar için gerekli malzemenin en iyisini yapıp satan esnaf ve zanaatkarlar vardı.

Bu eşyalara ustaca süslemeler yapan sanatçılar vardı.

Şehir

İslam öncesi Türk devletlerinde kavimler yazın yaylak denilen serin, sulak, otlağı bol yüksek yaylalarda otururlardı. Kışın ise kışlak denilen daha ılık ova ve vadilerde otururlardı. Hükümdarların yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezleri bulunurdu.

Kışlık bölgede evlerin daha ziyade kerpiç veya ahşap olması tercih edilirdi. Surlar bile kalın ağaç kütüklerinden yapılırdı.

Türkler eskiden beri temizliğe düşkündüler. Bunun için hamamlar yapılırdı. Orduda bile seyyar hamamlar vardı.

Hayat şartları çok farklı olduğu için yerleşik kültürdekine benzer köy ve şehirler yoktu. Sadece Turfan Uygur devletinde yerleşik medeniyet kalıntılarını görmekteyiz.

Ticaret

Uygurlar komşu devletlere canlı hayvan kösele, deri, kürk, hayvani gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve ipek alırlardı.

Türklerde komşuları arasındaki ticaret iki yoldan yapılıyordu. 1. İpek Yolu: Bu yol Çin'den başlıyor, Türklerin çoğunlukta olduğu iç Asya'dan geçip Akdeniz'e ulaşıyordu. İpek yoluna hakim olan, devrin dünya ticaretine hakim olacağı için büyük devletler arasında en büyük rekabet konusuydu. 2. Kürk Yolu: Bu yol, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural, Güney Sibirya, Altaylar, Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşıyordu.

Tarım

Bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar meydana getirmekteydi. Tarıma elverişli topraklarda Uygurlar buğday, darı, vs. ekip biçmekte idiler.

Maliye

İslam öncesi Türk devletlerinde ekonomi, bağlı devletlerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Vergi toplama işlemi özel memurlar tarafından yapılmakta idi.

Ayrıca işlek ticaret yollarından sağlanan vergi ve gümrük resimleri, madencilikten elde edilen yüksek gelir mali gücü arttırıyordu. Para olarak da üzeri resmi damgalı ipek parçaları kullanıyorlardı.

Edebiyat

Destanlar ve efsaneler; Türk destanları bozkır insanının hayat mücadele örnekleriyle doludur. Bu edebiyat türünde kurttan türeme, gökten inme, ışıktan olma motifleri bulunmaktadır.

Uygurlarda da kurtun rehberlik vasfı açık olarak görülür. "Kutlug dağ" efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine bereket ve saadet getirmektedir. Bu kaya Çinlilere verilince memlekete çöken uğursuzluklar, açlık ve kıtlık yüzünden Uygurlar göç etmek zorunda kalmışlardır. Yeni ülke ararken onlara kurt rehberlik etmiştir.

Hala çeşitli ülkelerdeki Türkler arasında söylenen masal ve halk hikayeleri arasında bozkurt uğur sayılmaktadır.

Şine-usu'da bulunan Moyen-Çor kitabesi ve Karabalsagun da bulunan Karabalsagun kitabesi de Uygur tarihinin önemli kaynakları arasındadır.

Uygur kitabeleri Uygur alfabesi ve edebiyatının en güzel örnekleridir.

Uygurlar yerleşik medeniyete geçtikten sonra bize kadar ulaşabilen belgeler çoğalmıştır. Arkeolojik kalıntılar, el sanatları, resimler, hukuk vesikaları, elçi raporları, özellikle Turfan Uygur devleti kültürü hakkında değerli bilgiler vermektedirler.

Bunlardan biri 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlara giden Wang Yen-te'nin raporudur. Bu rapora göre: "*Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Chin-ling dağlarından çıkan nehir şehrin çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir.*"

Zengin insanlar at eti yerler. Geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerler onların müzik aleti olarak kullandığı alet "kopuz"dur. Onlar samur kürkü postu, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş elbise imal ederler. Onların adetlerine göre büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardı. İnsanlar iyi yüzlüdür ve sanatkarlardır. Bunlar altın, gümüş ve demir yapımında çok ustadırlar. Onlar aynı zamanda yeşim taşı işlemesini de çok iyi bilirler.

Turfan Uygurları mimari sahada da çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk otağ ve "ordu" geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmekte idi. Malzeme olarak da aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balık tuğla ve taş (nadiren) yanında oymalı keramik ve sırlı tuğla da kullanırlardı. Uygurlar daha Orhun nehri kıyılarında Ordu-balık'ta iken de bu teknikleri biliyorlardı. Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığına göre Uygurlar surlu şehirler, hükümdar kalesi, dini külliyeler, göller ve akarsuların bulunduğu bahçeler yapmışlardır.

METİNLER

KAYNAK TERCÜMELERİ

CTS, 195,

Uygurların ceddi, Hsiung-nu'dan gelir. Hou-wei sülâlesi zamanında iken (Uygurlar) T'e-le olarak adlanıyorlardı. Bu kabile çok zayıf ve ufak idi. Fakat huyu sertti. Bu kabile Kao-ch'e' ya dayanarak T'u-chüeh (Göktürk)'e tabi idi. Sonra onları T'e-le diye isimlen-diriyorlar.

Reisleri yoktu. Oturmak için sabit yerleri de yoktu. Mera ve akarsuları takip ederek göçebe hayat sürüyorlardı. Çok kaba ve sert huylu insanlardı. Çok açıkgöz idiler. Soygunculuk ve yağma yapmak suretiyle geçiniyorlardı.

T'u-chüeh (Göktürk) Devleti kurulduktan beri hep Uygurlar'dan istifade ederek sefer yapıyorlardı. Böylece (T'u-chüeh) kuzey diyarda kuvvetlenebildi.

Sui sülâlesinin Kai-huang saltanatının sonlarında Chin Beyi Kuang kuzeye T'u-Chüeh'ye saldırarak Pu Chia'yı mağlub etti. Bundan dolayı T'e-le (Uygurlar) parçalandı.

Ta-yüeh birinci senesinde T'u-chüeh (hükümdarı) Ch'u-lo Kağan, T'e-le kabilesine saldırarak onlardan çok miktarda mal ve eşya topladı. Ayrıca Hsüeh Yen-t'o'nun isyan etmesinden korkarak yüksek rütbeli memurları ve nüfuzlu birkaç yüz kişiyi toplayıp hepsini birden öldürdü. Bu sebeple T'e-le kabilesi isyan bayrağını çekti.

T'e-le daha önce, Pu-ku, T'ung-lo, Hui-ho, P'a-yeh-ku, Fu-lo-pu adlı kabilelere sahip olup Szu-chin diye adlanıyordu. Daha sonra adı Hui-ho oldu. Bunlar, Hsüeh Yen-t'o'nun kuzeyinde, Sha-ling shui nehrinin yanında ve Ch'ang-an'a 6900'li mesafede bulunuyorlardı. Mera ve akarsuları takip ederek yaşıyorlardı. Nüfusu yüz bin, askeri elli bin vardı. Te-chien Szu-chin adlı reisleri öldükten sonra P'u-sa adlı oğlu halk tarafından kabiliyetli bulundu ve reis yapıldı.

Ch'en Kuan'ın ilk senesinde, P'u-sa, Hsüeh Yen-t'o ile birlikte T'u-chüeh'nin kuzey sınırını istilâ etti. Göktürk Kağanı Hsieh-li oğlu Yü-ku-she'ye yüz bin süvari vererek istilâcıların üzerine yürümesini emretti. P'u-sa beş bin süvariye kumanda ederek T'u-chüeh ile savaş etti ve onları Mu-tsung dağında mağlup etti. Bunu müteakip geri çekilen T'u-chüeh'leri Tanrı Dağı'na kadar kovaladı ve onlara hücum ederek bir daha galip geldi. (Yü-ku-shi'nın) adamlarını ele geçirdi. Bu zafer yüzünden Uygurlar canlandı. (P'u-sa) adamlarıyla Hsüeh Yen-t'o'ya tâbi oldu. P'u-sa'ya, "Ho-hsieh-li-fa" ünvanı verildi. (P'u-sa) yine Çin sarayına elçi gönderdi.

P'u-sa son derece cesur olduğu gibi, aynı zamanda çok iyi bir plâncı idi. Düşmanla savaşta mutlaka önce o düşmana hücum ederdi. Az askeri ile çok miktardaki düşman kuvvetlerine karşı çıkıyordu. (P'u-sa) savaştan ve avcılıktan zevk alıyordu. İdari işleri ve davaları iyi bilen annesi Wu-lo-hun devleti idare ediyordu. Masum ve suçluları adaletle ayırmak suretiyle kabileyi nizama koydu. Uygurlar'ın yükselmesi P'u-sa ile başlamıştır.

Ch'en-kuan saltanat (senelerinin) ortalarında T'u-chüeh Kağanı Hsieh-li'nin teslim olmasından sonra (Çin'in) kuzeyindeki barbarlardan yalnız P'u-sa ve Hsueh-yen-t'o kuvvetli sayılabildi.

(Çin İmparatoru) Kuzey T'u-chüeh (reisi) Mo-ho-tou'yu Kağan olarak tanıyıp onun Hui-ho, P'u-ku, T'ung-lo, Szu-chieh, A-te ve diğerlerine kumanda etmesini emretti.

Hui-ho (Uygur) reisi Tu-mi-tu, diğer kabilelerle işbirliği yaparak, Hsueh-yen-t'o hükümdarı To-mi Kağan'ı mağlub etti. Nihayet Hsüeh Yen-t'o'yu idaresi altına alıp topraklarını hep işgal etti.

Ch'en-kuan saltanatının yirminci senesinde (Uygurlar) güneye giderek Ho-lan dağını geçip Sarı Irmağa yaklaştılar. (Uygur) elçisi Çin Sarayı'nı ziyaret etti. Uygurlar'ın Hsüeh Yen-t'o'yu mağlup edişleri dolayısıyla (Uygur elçileri için Çin İmparatoru tarafından) Çin Sarayının iç salonunda bir ziyafet verildi.

(Çin İmparatoru) Tai-tsung bizzat Ling-wu'ya gelerek (Uygurlar'ın Çin'e) tâbi olmalarını kabul etti. Tai-tsung Uygurlar'ın arzusu üzerine (onlar için) altı Fu ve yedi Chou tesis ettirdi. Fu'yu idare etmek üzere Tu-tu ve Chou'yu idare etmek üzere Ts'u-shih koyuldu (tayin edildi). Gerek Fu'lara gerek Chou'lara hep Ch'ang-shih, Szu-ma veya onun küçüğü memurlar tayin edildi.

(Bunu müteakip) Uygur Kabilesi Han-hai-fu olarak adlandırılıp onun Szu-li-fa'sı Tu-mi-tu Huai-hua[27] Ta-Chiang Chün ve Hah-hai-tu-tu olarak görevlendirildi. O sırada Tu-mi-tu kendisine Kağan ünvanı alıp eski T'u-chüeh gibi memurluklar ve ünvanlar koydu.

To-lan kabilesi	Yen-jan-fu
P'u-k'u kabilesi	Chin-wei-fu
Pa-ye-ku kabilesi	Yu-ling-fu
T'ung-lo kabilesi	Kuei-lin-fu
Szu-chieh kabilesi	Lu-shan-lu
Hu-tu kabilesi	Kao-lan-chou
Hu-sa kabilesi	Chüeh-chou
A-tieh kabilesi	Chi-t'ien-chou
Ch'i-pi kabilesi	Yü-lin-hsi-chou
T'ieh-chieh kabilesi	Chi-lu-chou
A-pu-szu kabilesi	Kuei-lin-chou
Pai-hsi kabilesi	T'ien-hsi-yen-chou

olarak isimlendirildi.

Ayrıca Uygurlar'ın kuzey batısındaki Chieh-ku kabilesi Chien-kun-fu; onun kuzeyindeki Ku-li-kan kabilesi, Hsüen-ch'üeh-chou; kuzey doğusundaki Chü-lo-po kabilesi, Chu-lung-chou olarak adlandırıldı.

[27] Huai-hua: T'ang Hanedanlığı döneminde subaylara verilen onursal bir unvan.

(Bu Fu ve Chou'ların idaresi ve yabancı ülkelerden gelen elçi ve haraçlarla irtibat kurması için) Eski Shan-yü-tai bölgesinde Yen-jan Tu-hu-fu tesis edildi. Bu Fu ve Chou'ların idaresi ve yabancı ülkelerden gelen elçi ve haraçlarla irtibat kurması için) Eski Shan-yü-tai bölgesinde Yen-jan Tu-hu-fu tesis edildi.

Ch'en-kuan saltanatının yirmi ikinci senesinde Tu-mu-tu, yeğeni Mu-ho tarafından öldürüldü. Zaten Wu-ho yengesi ile gizli münasebette bulunduğu için daha sonra Chü-lu Mo-ho Ta-kan, Chü-lo-po ile gizlice plânlayıp Tu-mi-tu'yu öldürdü. Ve Ch'e-pi'ye tâbi olmak istedi. Wu-ho ve Chu-lo-po ikisi de Ch'e-pi'nin damadı idiler.

Son olarak Wu-ho bir gece ondan fazla süvariye kumanda ederek Tu-mi-tu'yu kaçırıp öldürdü. Yeh-jan bölgesi başkumandan yardımcısı Yüen Li-ch'en kendi adamıyla Wu-ho'ya *"Tu-mi-tu'nun yerine senin tayin edilmeni İmparator'a bildireceğim"* diye haber gönderdi.

Wu-ho bunu haber alınca hemen hafif süvari ile (veya az süvariyle) hareket edip (Yüen) Li-ch'en'ın bulunduğu yere gelerek diz çökmek suretiyle şükrânını belirtti. (Yüen) Li-ch'en onları yakalatıp öldürttükten sonra Çin İmparatoru'na durumu bildirdi.

(Çin İmparatoru) T'ai-tsung, bu olay yüzünden Uygur boylarının parçalanma ihtimalini göz önüne alarak Pin-pu-shan-shu (Harbiye Nazırı) Ts'ui Tung-li'nin gidip Uygurları teselli etmesini emretti. Ayrıca (Ts'ui) Tung-i'yi "Chin-shan Tao-fu Chiang-chün" olarak vazifelendirdi. Ve onun eliyle Tu-mi-tu'nun ruhuna "Tso-wei-ta-chiang-chün[28]" ünvanı ile pek çok hediyeler gönderdi. Muhteşem bir cenaze töreni yapıldı.

Tu-mi-tu'nun oğlu Ch'ien, "Tso-t'un Wei Ta-chiang-chün [29]"e; oğlu I, "Tso-lang-chiang [30]"a terfi ettirildi. Oğlu Pe-jun, "Tso-hsiao-wei-ta-chiang-chün"e yükseltilmekle beraber "Ta-szu-li-fu" olarak tayin edilip (Çin İmparatoru) adına muhtelif Uygur kabilelerine kumanda etmesi ve "Han-hai Tu-tu" ünvanına sahip olması ile vazifelendirildi.

Daha sonra Chü-lo-po, Çin sarayını ziyarete gelince de (Çin İmparatoru), T'ai Tsung tarafından tutturuldu. İmparator, Batı Göktürk Kağanı "A-shih-na Ho-lu"'nun Wu-cho-lu ve Wu Szu-chin'e bağlı yirmiden fazla boya kumanda etmesini emretti. Bunlar, To-lo-szu nehrinin güneyinde ve Hsi-chou'ya on beş günlük at yolculuğu mesafede bulunuyorlar. Uygurlar, batıya, Göktürk'lere tâbi olmak istemiyorlardı.

Jun-hui'nin saltanatının ikinci senesinde Ho-lu, Pei-t'ing'i ele geçirdi. İmparator General Liang Chien-fang ve Ch'i-pi-ho-li'nin yirmi askere ku-

---

[28] Sol kanat birlikleri komutanı.

[29] Başkenti korumakla sorumlu Sol muhafız birlikleri baş kumandanı.

[30] Sol kanat birlikleri komutan yardımcısı.

manda ederek Uygurlar'ın elli bin askeriyle sefere çıkmalarını emretti. Ho-lu büyük mağlubiyete uğradı ve Pei-t'ing tekrar geri alındı.

Hsien-ch'ing'in saltanatının birinci senesinde Ho-lu bir daha Çin hududunu istilâ etti. İmparator Ch'eng Chih-chieh, Su Ting-fang, Jen Ya-hsiang ve Hsiao Szu-ye'ye askeri birlikler vererek Uygur askeriyle Yin dağında önce Ho-lu'ları mağlup ettirdi. Sonra Chin-ya dağında bir daha Ho-lu'lara karşı galip geldi. İşgali altındaki topraklar, hep Çinliler tarafından ele geçirildi. Ta Yeh Lo-ch'uan nehrine kadar, Ho-lu ise batıya Shih-kua ülkesine kaçtı. Po-jun, Su Ting-fang ile beraber Ho-lu'u Shih-kuo ülkesinin kuzey batısındaki Su-tou şehrine kadar takip etti. Su-tou şehri reisi I Chu-ta, Ho-lu'yu yakalatıp Lo-yang'a gönderdi.

Ho-lu'nun topraklarında Meng-ch'ih ve Kuang-ting isimli iki Fu tesis edildi. A-shih-na Mi-she ve A-shih-na Pu-chen iki Fu'nun Tu-tu'su tayin edilip Shih-hsin kabilesini idare etmeleri emredildi. Sol kolu beş Nu-shih-pi, sağ kolu beş To-lu diye ikiye ayrıldı. Ho-lu'nun adamları ayrı ayrı Chou veya Hsien'lere yerleştirildiler. Ta P'o-Szu (İran)'a kadar. (Tu-mi-tu'nun oğlu) Po-jun'a "Yo-wei Ta-chiang-chün [31]" ve "Hai-hai Tu-tu" ünvanları verildi.

Jung-hui saltanatının altıncı senesinde Uygurlar, asker göndererek Hsiao Szu-yeh ile beraber Kao-li (Kore) seferine katıldılar.

Lung-shou saltanatının ortasında Po-jun vefat etti. Kız kardeşi Pi Li-tu yerine geçip T'ung-lo ve P'u-ku ile beraber Çin hududunu istilâ etti. İmparator Kao-tsung, Cheng Jen-t'ai ile (isyancı) P'u-ku ve diğerlerini yatıştırdı. Pi Li-tu mağlup olduktan sonra kaçtı. Bundan dolayı T'e-le merkez kabilesinin bulunduğu yere T'ien-shan Hsien tesis edildi.

Jung-lung saltanatının ortasında (Uygur Hükümdarı) Tu-chieh-chih, Szu-shen saltanatının ortasında (Uygur hükümdarı) Fu-ti-fu idi. Kai-yüen saltanatının ortasında Cheng-tsung ve Fu-ti-nan beraber hükümdar oldular. İkisi de Tu-tu ünvanını kabul edip ülkeyi idare ediyorlardı. Tso-sa, Yo-sa diye ikiye ayrılıp muhtelif boyları idare ediyorlardı.

Kai-yüen saltanatının ortalarında Uygurlar gitgide kuvvetlenmeğe başladılar. Ve Liang-chou Tu-tu'su Wang chün-ch'o'yu öldürüp An-hsi ülkesinin Ch'ang'an'a gidecek yolunu kestiler. İmparator Hsüen Tsung ve diğerlerinin Uygurlar'a yürümelerini emretti. Uygurlar nihayet Wu-te-chien dağının güneyine çekildiler. Burası Hsi-ch'eng'a 1200'li mesafede bulunan bir yerdir. Hsi-ch'eng'a Han sülâlesi zamanından beri Kao-chüch-se deniliyordu.

Hsi-ch'eng'den Chi-shih-kuo'ya 300 Li'lik mesafe vardır. Arada on bir Tu-tu vardı. Aslında Chiu-hsin kabile (dokuz kabile – dokuz Oğuz) vardı.

---

[31] Sağ kanat muhafız birlikleri komutanı.

1- Yao-lo-ko (yani kağan'ın soyadı.)
2- Hu-to-ke
3- To-lo-wu
4- Me-ko-hsi-ch'i
5- A-wu-tı
6- Ko-sa
7- Hu-wu-su
8- Yüch-wu-ko
9- Hsi-yeh-wu

Her kabileye birer Tu-tu koyuldu. Chih-hsi-min ve Ke-lo-lu'nun mağlubiyetinden dolayı iki kabile daha eklendi. Bunlara da birer Tu-tu kondu. Beraberce "on bir kabile" adlandırıldı. Her sefer ve savaşta daima bu iki "misafir kabile"yi öncü olarak kullandılar.

HTS, 217 A.

Hui-ho'nun ceddi Hsiung-nu'dur. Gelcneklerine göre ekseriya yüksek tekerlekli arabaya binerlerdi. (Bu yüzden) Yüan-wei hanedanı zamanında Kao-ch'e (yüksek arabalı) kabilesi diye adlandırılırdı. (Veya denirdi). Ve yanlış olarak T'e-le denir.

Uygur Kabileleri; Yüan-ho, Hsüeh Yen-t'o, Ch'i-pi-yü, Tu-po, Ku-li-kan, To-nan-ko, P'u-ku, Pa-ye-ku, T'ung-lo, Hun, Szu-chieh, Fu-hsue, Hsi-chieh, A-tieh, Pai-hsi gibi, on beş boydan ibaret olup, Chi'nin (Gobi sahrası) kuzeylcrinde dağınık bir halde otururlardı. Wu-hu veya Wu-ho denilen Yüen-ho boyu, Sui sülâlesi zamanında Wei-ho diye adlandırılırdı. Adamları çok sert ve kuvvetlidirler. Zaten reisleri yoktu. Su ve mera takip ederek göçebe hayatı sürerlcrdi. Binicilik vc ok atmakta usta olan (Wei-ho)lar çalmak ve soymaktan hoşlanırlardı. Ve T'u-chüeh (Göktürk)'lere tâbi idiler. Göktürkler (Wei-ho'nun) maddi kuvvetlerinden faydalanarak kuzey bölgelerinde üstün gelirlerdi.

Ta-yüeh (Sui sülâlesi imparatoru) senelerinin ortalarında Göktürk Kağanı Ch'u-lo K'o-han T'e-le kabilesini istilâ ve tehdit etmek suretiyle T'e'le'dan çok mallar elde etti. Ondan sonra (Ch'u-lo K'o-han) T'e-le'nın bundan şikâyetçi olmasından korkarak T'e-le'lı zengin ve nüfuzlu şahıslardan birkaç yüz kişiyi hep birden gömdü.

Bu olaydan sonra Wei-ho'lar P'u-ku, T'ung-lo ve P'a-yeh-ku ile birleşerek (Göktürk) idaresinden ayrılıp kendilerini Szu-chin olarak ilân etmekle beraber Hui-ho ismini taktılar. Hui-ho'nun soyadı Yao-lo-ko'dur. Hsüch Yen-t'o'nun kuzeyinde ve Sa-ling-shui nehrinin kuzeyinde otururlardı. (Ülkesi) Çin başkentine 7.000'li mesafededir. 100.000 nüfusu vardı. Yarısı asker idi. Topraklarının çoğu çöl ve kumlu idi. Hayvanlarının ekserisi büyük ayaklı koyundan ibaretti.

Shih-chien-szu-chin denilen bir şahıs halk tarafından lider yapıldı (olarak ilân edildi). Cesur ve akıllı olup avcılık ve ok atmaya düşkün olan oğlu P'u-

sa, her savaşta muhakkak önden muharebeye katılırdı. Bundan dolayı halk ondan korkar ve ona tâbi olurdu.

(P'u-sa) Shih-chien tarafından kovuldu. Shih-chien öldükten sonra halk onu beğendi ve P'u-sa'yı tahta geçirdiler. Annesi Wu-lo çok ciddi ve akıllı kabilesinin idare işlerini halledebilen bir kadındı. Uygur kabilesi bundan dolayı gitgide kuvvetlendi. Ve Hsüeh-yen-to (Sirtarduş) ile birlikte T'u-chueh'lerin kuzey kısımlarını istilâ ettiler. T'u-chüeh Kağanı Chieh-li, Yü-kuse'ye yüz bin kişilik bir süvari birliği vererek Uygurlar'a saldırmayı emretti.

(Uygur Reisi) P'u-sa, bizzat beş bin atlı askere kumanda ederek T'u-chüeh'leri Ma-tsung shan'da onları mağlub ettikten sonra onları T'ien-shan'a kadar takip etti ve çok T'u-chüeh'leri esir aldı. Uygurlar'ın nüfuzu ve kuvveti kuzey bölgelerde büyük ölçüde yayıldı. Ondan sonra Uygurlar, Hsüeh Yen-t'o'ya tabi olup onunla birbirine dayanıyorlardı. (P'u-sa) kendine Ho-chieh-li-fa adını takarak Tu-lo-shui nehrinin kuzeyinde başkent (otağı) kurdu.

Ch'en Kuan üçüncü senesinde Uygurlar ilk defa Çin sarayını ziyarete geldiler ve ülkelerine ait malları sundular. O zamanlarda T'u-chüeh yıkılmış gibi oluyordu. Yalnız Uygur ve Hsüeh Yen-t'o'lar en kuvvetli idiler.

P'u-sa öldükten sonra Uygur Reisi Hu-lu-szu-li-fa-T'u-mi-tu diğer boylarla birlikte Hsüeh Yen-t'o'lara saldırdı. Onları mağlup edip topraklarını aldı. Nihayet güneye inerek Ho-lan dağlık bölgesine ve muhtelif nehir bölgelerine sahip oldular. Elçi vasıtası ile Çin'e haber ve haraç gönderdiler.

Çin İmparatoru Tai-tsung bizzat Ling-chou eyaletine gelerek Ch'ing-yang'da Uygurlar'ın zaferini kabul etti.

Ondan sonra T'e-le başta olmak üzere on bir boy hep beraber gelip (elçi gönderip) (Hsüeh) yen-t'o'nun büyük devlet (yani Çin)e hizmet etmediğinden dolayı kendi kendine çöküş yolunu bulduğunu söylediler.

Hsüeh Yen-t'o'nun halkı bundan dolayı korkup kuş gibi meçhul taraflara dağıldılar. Bize bırakılan Hsüeh Yen-t'o topraklarına Tien-tzu (Çin İmparatoru)nın emriyle T'ang sülâlesi memurluğu'nun tesis edilmesini rica ederiz.

Chang Kao-huei imparatorun emriyle T'e-le reislerini kabul ederek, birkaç bin kadarını T'ang sülâlesi memurluğu ile vazifelendirdi.

Ertesi sene T'e-le'lar tekrar Çin sarayını ziyarete geldiler. Bu yüzden Huei-ho boyu Kan-hai, To-lan-ko boyu Chin-wei, Pa-ye-ku boyu Yu-ling, T'ung-lo boyu Kuei-lin, Szu-chieh boyu Lu-shan olarak isimlendirildi. Ve hepsi birer Tu-tu-fu (Tudunluk) olarak tanındı. Onun kuzey batısındaki Chieh-ku boyu bölgesi ise Chien-kun-fu olarak; kuzeyindeki Ku-li-kan boyu, Hsüen-chüeh eyaleti; kuzey doğusundaki Chü-lo-p'o boyu, chu-lung eyaleti olarak isimlendirildi. Reisleri ya Tu-tu, ya Tz'u-shih, ya Chang-shih veya Szu-ma olarak vazifelendirildi. (Bu bölgeler) yani eski Shan-yü-tai bölgesidir. Bu bölgeye Yen-jan Tu-hu-fu diye memurluk koyuldu. Altı Tu-tu ve yedi eyalet (chou) hep onun idaresine bağlı idi. Li Su-li adlı zat Yen-jan-tu-hu olarak görevlendirildi.

Bu bölgedeki Tu-tu ve Tz'u-shih (yani valiler)' ya Hsüen-chin-yü-fu (bir çeşit hüviyet) ve altından yapılan resmi mühür verilirdi. Uzaktaki barbarları sevindirmeğe çalışan Çin İmparatoru bu T'e-le reisleri için kırmızı, sarı resmi kıyafet ve cüppe, süslü kılıç ve kıymetli resmi mühür (eşya) yaptırıp hediye etti.

İmparator "gizli salon" (kendi hususi salonunda) otururak "on kabile müziği" (veya on takım çalgı) çaldırıyordu. Salonun önünde yüksek bir andlaşma sahnesi yaptırdı. Sahnenin üzerine kırmızı bir vazo (şişe) koyuldu. Soldaki köşkten akan şarap, sahneye geçerek vazo'ya girip yüz hu'luk kazanı doldurdu. Birkaç bin Uygur temsilcisi içtiği halde onun yarısını bile bitiremedi.

Ondan sonra (İmparator) Wu-p'in (beşinci derece) üstündeki sivil ve askeri memurların (başbakanlıkta şarab içmelerini) içmelerini emretti. Uygur reisleri hep birlikte söylüyorlardı ki; *"Biz yabani ve barbarca diyarda doğup merhametli ve medeni devlete göçmüş bulunuyoruz."*

Bunu müteakip (imparator), Tu-mi-tu'yu "Huai-hua ta-chiang-chün, Han-hai-tu-tu" olarak tanıdı. Fakat (Tu-mu-tu) gizlice kendisine "K'o-han" unvanı almakla beraber T'u-chüeh'ler gibi memurlarını teşkilatlandırdı. 6 tane dış başbakanı 3 tane iç başbakanı vardı. Bundan başka Tu-tu, Chiang-chün ve Szu-ma gibi unvanları da vardı.

İmparator Shih-chien-szu-chin-to boyunu Ch'i-lien-chou olarak isimlendirip onu Lin-chou Tu-tu'nun idaresine aldı. Pai-t'o boyunu Chü-yen-chou olarak isimlendirdi. Tu-mi-tu'nun ağabeyinin oğlu Wu-ho, Tu-mi-tu'nun karısıyla gizli münasebette bulunduğu için Chü-lu-mo Ho Ta-kan Chü-lo-p'a ile birlikte isyan etti. Ve Che-pi Ko-han'a sığındı. İkisi de Che-pi'nin damadıdır.

Ondan dolayı Wu-ko atlı askere kumanda ederek, Tu-mi-tu'ya bir gece baskını yaparak onu öldürdü.

Yen-an Fu-tu-fu (yani Yen-an Tu-fu yardımcısı) Yüan Li-ch'en Fu-ho'ya elçi göndererek kendisini Tu-tu olarak tanıyacağım diye aldattı.

Wu-ho bundan şüphelenmeden hemen bizzat (Yüan Li-ch'en'a) teşekkür etmeğe gitti. Fakat orada öldürüldü.

İmparator (Uygurlar'ın) muhtelif boylarında olaylar (isyan) çıkma ihtimalini göz önüne alarak Pin-pu-shang-shu (yani Harbiye Nazırı) Ts'ui T'ung-li'nin kendi adına gidip Uygurlar'ı teselli etmesini emretti. Ve (öldürülen) Tu-mi-tu'nun cenazesi için pek çok hediye gönderdi. Bundan başka (Tu-mi-tu) nun oğlu Po-jun'u "Tso-hsing-wei ta-chiang-chün" olarak görevlendirdi. Ve babasının yerine geçmesini emretti.

Chu-lo-po, Çin sarayını ziyarete geldiği halde İmparator onu misafir etmedi. Ve uğurlamadı. (veya İmparator onu tutuklattı).

A-shih-ho-lu'nun Pei-t'ing'i istilâsı sırasında, Po-jun elli bin atlı askerle (Çin askerleri kumandanı) Chi-pi Ho-li vs. ye ya yardım ederek Ho-lu'yu mağlup etti. Ve Pei-t'ing'i geri aldı.

Bundan başka (Po-jun) da "I-li Ta-chiang-chün chung-kuan" (yani I-li seferi başkumandanı) Jen-ya-hsiang ve başkaları Ho-lu'yu Chin-ya dağında mağlup etti. Bundan dolayı (Po-jun) "Yo-wei Ta-chiang-chün"'lüğe yükseltildi. (Çin askeri birlikleri) ile Kao-li (Kore) seferine çıkmasında Po-jun'da başarı gösterdi.

Po-jun öldükten sonra oğlu Pi-li yerine geçti.

Cung-shou saltanatının ortasında (yani M.S.662) Hui-ho (Uygur) Yen-jan Tu-tu-fu'ya bağlı idi. (Daha sonra) adı Han-hai Tu-hu-fu'ya değiştirildi. Ve Gobi Çölü (chi) sınır olarak tesbit edildi. Umumiyetle kuzeydeki çeşitli barbarlar hep ona bağlı idiler.

Pi-li öldükten sonra oğlu Tu-chieh-chih onun yerine geçti.

İmparatoriçe Wu tahta geçtiği zamanda T'u-chüeh (Göktürk)lerin Kağanı Mo-cho idi. Gittikçe kuvvetlendiler ve T'e-le'nın eski topraklarını ele geçirdiler.

Hui-ho, Chi-pi, Szu-chieh ve Hun üç kabile ile Gobi sahrasını geçip Kan, Liang bölgesine yerleştiler.

Mamafih T'ang sülâlesi, Ch'ih-shui-chün ordusuna yardımcı olsun diye daima onlardan kuvvetli atlı asker istemiş.

Tu Chieh-chih öldükten sonra oğlu Fu Ti-fu tahta geçti.

Ertesi sene (Fu Ti-fu) T'ang sülâlesine yardım ederek Mo-cho'ya saldırıp onu öldürdü. Ondan sonra diğer (Uygur) kabilesi olan İ-chien Chieh-li-fa ve T'ung-lo ve diğerleri hep Çin'e geldiler. İmparatorun emriyle bunlar, Ta-wu-chün bölgesinin kuzey kesiminde yerleştirildiler.

Fu Ti-fu öldükten sonra oğlu Ch'eng-tsung yerine geçti.

Liang-chou Tu-tu'su olan Wang-chün, Ch'eng-tsung'u suçladı ve binaenaleyh (Ch'eng-tsung) sürgün edildi. Chou'da öldü.

Bu sıralarda Uygurlar'da huzursuzluk görünüyordu. Han-hai Fu Szu-ma görevindeki Uygur asıllı Hu-su, halkın kızgınlığından faydalanarak Uygur halkı ile birlikte (Wang) Chün'u öldürdü ve An-hsi'deki çeşitli devletlerin Çin'e haraç gönderme yolunu kapattılar.

Uzun zaman geçtikten sonra (veya bir müddet sonra) (Hu-su) T'u-chüeh'e kaçtı ve orada öldü. Oğlu Ku-li Pei-lo hükümdar oldu. Tam bu sırada Göktürkler isyan ettiler.

744 Senesi Olayları :

CTS, 195, 3 a;

T'ien-pao'ın üçüncü senesi (744) (Uygur Reisi) Basmiller'e hücum edip, fethetti. "Ku-tu-lu P'i-chia Ch'üeh Kağan" unvanını alarak Çin[32] sarayına bir kere daha elçiler gönderdi. Kendisine "Huai-jen[33] Kağan" unvanı verildi.

---

[32] THY, 98 ve TFKY 967, Uygur reisi kendisini 744'te kendisini Ku-tu-lu P'i-chia Ch'üeh Kağan ilan etti ve 746 da İmparator ona Huai-jen ünvanını verdi. TCTC, 215, her ikisi de

HTS, 217 A, 3 a;

T'ien-pao'ın ilk yıllarında[34] P'ei-lo ve Ko-Lo-lu kendilerini sol ve sağ Yabgu olarak ilân ettiler. Pa-shi-mi'ye yardım ederek Wu-su Kağan'ı püskürttüler. Üç sene sonra Pa-hsi-mi'yi mağlup ettiler. Hsie-Tieh Hsu-shu Kağan'ı öldürdüler. Elçi göndererek açıkladılar. Kendilerini "Ku-tu-lu Pi-chia-chüeh Kağan" ilân ettiler. (Çin İmparatoru) T'ien-tzu onu Feng-i kıralı ilân etti. Güneyde T'u chüeh'lerin eski topraklarında oturdular. Otağlarını Ötüken Dağı ile Orhun Nehri arasına naklettiler. Güneyde Batı şehrine 1700'li mesafededir. Batı şehri Han sülâlesi devri Kao-chüeh garnizonu bölgesindedir. Kuzeyde Gobi Çölü'ne kadar 300'lidir. Dokuz Oğuz topraklarının hepsine sahip oldular.

Dokuz Oğuzlar;

Yao-lo-ko[35]	Hu-to-ko[36]
Chüeh-lo-wu	Me-ko-hsi-chi[37]
A-wu-ti[38]	Ko-sa[39]
Hsü-wun-su[40]	Yao-wu-ko[41]
Hsi-yeh-wu[42]	

744'tedir. CTS, ikincisi için tarih vermemiş, HTS, takip eden sene (745) diyor. Fakat HTS ara sıra tarihlerde hata yapıyor.

[33] Huai-jen= İmparatora karşı sevgi, hürmet göstermek manasındadır.

[34] Tien p'ao'ın ilk yılı 742'dir. Hikâye'nin bütün olabilmesi için baştan tercüme edilmiştir.

[35] Yao-lo-ko; Schlegel "Yarakar", Hirth "Jolgor" olabileceğini ileri sürüyor. F.W.K. Müller "Yaglakar" olduğunu ispat ediyor. (Hirthfestschrift s.311).

[36] Hu-to-ko, U-tut-kot (Utgor) daha fazla malumat için bk. Müller, aynı eser. 311.

[37] Mo-ko-hsi-chi; Schlegel Mak-ka-sit-git, Hirth "Mak-ko-sik-kat" şeklinde okur. Müller ise "Buga Sığır" diye Türkçeleştirmeye çalışmaktadır. (Aynı eser, 312)

[38] A-wu-tse; Eski telafuzlarını Schlegel a-but-tik (Amutik?), Hirth (a-mat-çak) diye okur. Müller ise (Abur-Çik) şeklinde Türkçelcştirmeye çalışmaktadır. Aynı eser, 312.

[39] Ko-sa; eski telafuzlarını Schlegel "Kat-sat (Karsar?)", Hirth "Kotsat (Khazar?)" şeklinde okur. Müller ise bu kelimeyi Qusar ve Qasar'la birleştirir.

[40] Hu-wu-su; Eski telaffuzlarına göre, Schlegel "Kat-ut-su (Aguz?)", Hirth "Huk-ut-su" şeklindc okurlar.

[41] Yao-wu-ko; Eski telaffuzlarına göre, Schlegel, "İak-but-kat (Yamukar?)" Hirth "Yeuk-mat-kot" şeklinde okurlar. Müller ise "Yağmur-qar" şeklinde Türkçeleştirmektedir. (Aynı eser, 311).

Yao-lo-ko Uygurlar'ın ecdadıdır. Pu-ku, Hun, Pa-ye-ku, T'ung-lo, Szu-chieh, Ch'i-pi gibi, altı barbar (yabancı) kabile bu sayıya dahil değildir. Basmil ve Karluklar'ı yendikten sonra 11 kabileye sahip oldular. Bir Tudunluk tesis ettiler. 11 kabile diye adlandılar. Ondan sonda savaş olunca daima bu iki kabileyi öncü olarak kullandılar. Bundan sonra İmparator fermanı ile Ku-tu-lu P'i-chia-chüeh Huai-jen[43] Kağan[44] ilân edildi.

Ön salonda sıralandılar. Başbakanlık İmparatorun emriyle, elçiye hediyeler verdi.

TCTC. 215;

744 senesi beşinci ayda Ho-shi, Chieh-tu-shih'sı,[45] Hu Men-ling asker ile Göktürk Mo-ha Ta-kan'ı öldürdü. Onun yerine "İ-li-ti-mi-shih Ku-tu-lu P'i-chia"[46] seçildi.

6. ayda İmparator Ku-tu-lu P'i-chia'ya Shih-shin Kağan[47] unvanını verdi.

8. ayda Pa-shi-mi Göktürk Wu-Szu Kağan'ı öldürdü. Onun başını başkente götürdü, onun erkek kardeşi Ho-lung-fu-pai T'e-le, Pai-mei[48] Kağan unvanı ile hükümdar oldu. Onun için Göktürkler karıştı. Shou-fan kumandanı Wang Chün-szu asker ile Sa-ho-nei dağına gitti. Göktürkler'in sol şad'ı A-p'o Ta-kan'ı onbir birliğiyle birlikte mağlup etti. Sağ şad'ı mağlup edemedi. O, (Wang) Uygur Ko-lo-lu ile birlikte hareket ederek Pa-shi-mi Hsieh-tieh-i-shih Kağan'ı öldürdü. Uygur Ku-li P'ei-lo kendini "Ku-tu-lu P'i-chia Kağan"[49] ilân etti. Çin'e elçi gönderip bu durumu açıkladı. İmparator ona Huai-jen Kağan unvanını verdi. Sonra

---

[42] Hsi-yeh-wu; Eski teleffuzlarına göre Schlegel "He-ya-but (Eyamur?)", Hirth "Hai-semat" eklinde okumaktadırlar. Bahaeddin Ögel bu kelimenin "Eymür" adlı Oğuz kabilesi ile münasebeti olabileceğini ileri sürüyor.

[43] Fiili hiçbir kıymeti olmayan fahri bir ünvandır.

[44] İmparatorluk fermanları çeşitli idi. İmparatorluk tayinleri, unvan vermek, mükafatlandırmak, cezalandırmak v.s. sebepleri ile ferman çıkarılırdı. Bunlar Chung-shu Sheng Dairesinin idaresinde olurdu. Des Rotours, Traite des fonotionnaries... s.174 ve devamı. Uygurlar muhakkak ki bağımsız bir devlet idi. Uygurların nazarında bu tayinler ve ünvanlar devletlerinin tanınması ve bir bakıma itimatname idi.

[45] T'ang memuriyetleri hakkında fazla malumat için bk. Le traite examens, traduit de la Nouvelle Histoire des T'ang, s. 3-25.

[46] İl tutmuş Kutluk Bilge.

[47] 10 kabile hükümdarı anlamındadır.

[48] Kelime manasının anlamı mühim değil, ismin sesine göre verilmiştir.

[49] Kutluk Bilge.

Huai-jen Göktürkler'in güncydeki yerlerine sahip oldu. Kumandanlarından birini Wu-t'e-chien dağına Yao-lo Dokuz Oğuz'a dikkat etmesi için gönderdi. Huai-jen Pa-shih-mi, Ko-lo-lu'nun onbir kabilesini işgal etti. Her birine birer kumandan bıraktı. Kumandan savaşa girmeden önce iki küçük gurup önde giderdi.

745 Senesi Olayları:

HTS, 217 A, 3 a;

Kağan unvanının verilmesi hep bu tören ile yapılır. Pei-lo ertesi sene bir daha saldırdı. Göktürk Po-mei[50] Kağan'ı öldürdü. (Çin İmparatoruna) Tunch'o-lo Ta-kan'ı gönderip muvaffakiyetlerini bildirdi. (İmparator) Pei-lo'yu sol Hsiao-wei-yüan-wai Ta-chiang-chün[51] olarak vazifelendirdi. Topraklar gittikçe genişledi. Doğuda Szu-wei'ye kadar, batıda Altın dağlarına, güneyde Büyük Çöl (Gobi Sahrası) kontrolleri altındaydı. Yani Hsiung-nu'ların bütün eski topraklarına sahip oldular.

TCTC, 215;

745 senesi 1. ayda Uygur Huai-jen Kağan, Göktürk Po-mei Kağan'ı öldürdü. Başını Çin başkentine götürdü. Göktürkler onların hakimiyeti altına girdi.

9. ayda T'u-ch'i-chih Hei-hsin Kağan,[52] "Teng-li-i Lo Mi-shih T'u-ch-ih-chih Kağan"[53] oldu.

Kuzey başkenti kumandanı Ch'eng Ch'icn-li A Pu-szu'yu takip ederek Ch'i-hsi'ye gitti. Sonra A-pu-szu ile savaşmak üzere asker göndermesi için Ko-lo-lu Yeh-hu, A-pu-szu'yu yakaladı. (A-pu-szu) nun hanımı ve maiyetini (Çin) başkentine gönderdi. Göktürk P'i-chia Hatun, askeri ile beraber gelip hakimiyeti kabul etti. Bundan sonra kuzeyde savaş yok. Fakat Uygurlar topraklarını genişletiyorlar. Doğuda Shih-wei'e kadar, batıda Altın Dağı'na kadar güneydc Ta-mo'ya kadar eski Göktürk topraklarına sahip oldular.

---

[50] TFYK, C.975'e göre; lider Ssu-li P'ei-lo ve onun erkek kardeşi, Doğu Göktürk Kağanı Po-mei'in 26.4.745 de kafasını kestiler ve Ch'ang-an'a gönderdiler. TCTC, 215, bu tarih 6.2. – 7.3.745 dir. Doğu Göktürkleri ve 744 den öncc Moğolistan'da önemli kuvvetleri olan diğer kabileler hakkında daha fazla malumat için bk. Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachricten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), Chavannes, Documents..... ve Chang Jen-t'ang, T'ang devrindeki Doğu Türkleri hakkında yeni belgeler. (Doktora çalışması), Taipei, 1968.

[51] Sol cesur muhafızların büyük generali.

[52] Türgeş Kara Kabile hükümdarı anlamındadır.

[53] Türkçe ismin sese göre Çince'ye tercümesi.

747 Senesi Olayları:

HTS, 217 A, 3 a;

Pei-lo[54] öldükten sonra oğlu Mo-yen-ch'o[55] yerine geçip kendisine "Ko-le Kağan" unvanını aldı. Sert huylu, zalim, asker idaresini iyi bilen bir kimseydi. Aynı senc Çin sarayına elçi gönderdi.

TCTC, 215;

Huai-jen öldü. Oğlu Mo-yen-ch'o tahta geçti. "Ko-le Kağan" unvanını aldı.

752 Senesi Olayları:

TFYK, 965;

T'ien-pao'ın 10. senesi 5. ayda İmparator Uygur Kağanı'na "Teng-li Lo-yü-lu Mo-mi-shih Ho-fu-ku-lu Ku-tu-lu P'i-chia Huai-hsin Kağan" unvanını verdi. Bunu götürmek için Mi-shu-shao-shien ve Shih-kuang Hsiou-shu-na rütbeli Chang-chien'i "Yü-shih-chung-ch'eng[56] ko-shih" olarak vazifelendirdi.

753 Senesi Olayları:

TCTC, 216;

753 Senesi 5. ayda A-pu-szu'ın birliği Uygurlar tarafından yıkıldı. An Lu-shan'a (Uygurlar) bir çok bin asker gönderdi. Sonra "Ko-lo-lu Yeh-hu Tung P'i-chia'ya Kai-fu-i-tung-san-szu" unvanını verdi, aynı zamanda "Altındağ kralı" yaptı.

TFYK, 975;

T'ien-pao 11. senesi 8. ayda (753) Uygur elçisi Çin'e geldi İmparator onlara ipekli kumaşlar hediye etti.

---

[54] THY, 98 TFYK, 967; P'ei-lo'nun ölümü 747'dedir. TCTC, 215; P'ei-lo'nun ölümünü 745 olayları arasında anlatır. Ayrıca tarih vermez. Kanaatimizce yazar tarihten emin olamadığı için tarih vermedi. Fakat hikayeyi anlatamadan da geçemedi. Şine-usu Kitabesine göre, Ku-li P'ei-lo "domuz yılı"na kadar (747) yaşadı. Ve o seneden biraz sonra vefat etti. Bk. Ramstedt "Zwei uigurische runeninschriften inder Nord-mongolei" s. 16, 48 (Eski Türk Yazıtları II).

[55] Mo-yen-ch'o hakkında daha fazla malumat için, bk. Shine-usu Kaya yazıtı, Eski Türk Yazıtları I. Bu yazıt, ilk defa G.J. Ramstedt tarafından tercüme edilmiş ve R. aynı eser, s. 12, 37; arasında neşredilmiştir. Yazıtta Mo-yen-c'ho'nun İmparatorluğu organize edişi, Basmil ve Karlukları mağlup edişi anlatılır. Aynı zamanda, onun emriyle, Çinliler ve Soğdlular tarafından Selenga üzerinde bir şehir inşa edilişine dair malumat vardır. Ramstedt, aynı eser, s. 35, 62. Eski Türk Yazıtları I.

[56] Yü-shih-chung-ch'eng: Saraydaki memurlardan sorumlu şefin yardımcısı.

756 Senesi Olayları:

CTS, 195, 3 a;

Su-tsung, Chih-te'nın birinci senesi yedinci ayında (756) Ling-wu'da tahta geçtiği zaman, eski Pin Beyi'nin oğlu Ch'eng-ts'ai'a Tun-huang Beyliğini tımar olarak verip general Shih Ting-fan ile birlikte Uygurlar'a iyi münasebetler ve asker ricasıyla elçi olarak gönderdi. Onlar Uygur sarayına vardıkları zaman, Kağan kendi kızını Ch'eng-ts'ai'a gelin olarak verdi. Ve bazı reislerini Çin sarayına diplomatik evlilik araştırmak için gönderdi. İmparator Uygur Prensesine "P'i-chia Prenses" unvanını verdi. Su-tsung P'eng-yüan'-de idi. Onları kabul ettiğinde çok sevinçliydi.

HTS, 217 A, 8 b;

Bütün bunlardan önce, T'ien-pao (742-756)'ın sonunda Ku-kan-nei ve Lang-yu'nun[57] kaybedildiğinden beri An-hsi ve Pei-t'ing'den gelen haraç yolu kesilmişti. I-chou, Hsi-chou ve Pei-t'ing'in garnizon kumandanı olan Li Yüan-chung, ve dört garnizonun[58] eyâlet valisi olan Kuo Hsin İmparatora bu durumu rapor etmek için bir çok defa elçiler gönderdiler. Fakat hiç biri ulaşmadı.

HTS, 217 A, 3 a;

(Çin İmparatoru) Su-tsung tahta geçince elçi gelip An Lu-shan[59] isyanını bastırmak için yardım teklif etti. İmparator Tun-huang Beyi Ch'eng-ts'ai'a

---

[57] Uygurlar 790'dan sonra bütün Lung-yu eyaletine hakim oldular.

[58] des Rotours, Traite des fonctionnaires... s. 806; 4 garnizon Chiutz'u (Kuça), Su-le (Kaşgar), Yen-ch'i (Karaşar) ve Yü-tien (Hoten) idi. Bk. Ecsedy, Aynı eser, s. 104. Kuo Hsin, Kuo Tzu-i'nin erkek kardeşi idi.

[59] An Lu-shan'ın annesi A-shih-te ailesinden bir Türk şamanı idi. Babası ise kime mensup olduğu bilinmeyen Jehol bölgesinden bir yabancı idi. Kendisi çok büyük bir askerdi. 744 de Kitanlar'ı büyük bir mağlubiyete uğrattı. Kitanlar üzerine giderken haddinden fazla büyük bir ordu toplamayı ihmal etmemişti. Bunu fırsat bilerek kendi ailesi olan Yanglar namına Peking üzerine yürümüştü. Lo-yang'ı 755 de zaptetti. İmparator kaçtı. An Lu-shan, Ch'an-an'ı da zaptetti. İmparator Shan-hsi'ye kadar çekilmeğe mecbur oldu. Bu sırada Araplar'la Uygurlar Çin imparatoru'nun yardımına koştular. Eberhard, Çin Tarihi, s.212, Franke, Bretschneider.

An Lu-shan T'ang tarihinde en önemli isyanın lideridir. An Lu-shan'ın 752'ye kadar olan hayatı hakkında daha fazla malumat için bk. Bilhassa; Pulley Blank, The Back ground of the Rebellion of An Lu-shan. Kaynak olarak, CTS, 200 A; An Lu-shan ve oğlu Ch'ing hsü'nün biyografilerini verir. Bu kısım kısmen ve mealen Levy tarafından tercüme edilmiştir. (Biography of An Lu-shan), An Lu-shan'ın hayatının kısa bir özeti de des Rotours

onunla antlaşmasını emretti. P'u-ku Huai-en'ın[60] onu uğurlamasını emretti. Bu sebeple (Uygurlar'ın) askerini çağırdı. Kağan sevindi. Ve Hatun'un kız kardeşini (Ch'eng-ts'ai) ile evlendirdi. Büyük Reisleri sulh ve akrabalık ricası ile gönderdi. İmparator hemen bu barbar kızını "P'i-chia Prenses" olarak ilân etti. Ondan sonra Kağan bizzat askere kumanda ederek, Shou-fan garnizon komutanı Kuo Tzu-i[61] ile beraber sefere çıktı. T'ung-lo[62] ve diğer barbarları Sarı Irmak kenarında yendiler.[63] Kağan (Kuo) Tzu-ı ile Hu-yen vadisinde görüştü. Kağan kendi kuvvetlerine dayanarak askerlerini sıraya dizdi. Tzu-i'yi kurt başlı bayrağa saygı duruşunda bulunduktan sonra huzuruna kabul etti.

TCTC, 219;

756 senesi 10. ayda Tun-huang Beyi Ch'eng ts'ai, Uygur Otağı'na geldi. Uygur Kağanı, kızını Cheng-ts'ai ile evlendirip, kıymetli nazırı Ch'eng ts'ai ve P'u-ku Huai-en[64] ile beraber P'en-yüan'deki Çin İmparatorunu ziyarete gönderdi. İmparator (Uygur) elçilerini çok iyi misafir ettikten sonra onları yolcu etti. Ayrıca Ch'eng ts'ai ile evlenen Uygur Prensesi'ne "P'i-chia Kung-chu" unvanını verdi.

Traite des fonctionnatires.... s. 712-14 de verilmiştir. An Lu-shan bütün hayatı hakkında des Rotours, Histoire..... de de malümat vardır.

[60] P'u-ku, Uygur kabileler federasyonunda 9 Tölös kabilesinden biridir. Pulley blank, Some Remarks on the Toquz Oghuz Problem, s. 39. P'u-ku Huai-en bu kabileden idi. CTS, 121 ve HTS, 224 A da P'u-ku Huai-en'ın biyografisi vardır.

HTS, 70 B, 30 b; e göre; Li Ch'eng-ts'ai, İmparator Kao-tsung'un torunun çocuğu idi. Kao-tsung, - Li Hsien-pin Prensi Li Shou-li – Li Ch'eng-ts'ai. Su-tsung da Kao-tsung'un başka çocuğundan torunun çocuğu idi. Ch'en-ts'ai ve Su-tsung böylece kardeş çocuklarının çocukları oluyorlardı. Bazı kitaplarda, Li Ch'eng-ts'ai'ın ismi, Li Ch'eng-shen olarak geçer.

[61] Kuo Tzu-i (687-781) bu devredeki Çin generallerinin en önemlisi idi. An Lu-shan isyanı sırasında büyük hizmetleri dokundu. Tibetliler'e karşıda savaştı. 763 de Tibetliler Ch'ang'ı da işgal ettikleri zaman onları oradan kovdu. 762 de Fen-yang Prensi ve 768 de başbakan oldu. Onun yaptıkları hakkında daha fazla malumat için bk. Des Rotours, Traite des fonctionnaires..., s. 853.

[62] T'ung-lo, Uygur kabileler federasyonunu bir araya getiren 9 Tölös kabilesinden biri idi. Pulley blank, Some remarks on the Toquz Oghuz Problem, s. 39. Halk, Çin hükümeti ile dost idi.

[63] TCTC, 219, bu harbin yerini Sheng-chou'nun kuzeyinde gösterir.

[64] Bk. Not: 60.

756 senesi 11. ayda Uygurlar, Tai-lin-ku'ya gelip Kuo Tzu-i ile birleşip Tung-lo[65] ve isyancı Hu'[66]larla, Yü-lin Nehri'nin kuzeylerinde harbettiler ve onları mağlup ettiler.

TFYK, C. 973;

Su-tsung Chih-te 1. senesi 8. ay (756) İmparator Ling-wu'da tahta çıktı. Uygur Reisi ve Tibet Reisi Çin'e geldi. İsyanları bastırmak için müsaade rica ettiler.

TFYK, C. 979;

Su-tsung, Chih-te 1. sene 8. ayda (756) Uygur Reisi (Çinli Prensesle) evlenme ricası ile geldi.

9. ayda İmparator ölen Fun Beyi'nin beşinci oğlu Ch'en-ts'ai'ı Tun-huang Beyliğine tayin etti. P'u-ku Huai-en İmparatorun emri ile onu, Uygurlar'a elçi olarak gönderdi. Kabileler akrabalık kurmak istiyorlar. Uygur kızına "P'i-chia Prenses" unvanı verildi.

10. ayda Uygur Reisi Çin'e gelerek "bir Uygur Prensesi'nin, bir Çinli Prensle" evlilik işini rica etti. İmparator Tun-huang Beyi Ch'en-ts'ai'm evlilik işi için Uygurlara gitmesini emretti.[67]

757 Senesi Olayları:

CTS, 195, 3 a;

İkinci senenin ikinci ayında (757) Uygurlar tekrar Büyük general To-lan[68] ve 14 Reisi Çin sarayına gönderdiler. 9. ayın Wu-yin gününde (20.10.757) İmparator Ch'eng-ts'ai'ı "Kai-fu t'ung-san-szu[69]" rütbesine yükseltip İmparatorluk ailesi sarayının başkanlığına tayin etti. Ve Uygur Prensesini baş hanım olarak ona verdi. Uygurlar, isyancılarla çarpışıp Çin'e yardım etmek için Veliahtları Yeh-hu,[70] general Ti-te ve diğerlerini 4000 kişi ve atlarla gönderdiler. Su-tsung onlara ziyafet verdi, hürmet etti, hediyeler verdi. İmparator baş kumandanı Kuang-p'ing Beyi'ne[71] Yeh-hu ile kardeşlik

---

[65] Bk. Not: 62.

[66] Kabileler anlamındadır.

[67] Umumiyetle Uygur Kağanları Çinli Prenses ile evlenme ricasında bulunurlardı. Bir Uygur Prensesi'nin bir Çinli Prensle evlenme meselesi enteresandır.

[68] To-lan; Tölös kabilesinin ismi idi. Hamilton, Les Ouighours... s.1. Bu adam bu kabileye mensup olabilir. Mamafih, To-lan ismi 9 Tölös kabilesi arasında kaydedilmemektedir. Pulley blank, aynı eser. s. 39.

[69] Üç yüksek rütbeli memurla eşit kılınan ve bölgesel bir başkana verilen onursal bir unvan.

[70] Yeh-hu; Türkçe Yabgu'nun Çince transkripsiyonudur.

[71] Kuang-P'ing Prensi Li Shou, Su-tsung'un büyük oğlu, istikbalin T'ai-tsung'u idi. Bk. CTS, 11 ve des Rotours, aynı eser, Histoire... s. 296.

antlaşması yapmasını emretti. Ona son derece nazik muamele etti. Onu mahremiyetine aldı. Yeh-hu bundan çok memnun oldu. Onu ağabey olarak isimlendirdi.

Wu-tzu gününde (30.10.757) bazı büyük şefler, Ta-kan ve diğer Uygurlar hepsi 13 kişi önceden Fu-feng'a[72] gelip Shuo-fan'ın generalleri ve memurları ile görüştüler. Devlet işleri bakan vekili Kuo Tzu-i, onları son üç günde düzenlediği ziyafet için alıkoydu. Uygur veliahtı Yeh-hu; *"Devlet zorluklar içinde, biz yardıma geldiğimiz zaman ziyafete nasıl vakit bulabiliriz"* dedi. Tzu-i ziyafet için onları tutmakta ısrar etti. Ve: *"Ziyafet bittikten sonra orduların gitmesi uygun olacaktır"* dedi. O, onlara günlük erzak olarak 200 koyun, 20 sığır ve 40 shih[73] pirinç verdi.

Başkumandan Kuang-p'ing Beyi, Kuo Tzu-i ve diğerlerini Hsiang-chi mabedinin 20 li doğusuna götürdü ve Feng Nehri'ne yaklaşıp batıya gitti. Haydutlar, büyük kampımızın doğusuna gizlice hafif piyade yerleştirmişti ve ordumuzun arka tarafına hücum ediyorlardı. Shuo-fang'ın sol kanat harp kumandanı P'u-ku Huai-en Uygurları onları oradan uzaklaştırmaya sevketti. Böylece hükümet ordusunun sıkıntısını hafifletti. Bir at bile geri gelmedi. Fakat bu hareket sebebiyle biz Ch'ang-an'ı[74] geri aldık.

Onuncu ay (757) da Kuang-p'ing Beyi ve Başkumandan Kuo Tzu-i, Uygurları Shan-chou'nun batısındaki isyancılara harbe gönderdiler.

Bundan önce, onlar Ch'ü-wo'da kamp kurmuşlar. Yeh-hu kendi generali Chü-pi-shih,[75] T'u-po P'ei-lo ve diğerlerini güney dağları boyunca ilerleyip doğuya giderek, vadide bekleyen isyancı askerleri karşılamağa göndermişti. General bu isyancıları tamamıyla imha etmişti.

Tzu-i, Hsin-tien'e ulaştı, orada savaşa hazırlanan isyancılarla karşılaştı. O, birkaç li[76] geri çekildi. Durumu gören Uygurlar, hemen dağın batı tepele-

---

[72] Fu-feng; 742-756 arasında kumandanlık dairesinin ismi idi. Sonradan Feng-hsiang'a değiştirilmiştir. Fu-feng aynı zamanda Feng-hsiang'ın kazasıdır. Des Rotours, Traite des fonctionnaires.. s. 683.

[73] Hu ve Shih, T'ang devri ölçüleridir. Hu, hacim ölçüsüdür. 1 Hu = 103,54 Litre. Shih ağırlık ölçüsüdür. 1 Shih = 72,544 kg. dır. Bk. Balazs, Beitrage zur Wirthschaftsgeschichte der T'ang Zeit (618-906). s. 44.

[74] Bu metin P'u-ku Huai-en ve Uygurların hareketlerini katiyetle meydana çıkarmıyor. CTS, 195, 3 a devamı ve TCTC, 220, daha açıktır. Metin tercümelerine bak.

[75] TCTC, 220; HTS, metnine benzer. Chavannes "Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux" s. 29'a göre, Chü-pi-shih Türk Prensleri isimlerinde umumi kelime idi.

[76] Li; bir Çin uzunluk ölçüsüdür. Bu hadise Çin ordusunun bir mağlubiyetidir. Fakat Çinliler mağlup olduk demezler.

rini aşıp, yukarıda kendi bayraklarını taşıyarak hücum ettiler. Onlar, doğruca onların arkalarında göründüler ve isyancı gurubu büyük bir mağlubiyete uğratıldı. Ordular kuzeye gitti. Fakat 20 li takip edildiler tuzağa düşürüldüler. İnsanlar ve atlar birbirinin üzerine düşüyor, biri diğerini eziyordu. Ölü sayısızdı. 30 li'lik alan üzerinde 100.000'in üzerinde kesik kafa ve ceset yatıyordu.[77]

Yen-chuang, An Ch'ing-hsü'[78]ye ne olduğunu haber vermek üzere haberci gönderdi. Kendi kuvvetlerinin başında, Doğu başkentini bırakıp, Sarı Nehir boyunca kuzeye kaçtı.

Bu esnada Yeh-hu, Kuang-p'ing Beyi ve Başkan vekili Kuo Tzu-i'yi takip ederek Doğu başkentine girdi. Bundan önce Batı başşehrini geri aldıkları zaman Uygurlar şehri yağmalamak istemişler, fakat Kuang-p'ing Beyi menetmişti.[79] Fakat şimdi, onlar Doğu Başkentini tekrar alınca, hemen hazine dairelerine gittiler. Çarşılardan, tarlalardan, köylerden zengin malları aldılar. Bu haydutluğu üç gün sonra durdurdular. Yağmalanmış mal hesapsızdı. Kuang-p'ing Beyi de onlara nakışlı elbiseler, kıymetli taşlar hediye etti. Yeh-hu son derece memnun oldu. Su-tsung Batı başkentine dönmüştü. 11. Ayın Kuei-yü gününde Yeh-hu, Lo-yang'dan (Ch'ang-an'a) vasıl oldu.[80]

İmparatorluk emri ile memurlar, Ch'ang-lo posta istasyonuna onu karşılamaya gittiler. İmparator onu kabul etmek için büyük kabul salonunda oturdu. Ve ona ziyafet ve hediyeler verdi. Yeh-hu, salonun yukarısına gitti. Onun diğer reisleri alt katta yerleştirildiler. İmparator onlara nakışlı işlemeler,

---

[77] TCTCKI, 220, Hsin-tien harbi ve Lo-yang'a tekrar giriş tarihinin müzakeresini yapar. Fen-yang Chia-chuan ve HTS, harb için 19 Kasım 757 ve şehre tekrar giriş 23 Kasım tarihi gösterilir. CTS'ye göre İmparatorluk kuvvetleri 3 Aralık'da Lo-yang'a girdi. Aynı zamanda bk. Des Rotours, Histoire... s. 296.

[78] An Ch'ing-hsü, An Lu-shan'ın ikinci oğludur. An Lu-shan 29 Ocak 757 de ölünce, isyan liderliği Ch'ing-hsü ile Yen-chuang'a kaldı. Hsin-tien muharebesinden sonra Yen-chuang dahil isyancıların çoğu teslim oldular. Sadece 1300 kişi hala Ch'ing-hsü ile beraberdi. Fakat onlarında isteği kalmamıştır. Ch'ing-hsü 759 yılı 4. Ayda öldü. Bk. Levy, Biography of An Lu-shan s. 91, des Rotours, aynı eser. s. 317.

[79] Hsiang-chi harbinden önce, Çinliler'le Uygurlar arasında antlaşma yapıldı. Bunun tafsilatı TCTC, 220 de vardır. Sayfanın devamında tercümesi verilmiştir. T'ang devrinde Çin'in iki başşehri vardı: Ch'ang-an; batı başkenti, Lo-yang; doğu başkenti.

[80] TCTC, 220; Yeh-hu'nun Ch'ang-an'a dönüşü 11. Ay yerine 10. Aydır. CTS, açık olarak hata yapmaktadır. Çünkü 11. Ayın içinde Kuei-yu günü yoktur. 10. Ayın Kuei-yu günü 14.12.757 dir.

çeşitli renkli ipekli kumaşlar altın ve gümüş kap kacak verdi. Bundan başka kendi memleketlerine giderken verdiği veda şöleninde onlar *"Devletimizin büyük iş başarması, sizin cesaretiniz, kuvvetiniz sayesinde oldu"* dedi. Yeh-hu, onlara *"Uygur askerleri savaş için Sha-yüan'de oturacaklardır. Fakat ben, Ling-chou ve Hsia-chou'ya gidip at toplamak mecburiyetindeyim. Sonra biz Fan-yang'ı geri alıp, kalan isyancılarla savaşarak mahvedebiliriz."* dedi.

Chi-ch'ou gününde (30.12.757) İmparator bir ferman çıkardı.

"Yeh-hu'nun meziyetleri bizim korkunç zorluklarımızı hafifletti ve onun doğruluğu devletimizin devamını mümkün kıldı. Devletimizden 10.000 Li mesafede olan ülkeler arasında tek fazilet sahibi ve devletimizin selâmeti için çalışan tek kişi. Onun fazileti eski ve yeni zamanlara uymuyor. Onun sözleri daima, samimi ve güvenilir. Onun tavrı kibar ve iyi. Onun kabiliyeti 10000 normal insanla aynıdır. Sırada o, bütün barbarlardan önce takdir edilmelidir. Zalim ve anormal insanlar bizim normal idaremizi şaşırttırınca ve Çin henüz sulh içinde olmadığı zaman, Kağan bizimle kardeşler arasındaki arkadaşlık şeklinde bir antlaşma yaptı. Baba ve oğul (Su-tsung ve Kuang-p'ing Beyi)'un ordusunu kurdu, muvaffak oldu. Zeki stratejisi ile bütün çılgın isyancılar ile savaştı. Trampetin bir vuruşu ile o, bütün ruhu ile heyecanlanır. 10.000'li için onların kılıçlarının işaretlerini geri vurdu. 20 gün içinde iki başşehir zaptedildi. Onun azimkâr kuvveti dağların tepelerini toplamağa yeterlidir. Onun zekâsı rüzgârlara, bulutlara nüfuz etmekle aynıdır. Hatta acil zorlukların içinde o, vaziyetini asla değiştirmez. Onun meziyetleri gökyüzünde güneşin ve ayın duruşu gibi parlaktır. Onun hikâyeleri bizim neslimizden olanlara anlatılacaktır. Mevkiler arasında en yükseği, Ssu-k'ung'dur.[81] *Unvanlar arasında da en yükseği Wang unvanıdır. Bu sebeple onu Umumi İşler Müdürü yaptım ve ona Prens Chung-i unvânını verdim. Onun için her sene Shuo-fang ordusuna 20.000 top ipekli gönderilecek, o da bunları almak için elçi gönderecek."*

HTS, 217 A, 3 a;

İmparator, P'eng-yüan'de kaldı. Uygur elçisi Ko-lo-chih, sarayındaki alçak mevkiinden utanıyordu. İmparator onu darıltmayı istemeyerek huzuruna çağırdı. Teselli edip geri gönderdi. Hemen sonra Büyük General To-lan ve diğerleri saraya geldi. Veliaht Yeh-hu bizzat 4.000 süvariye kumanda ederek geldi. (İmparatorun) isteği yerine getirildi.

Kağan Ch'eng-ts'ai'ı Yeh-hu olarak vazifelendirdi. Ve 4 rütbe verdi. Ve kendi Yabgusu ile birlikte kumanda etmesini emretti. İmparator Kuang-p'ing Beyi'ne Yeh-hu ile görüşüp kardeşlik tesis etmesini emretti. Yeh-hu

---

[81] Ssu-k'ung (Umumi işler müdürü), İş bakanı. En yüksek dereceli memuriyet idi. TCTC, TFYK'nin tercümelerine bak. Des Rotours, Traite des fonctionnaires... s. 19-20.

çok sevindi. Reislerini, Ta-kan ve diğerlerini Fu-feng'a[82] gönderdi. Tzu-i onlara üç günlük yemek ve içki ziyafeti verdi. *"Memlekette birçok olaylar cereyan ediyor. Biz asilerle savaşta yardıma geldik. Ziyafete iştirake nasıl cesaret edebiliriz?"* dediler ama (Tzu-i) ikna etti. onlar kaldılar.

Hareket edecekleri gün 20 sığır, 200 koyun ve 40 hu pirinç ihsan etti.

Hsiahg-chi muharebesine giden ordu Feng nehri kıyısında dizildi. Bazı düşman süvarileri İmparator ordusunun sol tarafında pusu kurmuşlar. Bize sürpriz hücumu yapmak için bekliyorlardı. P'u-ku Huai-en'ın işareti üzerine Uygurlar çabucak harekete geçerek pusuda yatanları temizlediler. Sonra düşmanın arka tarafına giderek Chen-hsi ve Pei-t'ing garnizon kumandanı Li Ssu-yeh ile birlikte düşmanı kuşattılar. Düşman bozguna uğradı. İmparator kuvvetleri Ch'ang-an'ı geri aldı.

Huai-en, Uygur akıncılara, güney barbarlara ve Araplara başkenti muhasara için kumanda etti, sonra onlar güneye gidip Ch'an Nehri'nin doğusunda kamp kurdular. Onlar ilerleyip Shan eyaletinin batısında kamp kurdular. Hsin-tien de harp vardı.

Harpten önce Uygurlar, Yeh-hu'nun General P'i-shih[83] T'u-po P'ei-lo'yu güney dağları boyunca gönderdiği yerden Ch'ü-wo'ya vasıl oldular. Onlar vadide pusuya yatan isyancıları yok ettiler. O, onları yok ettikten sonra dağın kuzeyinde kamp kurdu. Tzu-i ve diğerleri asilerle harbetti ve bütün askerler onları takip etti. Sonra karışıklık oldu, ve geriye çekildiler. Uzaktan olanları gören Uygurlar hemen batıdaki tepeleri geçip, bayraklarını taşıyarak onun arkasına ulaştılar. Düşmanlar büyük bozguna uğradılar. Birkaç on li takip ettiler. İnsanlar ve atlar birbirini ezdiler. Ayaklar altında ezilerek ölenler sayılmayacak kadar çoktu. Toplanan silahlar tepe gibi idi.[84]

Yen-chuang, An Ch'ing-hsu'yu kendisi ile birlikte gitmeye zorlayarak doğu başkentini terk edip Sarı Nehri geçerek kuzeye gitti.

Uygurlar Doğu Başkentini üç gün yağmaladılar. Kurnaz adamlar onlara rehberlik ettiler. Hazineleri boşalttılar. Kuang-p'ing Beyi onları durdurmak istedi, fakat muvaffak olamadı. İhtiyarlar Uygurlar'a 10.000 top ipekli kumaş rüşvet verdiler. Soygunculuğa son verildi. Yeh-hu başkente döndü. İmparator vezirleri (onu) teselliye gönderdi. Ch'ang-lu (sarayı) nın ön salonunda oturdu. Yeh-hu'yu çağırdı. Yeh-hu merdivenleri çıkıp oturdu.[85] (Uy-

---

[82] Bk. Not: 72.

[83] Bk. Not: 79.

[84] Bk. Not: 80.

[85] Çin imparatorlarının tahtı zeminden yüksekte yapılmış bir seddin üzerinde idi. Buraya merdivenle çıkılırdı. Umumiyetle kabul edilen yabancılar bu yüksek yere çıkamazlardı. (Bk. Eberhard, Çin Tarihi, Resim 43). Uygurlar'ın yardımı ile tekrar tahta sahip olan Çin İmparatoru'nun Uygurlar'a karşı böyle bir müsamaha göstermesi gayet tabiidir.

gur) Reisleri aşağıda oturdular. Yemek verildi. İhsanlarda bulundu. Çok güzel ipekli kumaşlar ve diğer şeyler hediye etti. Yeh-hu baş eğerek *"Sha-Yüan'da askeri bırakacağım. Ben gideceğim atların hazırlanıyor, Fan-yan'ı geri alacağım. Geri kalan soyguncuları temizleyeceğim."* dedi. İmparator *"Benim için gayret gösteriyorsunuz, cömertlik ve cesaret ile bu işleri başaracağız. Bu sizlerin gayretiyledir."* diye cevap verdi.

İmparator ona, "Ssu-k'uang Chung-i[86] Beyi" unvanını verdi. Ayrıca her yıl 20.000 top ipekli kumaş verecekti. O da Shou-fan ordusuna elçi gönderip bu hediyeyi alacaktı.

TCTC, 220,

Kuo Tzu-i, Uygur askerleri kuvvetli oldukları için İmparatorun Uygurlardan daha fazla asker alıp isyancılara karşı koymasını tavsiye etti. Huai-jen, Kağan oğlu Yeh-hu, general Ti-te ve başkalarını, dört binden fazla iyi asker verip Feng-hsiang'a gönderdi. İmparator Yeh-hu'yu kabul ederek, her çeşit isteklerini yerine getirdi.

Mareşal Kuang-P'ing Beyi Shu, Shou-fan askeri ve Uygur askerleri, ceman 200.000 kişiye kumanda ederek Fung-hsiang'a gitti. Shu, Yeh-hu ile görüştükten sonra onunla kardeş oldu. Yeh-hu çok sevindi. Shu'ya ağabey dedi. Uygurlar Fu-feng'a gittiler. Kuo Tzu-i onlara üç günlük ziyafet verdi. Yeh-hu ona *"Ülkede karışıklık var. Çok uzaktan yardıma geldik. Ziyafete nasıl vakit buluruz"* dedi.

Ziyafetten sonra gittiler. Çinliler her gün Uygurlar'a yiyecek olarak 200 koyun, 20 inek, 40 hu pirinç verdiler.

Keng-tzu gününde bütün askerler sefer yürüyüşüne geçti.

Jen-yin gününde Ch'ang-an'a geldiler. Batı taraftaki askerler Hsiang-chi mabedinde kaldılar. Kuzeydeki askerler Feng Nehri'nin doğu tarafında, Li Ssu-yeh'nin askerleri ön tarafta, Kuo Tzu-i'nin askerleri orta bölgede, Yang Szu-li'nin askerleri arka tarafta 100.000 isyancı asker kuzeyde bekliyordu.

İsyancı Li Kuei-Jen gidip meydan okudu, kaçtı. İmparatorun askeri onu Ch'eng'a kadar takip etti. Oraya vardıkları zaman etraftaki isyancılarda ansızın ortaya çıktılar. İmparatorun askerleri korkup kaçtılar. Geride kalan ağırlıkların mühimlerini isyancılar alıp gittiler.

Li Ssu-yeh: *"Ben bugün kendimi kurban edeceğim"* dedi. Üst tarafının zırh ve elbiselerini çıkardı. Uzun bir bıçak alıp Ch'eng'da durdu. Bir taraftan elindeki bıçakla yeri bıçaklayarak: *"Kim benimle bıçak oyununa cesaret eder? Onun kendini ve atını parçalayayım"* diye yüksek sekle bağırdı. Onlarca kişiyi öldürdü. Başkaları savaşa cesaret edemedi. Ssu-yeh'nin askerleri birer uzun bıçak alarak savaşa gittiler. İmparatorun askerleri korkup kaçtılar. İsyancılar imparatorun askerlerinin arka tarafına geçmek istiyorlardı. Bir casus göndererek durumu tetkik ettiler ki, Shou-fan askeri garnizon kumanda-

[86] Chung-i; samimi ve doğru anlamındadır. Boş bir ünvandır.

nı P'u-ku Huai-en askerle bu isyanı bastırmaya gelmişti. Bunu duyan isyancılar korktu. Harbe cesaret edemedi. Li Ssu-yeh ile Uygur askerleri birleşip isyancılarla savaştılar. Öğleden akşama kadar olan savaşta, 60.000 isyancı kafası kestiler. İsyancılar mağlup oldu. Geri kalan askerleri şehir içine kaçtılar. Gece durmadan ağladılar.

P'u-ku Huai-en, Kuang-p'ing Beyi Shu'dan, kaçan isyancıları 200 süvari ile takip etmesini istedi. *"İsyancıların liderleri olan An Shou-chung ve Kuei-jen'i yakalayınız"* dedi.

Shu: *"Bizim askerimizde çok yoruldu. Şimdi bizde dinlenelim, yarın tekrar savaşırız"* dedi. Huai-jen: *"Kuei-jen ile Shou-chung, bu iki reis isyancıların en becerikli askerleridir. Bu ikisi sık sık muzaffer oluyorlar. Tanrı bize yardım ettiği için bugün mağlup oldular. Biz onları nasıl bırakabiliriz? Onlar bugün kaçarlarsa, tekrar asker toplayıp bizimle savaşa gelirler. O zaman biz pişman olacağız. Savaş acele işidir. Yarına nasıl kalabiliriz?"* dedi. Sonra onlar, onları takibe gittiler. 2-5 defa gidip geldiler. Sabaha karşı Shuo-shung, Kuei-jen, Chang T'ung-ju, T'ien Kan-chen kaçtılar.[87]

Fei-mao gününde İmparatorun askeri Hsi-chih'e girdi. Önce, İmparator başkenti acele geri almalarını istiyordu.

Uygurlar'la anlaştılar. Ch'ang-an başşehri geri alındığı zaman, toprak İmparatorun, içindeki şeyler Uygurlar'ın olacaktı. Şimdi Uygur Yeh-hu, buantlaşmayı gerçekleştirmek istiyordu. Kuang-p'ing Beyi Shu, Yeh-hu'ya hürmet göstererek; *"Batı Başkentini yeni aldık. Eğer biz buradaki şeylerin hepsini yağmalayıp götürürsek, Doğu Başkentinin insanları bizi isyancılar zanneder. Doğu Başkentini geri alamayız. Doğu Başkentini de alalım antlaşmayı ondan sonra uygulayalım"* dedi. Yeh-hu hemen atından indi. Kuang-p'ing beyini selamladı. *"Seninle birlikte Doğu Başkenti'ne gitmeyi kabul ediyorum"* dedi. Sonra P'u-ku Huai-en'ı takip edip, Uygur askerlerine kumanda ederek, şehrin güneyinden geçti. Sa Nehri'nin doğusunda kamp kurdu.

Kuo Tzu-i, Hsien-tien de isyancılara rastladı. İsyancılar dağ üstünde Kuo Tzu-i aşağıda idi. Kuo Tzu-i önce mağlup oldu. Uygur askerleri isyancıların arkasından gelerek Huang-ai'da onları ok yağmuruna tuttular. İsyancılar şaşırdılar, birbirlerine bakarak: *"Uygurlar geldi"* dediler. İmparatorun askeri ve Uygur askeri beraberce savaşarak isyancıları mağlup ettiler. Cesetler pek çoktu.

Yen-chuang, Chang T'ung-ju Shan şehrini bırakıp doğuya kaçtılar. Kuang-p'ing Beyi Shu ve Kuo Tzu-i Shan şehrine girdiler. P'u-ku Huai-en askerlerini değişik bölgelere göndererek isyancıları takip ettirdi.

İsyancı Yen-chuan Lo-yang'a (Doğu Başkenti) girdi. An, Ch'in-Shü'ye savaş işlerini söyledi.

---

[87] Bu kısım Hsin-hsü-t'ang-shu'dan alınmıştır.

Keng-shen günü akşamı, Ch'in-shü askerlerine kumanda ederek, Yüan kapısından Sarı Nehrin kuzeyine gitti. Esir aldıkları T'ang kumandanlarından Ko Szu-han ve Cheng Ch'ien-li ve 30 kişiyi öldürdüler. Hsu-yüan Yen-shih'de öldü.

Jen-hsü gününde Kuang-p'ing Beyi Doğu Başkentine girdi.

Uygurlar doymak bilmiyordu. Sho çok merak ediyordu. Şehir halkı 10.000'den fazla güzel ipekli elbiseler hediye ettiler. Uygurlar yağmadan vazgeçti.

757 senesi 11. ay Chi-ch'o gününde İmparator Uygur Yeh-hu'ya "Szu-k'un-cheng-i Beyi" unvanını verdi. Her sene Uygurlar'a 200.000 top ipekli kumaş hediye edeceklerdi. Kağan hediye gönderip Shou-fan'da bunları alacaktı.

TFYK, C, 926;

T'ang Su-tsung Chih-te 2. senesi 1. ayda (757) Uygur reisi, general, Ko Huang-chih Çin'e geldi. İmparator onlara ziyafet verdi. Elçiler rütbelerine göre aşağıda sıralandılar. Ko Huang-chih yukarıya Şimparatorun yanına çıktı. İmparator onlara hediyeler verdi.

6. ay Uygur reisi Büyük general To-chiao da olmak üzere ceman 15 kişi Çin sarayına geldi. İmparator onlara yiyecek, içecek, giyecek şeyler hediye etti.

8. ay Uygur reisi Yeh-hu Beyi geldi. İmparator ona ziyafet verdi. Ona altın, ipekli kumaş hediye etti. Ona çok iyi davrandı.

TFYK, C. 979;

2. sene 9. ayda (757) Uygur büyük reisi Çin'e geldi. Tun-huang Beyi Ch'en-ts'ai'a İmparator, "Kai-fu i-t'ung-san-szu ve Tsung-chin-ch'in" unvanlarını verdi. (Tun-huang Beyi) Uygur prensesi ile evlendi.

TFYK, C,973;

İkinci sene 9. ay (757) Uygur Yeh-hu, 4.000'den fazla askere kumanda ederek Çin'e yardım maksadıyla, bu isyanları bastırdı. Sonra Uygur Yeeh-hu, Çin sarayına geldi. İmparator ona kendi teşekkür ederek, altın ve kumaş ve başka şeyleri istediği kadar verdi. Ona çok iyi davranıyordu. Mareşal Kuang-p'ing Beyi Uygur Yeh-hu'yu gördükten sonra onunla kardeş oldu. Karşılıklı and içtiler. Yeh-hu çok sevindi.

Bu ayda Uygur Büyük Reisi Ta-kan, Yeh-hu'da aralarında olmak üzere 13 kişi ile Fu-fung'a gitti. Kuo Tzu-i ile görüştüler. Kuo Tzu-i onlara günlerce ziyafet verdi. Yeh-hu veliaht *"ülkede karışıklıklar var. Uzaktan yardım için geldik. Ziyafete nasıl zaman buluruz?"* dedi. Tzu-i onları ikna edip ziyafet için alıkoydu. Ziyafetten sonra, Uygur ve Çinli askerler beraber gidiyorlar. Mareşal Kuang-p'ing Beyi yaşlıları, yaralıları geri gönderip iyi harp edebilecek durumda olanları alıkoydu. Sonra isyancılara tuzak kurdu. Bunlardan haberi olmayan isyancılar mağlup oldular. Uygur askerleri isyancıların arka tarafına gittiler. Hsin-ying Garnizon kumandanı Li Ssu-yeh de isyancıların öbür tarafından geldi. İki taraftan isyan-

cıları kuşattılar. 60.000 kafa kestiler. Vadide pek çok kişi öldü. Geri kalan askerler şehre gittiler. Orada ağladılar. Uyuyamadılar. Marcşal Kuang-p'ing Beyi asker toplayarak şehrin güneyinden geçip, Sha-shui'ye geldi, Sha-shui'nin doğusunda kamp kurdu. 10. ay Tung-chin'i geri aldı. 11. ay Uygur Yeh-hu T'ung-chin'den geldi. İmparator memurlara onları Ch'ang lo-i'de karşılamalarını emretti. Hsüen-ching salonunda onlara ziyafet verdi. Yeh-hu salonun yukarı kısmında diğer reisler aşağıda oturdular. İmparator onlara, pamuklular, ipekliler, altın ve gümüş kap, kacak vs. hediye etti. Yeh-hu ayrılırken İmparator ona *"Uluslar için başarı gösterdiniz, neden böyle çabuk gidiyorsunuz?"* dedi. Yeh-hu: *"Uygur askerleri sizin için Fang-yang'ı da geri almak istiyorlar. Ama at az olduğu için diğer isyanları bastırmaya geri kalan atlar kâfi değildir"* dedi. İmparator razı oldu.

TFYK, C. 965;

Su-tsung İmparator fermanı;

"Ulusun zorluklardan kurtuluşu Kağan'ın çabasıyladır. Onun yaptıkları bütün ülkede hiç unutulamaz. Onun arzusu binlerce sene sürer. Uygur Kağanı (Yeh-hu) çok zeki ve çok kibar bir adamdır. Onun sözü gerçektir. Onun kabiliyeti on binlerce kişinin en iyisidir. O bütün Kağanların başkanıdır. Çin'de isyanlar çıktığı zaman Kağan, İmparatorun kardeşi ile savaşa gidip, bütün isyanları bastırmıştı. İki ay içinde iki başkenti zaptetti. Onun yaptıkları (İyiliği) güneş ve ay gibi insanın yüreğinde parlıyor. Ona yalnız toprak değil en şerefli unvânı vereceğim. Ona Chung-i Kralı unvânını veriyorum. Ona her sene 20.000 top ipekli kumaş vereceğim. Kağan elçilerini Shou-fan'a göndererek bunları alacak" dedi.

TFYK, C. 979;

757 senesi 11. ay Uygur (Kağanı) üç hanımı Ning-kuo Prensesi'nin evlilik işi için teşekküre gönderdi.

758 Senesi Olayları:

CTS. 195, 4 a;

Jen-shen gününde, Ch'ien-yüan yılı 5. ayı birinci gününde[88] içlerinde To-hai A-po olmak üzere 8 Uygur elçisi ve içlerinde Ko-chih de olmak üzere 6 Abbasi[89] Arap şefi saraya İmparator ile görüşmeye geldiler. Kapıya geldikleri zaman kimin önce gireceği mevzuunda münakaşa oldu. Protokol memurları onları sağ ve sol diye ikiye ayırdılar, onlar doğu ve batı kapılarından aynı anda içeriye girdiler.[90]

---

[88] 11/6/758.

[89] Bu elçilik heyetinin geliş sebebi bilinmemektedir. Buradaki Ko-chih anlamındadır.

[90] Ta-ming sarayında büyük kabul salonunda kabul merasimi için, sarayın güneyindeki üç merkezi kapıdan birinden girecekledi. Memurlar diğer partiyi de, diğer iki kapıdan birinden geçirdiler. Mackerras, The Uighur Empire.... s. 130.

Altıncı ayın Wu-hsü[91] gününde (7.7.758) Tzu-ch'in salonunda Uygur elçilerinin şerefine ziyafet verdi.

Sonbaharda 7. ayın Ting-hai gününde (25.08.758) İmparator bir ferman çıkardı. İmparatorun küçük kızlarından biri Ning-kuo[92] Prensesi mertebesine yükseltilecek ve gidip Uygur Kağanı ile evlenecekti. Onun Uygur ülkesine gitmek üzere ayrılış gününde, İmparatorun baba tarafından genç kuzeni Han-chung Beyi olan Yü[93] T'ai-ch'ang Ssu[94] deneme reisliğine terfi ettirildi. Aynı zamanda devamlı olarak, Yü-shih Ta-fu[95] mertebesine getirildi. Ve Kağan'a "Ying-wu Wei-yüan[96] P'i-chia Kağan" unvanını götürmekle vazifelendirildi. İmparatorun baba tarafından yeğeni, sol sekreter Sun[97] Ping-pu[98] sekreteri olarak, devamlı surette Yü-shih Ta-fu başkan vekilliğine ve Hun-lu-ssu[99] başkanlığına getirilip Yü ile birlikte harekete vazifelendirildi Sun aynı zamanda Ning-kuo-Prensesinin evlenme töreni işlerinin müdürlüğünü yapacaktı. İmparator bilhassa, yaşlı bakan K'ai-fu I-t'ung-san-ssu ve Devlet İşleri Bakanlığı Sağ Başkan Vekili Chi Beyi P'ei-mien'i hududa kadar onlara refakat etmekle vazifelendirdi.

Kuei-ssu gününde (31.8.758) İmparator onu "Ying-wu Wei-yüan P'i-chia[100] Kağan"'lığa yükseltti. O, Büyük kabul salonunda oturdu. Ve Han-chung Beyi, Yü, ondan İmparatorluk fermanını aldı.

Chia-wu gününde (1.9.758) İmparator Su-tsung, Ning-kuo Prensesine refakat ederek, Hsien-yang'daki Tz-u-men posta istasyonuna geldi. Prenses ağlayarak, *"Devlet işleri çok ciddidir. Ölsem de gitmeyi reddetmeyeceğim"* dedi. İmparator gözyaşı döktü ve döndü.

Yü Kağan'ın otağına vardığı zaman P'i-chia Ch'üeh Kağan, sarı renkli elbise, soğd şapkası giymiş olarak, çadırının içinde sedirde oturuyordu. Yü

---

[91] TFYK, 976, Wu-hsü günü, 6. Aya uzanmaz. 7-8. 8. 758 dir.

[92] HTS, 83, de Ning-kuo Prensesi Su-tsung'un 7 kızından 2.si olarak geçer.

[93] HTS, 70 B, ye göre, Li Yü, Han-chung Prensi, Li Hsien'in oğlu ve İmparator Jui-tsung'un torunu idi.

[94] Çeşitli törenlerin idaresi ile meşgul olan bir memuriyet.

[95] Şimdiki Savcılık görevine benzeyen bir memuriyet.

[96] Ying-wu wei-yüan "cesur, harpçi, uzak topraklarda dehşet anlamındadır."

[97] HTS, 70 B ye göre, Li Sun, Li Ch'iu'nun oğludur. Li Ch'iu, Li Su-chieh'nin oğlu Li Su-chieh, Kao-tsung'un oğludur. Li Sun, Li Yü ve Su-tsung, değişik dallardan Kao-tsung'un torun çocuklarıdır.

[98] Milli Savunma Bakanlığı.

[99] Diplomatik Münasebetler Sarayı, Hariciye Köşkü.

[100] Ying-wu Wei-yüan P'i-chia Kağan, Moyen Çor Kağan.

çadırın dışında durdu. Kağan Yü'ye sordu. *"Prens senin Çin İmparatoru ile akrabalık derecen nedir?"* Yü, cevap verdi. *"Ben T'ang İmparatorunun kuzeniyim"*. Kağan tekrar sordu: *"Senden yüksekte duran kimdir?"* Yü: *"O, haremağası Lei Lü-chün'dür"* dedi. Kağan *"haremağası bir köledir. Nasıl senden yüksekte durabiliyor?"* dedi. Lei Lü-chün korktu hemen aşağıya indi.

Herkes kendi yerinde idi. Fakat Yü eğilmedi. Dimdik durmaya devam etti. Kağan *"her iki ülkenin tâbileri, halkı, şefleri hep selamlarlar, sen nasıl oluyor da selamlamıyorsun?"* dedi. Yü: *"Kağan, İmparator sizin faziletlerinizi düşündü. Bu sebeple evlenmek için kendi kızını size gönderdi. Kağan, O, evlilik vasıtası ile sizinle dostluk kurmağa çalışıyor. Şimdiye kadar barbarlarla evlendirilen Çinli kızlar, hep İmparatorluk ailesinden, Prenses unvanı verilen kızlar idi. Şimdi Ning-kuo Prensesi İmparatorun öz kızıdır. Onun altınları var, ve bir hâdise oluyor ve 10.000 Li mesafeden Kağan'la evlenmek için geldi. Kağan, T'ang ailesinin damadı oluyor. Onun merasim farklarını bilmesi lâzım. O, böyle bir fermanı alırken nasıl sedir üzerinde oturabilir?"* dedi.[101] O zaman Kağan ayağa kalktı ve fermanı aldı.

Ertesi gün Prenses Hatunluğa tayin edildi. Barbar şefi çok memnun oldu ve *"T'ang Devleti İmparatoru çok yüksek, ve öz kızını buraya gönderdi"* dedi. Yü'nün getirmiş olduğu, devlet mühürleri, ipekliler, renkli kumaşlar ve elbiseler, altın ve gümüş kap kacağı, memurlar, şefler ve diğerleri arasında dağıttı. Yü eve dönerken, Kağan ona 500 at, samur kürkler, beyaz kilimler hediye etti.

8. ayda (758) Uygurlar Prens Ku-ch'o ve başvekilleri Ti-te'yı 3.000 kişilik kuvvetin başında isyancılarla savaşta Çin'e yardım etmek üzere gönderdiler. O, onlar süratle sevk edilen Shuo-fang ordusunun kamplarına hücum ettirilecek ve onları P'u-ku Huai-en idare edecek diye emretti. 9. ayın Chia-shen gününde (21.10.758) Uygurlar büyük şef ve diğerlerini Prensesin evliliği için teşekküre gönderdi. Aynı zamanda onların 50.000 kişilik Kırgız ordusunu mahvettikleri haberi geldi.

Tzu-ch'en salonunda bir ziyafet vardı. Ve İmparator rütbelerine göre hediyeler verdi.

12. ayın Chia-tzu gününde (29.1.759) Uygurlar, üç hanımefendiyi Ning-kuo Prensesinin evliliği için teşekküre gönderdiler. İmparator onlara Tzu-ch'en salonunda ziyafet verdi.

HTS, 217 A, a;

Ch'ien-yüan'n birinci senesinde (758) Uygur elçisi To-yen A-po içlerinde Ko-chih'ında bulunduğu Abbasi Arap şeflerinden bazıları ile beraber, saraya geldi. Hangisinin önce gireceği mevzuunda münakaşa oldu. Vazifeli memurlar sonunda onları aynı anda değişik kapılardan içeri aldılar.

---

[101] Li Yü'nün hiddeti, Demieville, le conoile de Lhasa s.6 da Fransızca'ya tercüme edilmiştir.

Tekrar (Uygur Kağanı ile Çin Prensesi) arasında evlilik ricası ile elçi geldi. İmparator söz verdi. O, onun küçük kızlarından Prenses Ning-kuo ile evlendi. Aynı zamanda Uygur Kağanı Mo-yen-ch'o'ya "Ying-wu Wei-yüan P'i-chia Kağan" unvanı verildi.

Han-chung Eyaleti Beyi Yü, ve İmparatorluk gurubu Sağ Sekreteri Sun, Prensesi götürmek ve Uygur Kağanı'na bu unvanları vermekle görevlendirildiler. Shang Shu-sheng[102] P'ei Mien onları sınıra kadar geçirecekti.

İmparator Prenses için güle güle ziyafeti düzenledi, ona cesaret vermek için Hsien-yang'a kadar gitti. Prenses ağlayarak " Ülkemizde pek çok müşküller var. Keşke ölmüş olsaydım, o zaman gitmeyecektim " dedi.

Yü, barbarlar arasından geçerek oraya ulaştı. Kağan Soğd şapkası ve kırmızı elbise giymiş olarak çadırda oturuyordu. Onun muhafızları muhteşem ve (ona) hürmetkârdı. (İçeri girmeden) önce onlar Yü'yü çadır dışında durdurdular. Kağan ona *"İmparator ile[103] ne akrabalığınız var?"* diye sordurdu. Yü *"Biz kuzeniz"* dedi. Kağan Prensden yüksekte duran Lei Ling-Chün'ü görünce, *"Prens, senden yüksekte duran kimdir"* diye sordu. Yü: *"O haremağasıdır"* dedi. Kağan *"haremağası bir köledir nasıl olurda senden yüksekte durur?"* dedi. Ling-chün hemen aşağıya indi.

Ondan sonra, Yü'nün çadıra girmesine müsaade ettiler. Fakat o, reveransla selâm vermedi. Kağan, *"Bir ülkenin idarecisi ile görüşen şahsın selâm vermesi lâzımdır"* dedi. Yü, *"İmparator size karşı olan dostluğunu göstermek için kendi kızını gönderdi. Eskiden Çinliler, barbarlara kız gönderdikleri zaman İmparator ailesinden birini gönderirlerdi. Şimdi gelen Prenses Ning-kuo İmparatorun öz kızıdır. O da seninle evlenmek için 10.000'li mesafeden geliyor, Kağan, İmparatorun damadı oldu. Onun merasimleri hakkında bir şeyler öğrenmesi lâzım. O, İmparatordan gelen mesajı nasıl otararak kabul eder"* dedi. Kağan utandı. Onun mesajını almak için ayağa kalktı ve onun verdiği unvanları kabul için eğildi.

Ertesi gün Prenses, "Hatun" olarak şereflendirildi. Yü, hediye olarak Kağan'a getirdiği şeyleri onun sarayındaki şeflere ve vekillere verdi. Yü dönerken, ona 500 at, kürk palto, beyaz battaniyeler[104] ve diğer şeyler hediye etti.

Kağan, Ku-ch'o-t'e-le[105] ve onun başbakanı Ti-te ve diğerlerini 3.000 süvari ile Çin'e yardım için asilere karşı gönderdi.[106] İmparator P'u-ku Huai-en'ı onların kumandasını ele almak için gönderdi.

---

[102] Devlet İşleri Bakanlığı Bakan yardımcısı.

[103] Çin İmparatoru Szu-tsung.

[104] Bunlar o devir için çok kıymetli hediyelerdi.

[105] Türkçe Tegin'dir. Göktürkler arasında Kağan'ın oğullarına ve kardeşlerine verilen ünvandır.

(Uygurlar) aynı zamanda evlilik dolayısıyla İmparator'a teşekkür için büyük şef General Kai ve üç hanımı gönderdiler. Aynı zamanda Kırgız isyanını bastırdıklarını rapor ettiler.

TCTC, 220;

Yılın yedinci ayında (İmparator) Uygur Kağanı'na "Ying-wu-wei Yüan Pi-chia Chüch Kağan" unvanını verdi. İmparator, küçük kızı Ning-kuo Kung-chu'yu Kağan'la evlendirdi.

Tien-chung-chien rütbeli Han-chung Prensi Yü elçi tayin edildi. Yo-szu-han-chung rütbeli Li Sun yardımcı elçi oldu. Ts'o-p'u-shuo rütbeli Fei Mien Prensese sınıra kadar refakat edecekti.

Wu-tzu gününde Szu-hsün-yüan-wai-lang rütbeli Hsien-yü Shu-ming, Yü'ye yardım edecekti. Shu-ming, Chung T'ung'un küçük kardeşidir.

Cha-tzu gününde İmparator Ning-kuo Prensesini Hsien-yang'a kadar geçirdi. Prenses İmparator'a veda ederken: *"Ülkemizin meseleleri çok önemlidir. Ölsem de pişman olmayacağım"* dedi. İmparator ağlayarak döndü.

Yü ve diğerleri Uygur kampına geldiler. Kağan kırmızı elbise ve şapka giymiş olarak sedir üzerinde oturuyordu. Herkes ayakta duruyordu. Yü'yü çadırın dışında durdurdular. Yü selâmlamadı ayakta durdu. Kağan: *"Ben ve İmparator aynı seviyedeyiz. Bakanların hükümdara hürmet etmesi lâzımdır. Sen niye hürmet etmiyorsun?"* dedi. Yü ve Shu-min *"Eskiden T'ang, başka ülkelerle akrabalık kurarken gönderilen Prensesler İmparatorun öz kızı değildi. Şimdi ise, Kağan değerli hizmetler yaptığı için, İmparator kendi öz kızını Kağan'la evlenmek üzere gönderdi. İmparator sana çok şeref verdi. Kağan İmparatorun damadıdır. Damat, kayınpederine karşı nasıl gururlu olabilir? İmparatordan gelen fermanı nasıl sedirde oturup kabul eder?"* diye cevap verdi. Kağan durumunu değiştirdi. Unvan verildi.

Ertesi gün Prensese Hatun unvânı verildi. Herkes memnun oldu.

Yılın sekizinci ayında Uygur nazırı Ku-cho Te-le ve Ti-te üç bin seçkin süvariye kumanda ederek An Ch'ung-hsü'ye karşı yardım etmeğe geldiler. İmparator, Shou-fang-tso-wu-feng-shih[107] rütbesindeki P'u-ku Huai-en'ın onlara kumanda etmesini emretti.

TFYK, C. 973;

Ch'ien-yüan 1. sene 6. ay (758) Uygur başbakanı Ti-te, 3.000 kişiye kumanda ederek isyanları bastırmak üzere Çin'e yardıma geldi.

---

[106] İki başşehrin hükümet kuvvetleri tarafından geri alınmasından sonra da isyan sona ermedi. Hsiang-chou harbi, isyancı zaferlerinin en mühimlerinden biridir. 7 Nisan 759 savaşının muzaffer generali Shih Ssu-ming, An Ch'ing-hsü'nün ölümünden sonra isyan liderliğini aldı. Shih Ssu-ming'in hayatı hakkında daha fazla malumat için bk. Des Rotours, Traite des fonctionnaires... s. 822-3, des Rotours, Histoire..., s. 307 ve devamı.

[107] Kuzey ülkeleri batı ordusu elçisi.

Chien-yüan 1. sene 6. ayda (758) Uygur elçisi Ta-ho A-p'u Ch'e-shih Çin'e geldi. Prensesi karşıladı. İmparator ona "K'ai-fu-i-t'ung-san-szu" unvânını verdi.

TFYK, C. 965;

758 senesi Temmuz ayında İmparator tarafından Uygur Kağanı'na, "Ying-wu Wei-yüan Pi-chia Kağan" unvanı verildi. İmparatorun kuzeni Han-chung Prensi Yü elçi olarak Kağan'a gitti.

7. ayda İmparator beyan etti ki; *"Ben duydum ki, eski zamanda Aziz İmparatorun idare ettiği bütün ülkede, değerli hizmet yapan adamlara mutlaka mükâfatları verilirdi."*

"Doğruluk olursa inançta olur. İtimat verilen sözün baştan sona kadar tutulması ile olur. Fazilet bütün dünya için faydalıdır. İyi ahlâklı olmayanlar değiştirilir. Chou sülâlesi zamanında barbarlara karşı çok iyi davranılıyordu. Barbarlar çok memnun oluyorlar ve yavaş yavaş Çin'le olan münasebetleri düzeliyor. Han sülâlesi zamanında evlilik vasıtası ile akrabalıklar kuruldu. İki devlet arasındaki münasebetleri iyileştirmek için ben, (İmparator) de eski İmparatorların bulduğu çareye baş vuracağım."

"İsyanlar çıktıktan sonra ülkemiz sarsılıyordu. Uygurlar, Çin İmparatoruna samimiyet göstererek asker gönderdiler. İsyancılarla savaş yaptılar. Çin İmparatorluğunu savunmaya çalıştılar. Nihayet isyanları bastırdılar. Bundan önce Çin ile Uygur arasında akrabalık vardı. Wu-shen'ın yardımı ile Çin toprağı sağlam oldu. Şimdi iki başkenti geri aldılar. Eskiden beri devam eden sınırlar muhafaza edilmişti."

"Uygur Kağanı Çin'e yardımına karşılık Çinli Prenses ile evlenmek istiyordu. Uzakta kalan çocuğumu özlemek ve kan akrabalığının sevgisi insanlık duygusudur. Kızım bambaşka bir yere gideceğinden üzgünüm. Fakat ülkemiz ve halkımız için kızımın oraya gitmesi lâzım. Ona merhamet etmediğimi zannediyorlar. Çin Milleti için ülkenin dışında saray kurulmasını ve en sevdiğim kızımın oraya tayin edilmesini istiyorum. Kızım on binlerce li kadar uzakta evlensin uluslar arası sulh olsun."

"Uygurlar samimiyet ve itimat kurduktan sonra aileniz ve ülkemizde sulh ve asayiş olacak sahih ve doğruluk, sahte gururu itaat ettirir. En küçük kızım Ning-kuo Prensesi olarak Kağan ile evlensin. Evlilik merâsimi bakanlığı onun Uygur 'a gitmesi için yol hazırlığı yapsın. Yine kuzenim Ying-ching-kuang-lu-tai-fu-tien-chung chien[108] *rütbeli Han-chung valisi Yü elçi olarak gitsin. Kağan'a Ying-wu Wei-yüan P'i- chia Kağan unvanını verdim. Chen-i-tai-fu, Hsin-yo-szu-nan ve Yü-Shih-chung-Ch'en rütbeli yeğenime Hun-lu-shao-ch'ing unvanını verdim. Ning-kuo Prensesinin evlilik işleri idarecisi olsun."*

İmparator Kağan'a "Ying-wu Wei-yüan P'i-chia Kağan" unvânını verdi. İmparator Ning-kuo Prensesini Hsien-yang Ch'ih-men'a kadar geçirdi.

---

[108] Saray müfettişi.

758-760 Seneleri Olayları:

CTS, 195, 8 a;

Devam eden Ch'ien-yüan devrinde (758-60) Çin'e hizmetlerinin menfaatlerini aldılar. Sık sık elçilerle ticaret atları gönderip ipekli aldılar. Umumiyetle her yıl gelip bir ata karşılık 40 parça ipekli istediler.[109] Her gelişlerinde on binlerce at getiriyorlardı. Diplomatik münâsebetler sarayında yerine gelecekleri bekleyen pek çok haberciler vardı. Barbarlar ipekli kazanıyor biz lüzumsuz atlar alıyorduk. Saray buna çok kızıyordu.

HTS, 217 A, 6 b;

Takip eden Ch'ien-yüan (758-760) devrinde Uygurlar, vergi olarak getirdikleri atların her biri için 40 parça ipekli kumaş alarak, Çin'e olan hizmetlerine karşılık daha fazla fayda temin ettiler. Onlar her sene on binlerce atı satmağa çalıştılar. Hun-lu-ssu'dakiler daha otururken yenileri gelmek suretiyle, (elçiler/haberciler) birbirini takip etti. Atlar, kalitesiz, zayıf, kullanışsız idi. İmparator onlara cömertçe hediyeler verdi. Bu şekilde istemek onları utandırdı. Fakat onlar bunu tanımadılar. Onlar tekrar 10.000 at ile başşehre geldiler. Fakat İmparator bu mevzuu tekrar halkın üzerine yüklemeğe tahammül edemedi. Kendisi onlar için yalnız 6.000 ödedi.

759 Senesi Olayları:

CTS, 195, 4 b;

Ch'ien-yüan'ın ikinci senesinde (759) Uygurlar, Prens Ku-ch'o ve diğerleri orduları birlikte, Kuo Tzu-i ve dokuz askeri valiyi takip ederek, Hsiang-chou surlarının dışına gittiler. Hükümet kuvvetleri için uygun olmayan bir harb vardı.[110]

Üçüncü ayın Jen-wu[111] gününde (12.4.759) Uygur Prensi, Prens Ku-ch'o, Başbakan Ti-te ve diğer 13 kişi Hsiang-chou'dan Batı Başkentine kaçtılar. Su-tsung, onlara Tzu-ch'en salonunda ziyafet verdi ve rütbelerine göre mükâfatlandırdı.

Aynı ayın Keng-yin gününde (25.4.759) Uygur Prensi kampına dönmek için veda etti. İmparator Tzu-ch'en salonunda onlara ziyafet verdi ve rütbelerine uygun hediyeler verdi.

---

[109] Waley, The life and Times of Po Chü-i s. 221; Bir parça ipekli bir kişinin bir günlük çalışma mahsülü idi.

[110] Hsiang-chou muharebesi hakkında daha fazla malumat için bk. Des Rotours Histoire... s. 313.

[111] CTS, 195 de kaydedilen 12. Ayın Chia-wu günü mevcut değildir. TFYK, 976 ve 979 da bu tarih 11. Ayın Chia-tzu günü olarak kayıtlıdır. Bu tarihte mevcut değildir. 12. Ayın Chia-tzu günü 29 Ocak 759 ve 11. Ayın Chia-wu günü = 30 Aralık 758 dir. Çin metinleri bilhassa TFYK, tzu ile wu'yu karıştırır.

I-wei gününde (30.4.759) İmparator yakında, Sol Yü-lin ordusu büyük generalliğine tayin edilmiş olan Uygur Prensi Prens Ku-ch'o'yu "Yin-ch'ing Kuang-lu-ta-fu"[112] rütbesine yükseltip, Hun-lu-ssu başkanlığına memur etti.

Yazın dördüncü ayda (2-30.5.759) Uygur P'i-chia Ch'üeh Kağan öldü. Onun büyük oğlu Yeh-hu daha önce öldürülmüştü. Onlar onun küçük oğlunu Teng-li Kağan olarak tahta geçirdiler. Hanımı da "Hatun" oldu.

Altıncı ayın P'ing-wu gününde (10.7.759) Sol Chin-wu muhafızları generallerinden biri olan Li T'ung, Hun-lu-ssu deneme reisi oldu ve devamlı olarak "Yü-shih Chung-ch'eng"[113] oldu. Taziye için Uygurlar'a gönderildi.

P'i-chia Ch'üeh Kağan öldüğü zaman onun saray memurları, Tu-tu'lar ve diğerleri Ning-kuo Prensesini de onunla birlikte yakmak istemişlerdi. Prenses: *"Bizim Çin kanunlarında, bir kadının kocası öldüğü zaman O, hemen yas tutar. O, sabah akşam ağlar. Üç yıla yakın zaman O, yas elbiselerini giyer. Benimle evlenen Uygur Kağanı Çin'in adetlerine hayrandı. Eğer o, halâ kendi memleketinin kanunlarına güveniyorsa niye 10.000'li uzaktan bir hanım ile evlendi?"* dedi. Mamafih Prenses yüzünü çizerek ve yüksek sesle ağlayarak Uygur kanunlarını da takip etti.[114]

Sonunda, onun oğlu yoktu. vatanına dönmek için izin istedi. Sonbaharda 8. Ayda (759) Ning-kuo Prensesi Uygur ülkesinden Çin'e geri geldi. Bütün memurların Ming-feng kapısında onu karşılamaları emredildi.[115]

HTS, 217 A, 4 a;

Sonraki sene (759) Ku-ch'o ve dokuz askeri birlik Hsiang-chou yakınında savaş yaptılar. Çinliler yenildi.[116] Ti-te, Ch'ang-an'a çekildi. Orada İmparator onlara hediyeler verdi. Sonra onlar döndüler.

Az sonra Kağan öldü.

Halk, Prensesi de (Kağan)'la birlikte yakmak istediler. Fakat o, *"Çinliler arasında bir kadının kocası ölünce, kadın sabah akşam onun yasını tutar. Bu müddet üç yıldır. Uygur Kağanı 10.000 Li uzaklık ile evlilik bağı kurmuştur. Bu sebeple Çin'e uymak mecburiyetindedir. Ben onunla birlikte yakılamam"* dedi. O zaman onlar (onu ikna etmeğe çalışmayı) durdurdular.

---

[112] Ziyafetler tertibi ile ilgili memuriyet.

[113] Bugünkü savcılığa benzer bir memuriyet.

[114] TCTCYC, 221, cenaze merasimini tasvir etmektedir. Cenaze bir çadır içine konur. Aile fertleri çadır önünde öküz veya at kurban ederler. Yaşlılar, at üzerinde 7 defa çadırın etrafında dönerler, her çadırın kapısına gelişlerinde yüzlerini bıçakla keserler.

[115] Burada Ming-fen olarak isimlendirilen kapının ismi aslen Tan-fen kapısıdır. 758 de Ming-feng'a değiştirildi. Kısa bir müddet sonra tekrar değiştirilmiştir. Ch'ang-an Chih, 6.

[116] Bk. Not: 110.

Mamafih O, yas tuttu, ağladı, kendi adetlerini takip etti.[117] Daha sonra O, oğlu olmadığı için vatanına dönme izni istedi.

Veliaht daha önce öldüğü için, ikinci oğlu "I-ti-chien Mou-yü Kağan" ismiyle tahta geçti. onun hanımı P'u-ku Huai-en'ın kızı idi. (Moyen-ch'o) Kağan tarafından küçük oğlu için İmparatordan bir gelin istenince bu kız verilmişti. Bu şekilde O, hatun oldu.

TCTC, 221;

Uygur olan Ku-che Te-le, Ti-te vs. on beş kişi Hsiang-chou'dan Hsi-chiang'e vardılar. İmparator bunlar için Tse-ch'en-tien'de bir ziyafet verdi. Hediye ihsan etti.

Keng-yin gününde, Ko-ch'o T'e-le kampa dönüp gitti.

Uygur P'i-chia Chüeh Kağan vefat etti. Büyük oğlu Yabgu daha önce öldürüldüğü için küçük oğlu Teng-li Kağan unvanı ile tahta çıkarıldı.

Uygurlar, Ning-kuo Prensesini Kağan'la birlikte gömmek istediler. Prenses: *"Kağan Çin âdetlerini seviyordu. Bu sebeple Çinli prenses ile evlendi. Eğer eski âdetlerine bağlı olsa idi nasıl evlenirdi"* dedi. Fakat Uygur âdetine göre yüksek sesle ağladı.

Yılın 8. Ayı Ning-kuo Kun-chu çocuğu olmadığından, Uygurlar'dan ayrılıp Çin başkentine gitti.

TFYK, C. 973;

İkinci sene 2. ay (759) da Uygur Ku-ch'o T'e-le askere kumanda ederek Kuo Tzu-i ile beraber 9 garnizona hücum ettiler. Hsiang-chou da harp ettiler. Fakat zafer kazanamadılar.

3. ay Uygur Prensi Ku-ch'o T'e-le ve başbakan dahil olmak üzere ceman 15 kişi Hsian-chou'dan kaçarak Hsi-chin'e geldiler. İmparator Chih-ch'en salonunda onlara ziyafet verdi. Ziyafetten sonra onlar kampa döndüler.

TFYK, C. 976;

Aynı sene 3. ay (759) İmparator Uygur Prensi Ku-ch'o T'e-le'nın "Yo-yü-ling Ta-chiang-chün Yüan-wai-chih" unvanını kaldırıp onun yerine "Ying-ch'ing-kuang-lu-tai-fu Hun-lu-ch'in[118] yüan-wai-chih" unvanını verdi. Uygur To-hai-ch'ang-li döneceği zaman Chih-ch'en salonunda ziyafet verdi.

4. ay Uygur Chü-lu Mo-ho Ta-Kan'da dahil olmak üzere ceman 74 kişi Çin'e gitti. İmparator Yen-ying salonunda onlarla görüştü. Ve onlara hediyeler verdi.

760 Senesi Olayları:

CTS, 195, 5 a;

Shang-yüan yılının birinci ayının 9. günü olan Chi-ch'ou gününde (15.10.760) Uygur Kağanı, yüksek memuru Chü-lu Mo-ho Ta-kan ve diğerlerini saraya imparatora gönderdi.

---

[117] Bk. Not: 114.

[118] Hun-lu-ch'in Yüan-wai-chih; "bağlı devletler yedek başbakanı" anlamına gelmektedir.

İ-mao gününde (10.11.760) 20 Uygur elçisi Yen-ying salonuna geldiler. Ve imparator tarafından kabul edildiler. İmparator rütbelerine göre her birine hediyeler verdi.

HTS, 217 A. 4 b;

Ertesi sene (760) Kağan yüksek dereceli memur Chü-lu Mo-ho Ta-kan ve diğerlerini saraya gönderdi. Onlar, Prenses Ning-kuo'nun nasıl olduğunu sordular. Onlar Yen-ying salonuna onu görmeğe adam gönderdiler.

TFYK, C. 976;

Shan-yüan 1. senesi 8. ay da (760) Uygurlar'dan 20 kişi Çin'e geldi. İmparator onlarla Yen-ying salonunda görüştü ve onlara hediyeler verdi.

761 Senesi Olayları:

CTS, 195, 5 a;

On birinci ayın Wu-ch'en[119] gününde Uygur Sefiri Yen-chih Chia-lo ve diğer dokuzu Yen-ying salonuna gittiler, orada İmparator tarafından kabul edildiler, ve rütbelerine göre hediyeler verildi.[120]

762 Senesi Olayları:

CTS, 195, 5 a;

Pao-ying'in birinci yılında (762) Tai-tsung yeni tahta geçmişti. Shih Ch'ao-i hâlen Ho-lo[121] da idi. O, Liu Ch'ing-t'an'ı Uygurlar'dan ordu aramağa ve eski dostluklarını işlemek için gönderdi.

O sonbahar Ch'ing-t'an Uygur sarayına girdi. Uygurlar Shih Ch'ao-i tarafından kandırılmış bulunuyordu. T'ang ailesi büyük yas içinde[122] memleket karışıklık içinde idareci yok, diye onlardan askerlerini güneye göndermip hazineleri zaptetmeğe gelmelerini rica etti. Kağan bunun üzerine kuvvetlerine kumanda ederek güneye gitmişti. Bu 8. ayda idi. O, geldiği zaman Kağan "İşittiğime göre, T'ang ailesinin lideri yok. Nasıl olurda o, İmparatorluk emirlerini taşıyan mektuplar gönderir?" dedi. Haremağası cevap olarak; "Evet eski İmparator öldü. Yerine Kuang-p'ing Beyi geçti. O, cesur, savaşçı ve birkaç yıl önce Uygur Yeh-hu ile birlikte muharebelere iştirak ederek iki başşehiri geri almış An Ch'ing-hsü'yü mağlup etmişti. İmparator Kağan ile

---

[119] 11. Ayın Wu-ch'en günü mevcut değildir. Mamafih 12. Ayın Wu-ch'en günü vardır. (22.1.761). Büyük bir ihtimalle CTS, yanlışlıkla 12. Ay yerine 11. Ay yazmıştır.

[120] Yen-ying salonunda İmparator tarafından Uygurlar'a 4 büyük resmi kabul yapılmıştır. TFYK, 976, 22 Nisan, 5 Ocak 760 ve 10 Kasım 760 ve 22 Şubat 761.CTS.

[121] Ho-lo; Sarı Irmak ile ona dökülen Lo nehri arasındaki ülkedir.

[122] İki imparator birbirine çok yakın tarihlerde vefat etmişlerdir. Hsüan-tsung 3 Mayıs 763 de, Su-tsung 16 Mayıs 762 de öldü. TCTC, 222.

eski arkadaşlığını çok sever ve yıllarca, on binlerce top ipekli göndermiştir. Kağan bunu nasıl unutabildi?" dedi.

Uygurlar, mümkün olduğu kadar uzağa, üç kalenin[123] kuzeyine vardılar. Onlar terkedilmiş kaleler görmüşler, hudutlarda muhafız yok, vilayetler, kasabalar harap edilmiş, boş duvarlar olmuş. Bunun neticesinde onlar T'ang'ı zillet içinde tutmağa geldiler. Bunun üzerine onlar kuzeye Shan-yü'deki askerleri, erzak depolarını zaptetmeğe elçiler gönderdiler. Onlar Ch'ing-tan'a kötü muamele ettiler. Ch'ing-t'an İmparatora *"Uygur Kağanı Teng-li bütün devleti ile hudutlarımıza yaklaşıyor. O, kendisi 100.000 kişilik gurup ile geliyor, koyun ve atların kaç tane olduğunu bilmiyorum"* diye haber gönderdi.

Başşehirdeki herkes çok korktu. İmparator Tien-chung Sheng başkanı Yao Tzu-ang'ı acele olarak Uygurları karşılamağa gönderdi. O, T'ai-yüan'ın kuzeyinde, Hsin-chou'nun güneyinde bir yere geldi. Tzu-ang orada onları gizlice saydırdı. Onların 4.000 savaşçı 10.000 yaşlı kadın, çocuk, ve 40.000 savaş atı vardı. O, öküz ve koyunların sayısını kaydetmedi.

Bundan önce P'i-chia Chüeh Kağan oğlu için (Çinli Prenses) hanım rica etmişti. Ve Su-tsung ona P'u-ku Huai-en'ın kızını vermişti. Böylece o şimdi Hatun olmuştu. O, Kağan'la birlikte geliyordu. Huai-en ve onun annesini görmek için izin istedi. İmparator Huai-en'ın Fen-chou'dan T'ai-yüan'e gelip onlarla görüşmesini emretti. Huai-en, devletin himayesi ve Çin'e itaat'ı unutmaması için Kağan'ı azarladı.

Başta Uygur Kağan'ı, P'u geçidinden gidip Sha-yüan'den geçen yolu takip ederek T'ung geçidinden doğuya giderek isyancıları mahvetmek istedi. Tzu-ang *"Bizim devletimizde zorluklar ve isyanlar var. Vilâyetlerimiz ve kazalarımız boş ve fakirleşmiş durumda. Ordumuz için kâfi yiyecek bulmak da zorluk çekeceğiz. Korkarım ki kağan siz ümitsizliğe düşeceksiniz. Tu'men dan geçen yolu takip edip doğruca Hsing-chou, Ming-chou, Wei-chou ve Huai-chou'yu geçsek daha iyi olacaktır. Yiyecek ve at hep Doğu Başkentin'de[124] isyancılar arasındadır. Kağan onların bütün zenginliklerine sahip olacak. Onun boğazını bağlayıp güneye gidin. Bu en iyi plân olacaktır."* dedi. Kağan bunu kabul etmedi. Tekrar Tzu-ang: *"Huai-chou ve T'ai-hang yolunu takip edip sonra dar Ho-yin geçidi boyunca güneye gidip düşmanın boğazına düşebiliriz. Bu en iyi plân olacaktır"* dedi. Kağan bir kere daha onu kabul etmedi. Tekrar (Tzu-ang) *"Shan-chou yolunu takip ederek, T'ai-yang'ı[125] geçelim. T'ai-yüan'deki erzak depolarından ihtiyacımızı karşılar*

---

[123] Bu üç kale, Batı, orta ve doğu Shou-hsiang kaleleri idi. Mackerras, The Uighur Empire... n. 51

[124] 7 Haziran 760 da Shih Ssu-ming emrindeki isyancılar Lo-yang'ı tekrar aldılar. Des Rotours, Histoire... s. 332.

[125] HTS, coğrafya bölümü notlarında burası T'ai-yang yerine Ta-yang olarak geçer. HTS, 38

sonra doğuya gideriz. Tse-chou, Ho-nan, Huai-chou ve Cheng- chou askeri valileri ile birleşip hep birlikte şehre gideriz. Bu da iyi plandır." dedi. Kağan bunu takip etmeği kabul etti.

Tzu-ang durumu İmparatora bildirdi. İmparator Yung Beyi Kua'yı[126] levazım işleri baş kumandanı yaptı. Huai-en'ı başbakanlık rütbesine yükseltti. Tzu-ang'ı da "Yü-shih Chung-ch'eng" rütbesine[127] getirdi. Tzu-an ve Wei Chü'yü sağ ve sol kanat harp kumandanlıklarına tayin etti. Chung-shu Shejen[128] Wei Shao-hua başkomutana yardım edecek onun genel sekreteri olacak, İmparatorluk, mabetleri bölümünün büyük sekreterlerinden biri olan Li Chin başkumandan için orduya danışman olacaktır.

Onlar, Uygur Kağanı Teng-li'yi karşılamağa doğuya gittiler. O, sarı Nehrin ve Shan-chou'nun kuzeyinde kamp kurmuştu. Başkumandan Yung Beyi Tzu-ang ve diğerlerini onunla görüşmeğe gönderdi. Kağan Yung Beyi, onun çadırı önünde merasim dansını yapmadığı için azarladı. Tzu-ang özür dileyerek, *"Başkumandan eski İmparator (Hsüan-tsung) un öz torunudur. Devletimiz iki İmparator[129] için yastadır. Bu sebeple ona tören dansı yapmak uygun değildir"* dedi. Bakanlık şefleri ve general Chü-pi: *"İmparator ve Teng-li Kağan kardeşlik andı içmişlerdir. Öyleyse şimdi Kağan Yung Beyi'nin amcası durumundadır. Yeğen amcasına hürmet etmek zorundadır. Tören dansını yapmağı nasıl reddeder?"* diye sordular. Tzu-ang ısrarla özür dileyerek *"o, yasta olduğundan beri hiçbir törene iştirak etmiyor. Başkumandan İmparatorun en büyük oğludur. Sonra O_1 hükümdar olacaktır. Çin'in müstakbel İmparatoru nasıl olur da yabancı bir Kağan'ın önünde tören dansı yapar?"* dedi. Uzun zaman karşılıklı birbirlerine mukavemet ettiler, Chü-pi bunun üzerine, Tzu-ang, Li Chih, Shao-hua ve Wei Chü'ye yüzer değnek vurulmasını emretti. Shao-hua ve Chü dayağı takip eden gece öldüler.

Huai-en Uygurlar'ın sağ şadı ile birlikte ilerledi. Garnizon kumandanı gelince birleştiler. İsyancılara hücum edip, mağlup ettiler.[130] Shih Ch'ao-i,

---

[126] Yung Prensi Li Kua T'ai-tsung'un (istikbalde Te-tsung) en büyük oğludur. CTS; 12, des Rotours; aynı eser, 349. CTS, 12; Li Kua, 27 Mayıs 742 de doğmuştur. O sırada sadece 20 yaşında idi.

[127] Yü-shih Chung-ch'eng sansür dairesi başkan vekilliği.

[128] Chung-shu Shc-jen, Özel kalem müdürü

[129] Bk. Not: 122.

[130] TCTC, 222, Bu Lo-yang savaşının tefarruatı vardır. Hsiang-chi harbinden tam beşyıl sonra 13 Kasım 762 de Hükümet kuvvetleri Shan-chou'dan ilerledi. Yü Cha'ao-en ve Kuo Ying-i'inin biyografileri için bk. Des Rotours, Traite des fonctionnaires... 844, 847. TCTC, TFYK metin tercümelerine bk.

geri kalan haydutlar ile birlikte kaçtı. Başkumandan Yung Beyi, Ling-pao'a geri döndü. Uygur Kağanı, Ho-yang'a doğru ilerleyişini devam ettirdi ve kamp kurup birkaç ay orada kaldı. Kampın 100'li civarındaki halka, yağma, kötü muamele, tecavüz edildi. Orduların arka muhafızları, Ho-pei ve P'u-ku Ch'ang'ın[131] vilâyet ve kazalarını geri aldıkları zaman, P'u-ku Huai-en Uygur kuvvetleri ile birlikte, P'ing-chou'ya varana kadar 2.000'li'den fazla mesafede (Ch'ao-i ve adamlarını) takip ederek ezdiler. Shih-ch'eng kazasında Ch-ao-i'nin başını kestiler ve diğerlerine ihtar olarak teşhir ettiler. Sonra yurda döndüler.[132] Ho-pei Eyâleti böylece tamamıyla sulha kavuştu. Huai-en, Hsiang-chou'dan batıya gitti. Kuo-k'ou yolu boyunca batıya gitti. Kağan Ho-yang'daki yerleşme yerinden kuzeye gitti. Tse-cho ve Lu-cho'yu geçti, Huai-en'a rastladı (görüştü). T'ai-yüan'dan geçti, O, (Kağan) İmparatoru tebrik için Pa-ho-na'yı elçi olarak gönderdi. (Pa-ho-na) barbar ülkesine geri dönmek üzere vedâ edeceği zaman T'ai-tsung, onu, sarayın iç salonlarında görüşmeğe davet etti. ona 200 parça ipekli hediye etti.

Bundan önce, Uygurlar, doğu başkentine vardıkları zaman erkekler ve kadınlar çok korktular. Onlardan kaçmak için Sheng-shao ve Po-ma[133] mabetlerinin iki kulesine girdiler. Uygurlar bu iki kuleyi yaktılar. Yaralı ve ölü sayısı 10.000. ateş birkaç hafta yanmağa devam etti. Onlar İmparatoru tebriğe gittikleri zaman barbarlığa devam ettiler. Memurlara kötü muamele ettiler.

Shan-chou garnizon kumandanı Kuo Ying-i[134] Doğu Başkentinin devamlı umumi valisi oldu. O zaman Doğu kumandanları, isyanlardan iki defa rahatsız olmuşlardı. Shuo-fang ordusu, Kuo Ying-i, Yu Ch'ao-en ve diğer ordularla, çılgın hareketlere mani olamadılar. Ta Ju-chou, Cheng-chou ve diğer eyâletlere kadar bütün köyler, pazar yerleri yağma edildi. Evler tamamıyla tahrip edildi. Herkes elbise için kâğıt kullandı. Hatta klâsikleri bile elbise yapanlar oldu.

HTS, 217, 4 b;

Tai-tsung tahta çıktığı zaman Shih Ch'ao-i daha mağlup edilmemişti. O, haremağası Liu Ching-t'an'ı yardım istemek için Uygurlar'a gönderdi. Elçi geldiği zaman, Ch'ao-i tarafından haber gönderilmiş bulunuyordu ki o *"T'ang şimdi yasta karışıklık var, hükümet reisi yok."* diyerek, Uygurlarla Çin'e girip sayısız zenginliklere sahip olan hazineleri ele geçirmeye davet

---

[131] HTS, 224 A; P'u-ku Huai-en'ın oğlu idi

[132] TCTCKI, 222, TCTC (YC) 222, Ch'ao-i mağlup olduktan sonra, Shih ch'eng'ın kuzey doğu ormanlarında kendisini öldürdü.

[133] Po-ma mabedi, Lo-yang'da, Shang-tung kapısının doğusunda idi. Des Rotours Histoire... 322. Shang-tung kapısı şehrin doğusundan kuzeyine ana geçit idi.

[134] Bk. Not: 130.

etti. Kağan birdenbire ordularının güneye gitmesine müsaade etmişti. Bu olay Pao-ying'in birinci senesinin 8. ayında idi (762). Ch'ing-t'an beraberinde getirdiği mesajla onun çadırına geldiği zaman Kağan *"Halk Tang"ın mahvolduğunu söylüyor, nasıl oluyor da hâlâ elçi gönderiyor?"* dedi. Ching-t'an cevap olarak, *"Önceki İmparator öldü. Kuang-p'ing Beyi göğün oğlu olarak tahta geçmiş bulunuyor. Onun iyi kalpliliği, akıl, cesareti, savaşçılığı son İmparator ile aynı derecededir. O, iki merkezi kurtaran, An Ch'ing-hsü'yü mağlup eden Yeh-hu ile yan yana harp eden tek kişidir. Onun Kağan'la eskiden beri arkadaşlığı vardır. Bundan başka, T'ang her sene Uygurlar'a ipekli kumaşlar vermişlerdir. Bunu nasıl unutabilirsiniz?"* dedi.

O sırada Uygurlar üç kaleyi[135] geçmiş bulunuyorlardı. Onlar, eyaletlerin, kazaların, işaret kulelerinin dikenli çalılar, yabani otlarla büründüğünü gördüler. Onun üzerine, onlar kuzeye, askerleri, zahire ambarlarını ve cephanelikleri elde tutmak için elçiler gönderdiler. Ve onlar Ch'ing-t'an'ı tahkir ederek konuştular. Ch'ing-t'an 100.000 Uygur bölüğünün hududa doğru gelmekte olduğunu gizlice haber verdi.

Saray titredi, korktu ve İmparator, İmparatorluk ev muhafaza işleri müdürü Yao Tzu-ang'ı onları karşılamağa gönderdi ve bilhassa onların ordusuna dikkat etmesini istedi. O, onları T'ai-yüan'de karşıladı ve gizlice 4.000 askerlerinin 10.000 çocuk ve zayıfların, 40.000 atlarının bulunduğunu, Hatunun da onlarla birlikte olduğunu öğrendi. İmparator, elçi gönderip asilere karşı muharebede İmparatora yardım teklif edip, izin isteyen Uygur Kağanı ile bir görüşme hazırlamasını Huai-en'a emretti.

Uygur Kağanı P'u'ya girip, doğru Sha-yüan'e yürüyüp oradan doğuya gitmek istedi. Tzu-ang onu ikna etmeğe çalışarak *"Bu zorluklar başladığından beri eyaletler, kazalar tahrip edildi ve boşaldı. Ordumuza kâfi yiyecek bulamayacağız. Bundan başka, askerler Doğu Başkentindedir.*[136] *Eğer biz Ching-hsing'e girip, Hsing-chou, Wei-cho ve Huai-chou'yu alırsak, malısulü ve asilerin hazinesini zaptedebiliriz. Ondan sonda trampet çalarak güneye ineriz. Bu en iyi plândır"* dedi. Kağan dinlemedi. Tzu-ang *"o olmazsa müsaade et, Huai-chou T'ai-hang yolunu tutup güneye inelim, Ho-yang'ı zaptedip, ani hücumla asileri mahvedelim"* dedi. (Kağan) tekrar dinlemedi. (Tzu-ang) *"Müsaade, T'ai-yüan zahire ambarında ak darı yiyelim. Tsi-chou, Lu-chou, Ho-nan, Huai-chou ve Cheng-chou askeri ile birleşelim"* dedi. Uygur Kağanı bu fikri kabul etti.

İmparator Yung Beyi'nin imparatorluk piyade ve süvarisine baş kumandan olmasını emretti. Ve Tzu-ang'ı maiyetiyle birlikte sansür bürosu başkan vekilliğine terfi ettirdi. (İmparator) o, ve Sağ Yü-lin muhafızları generali Wei Chü harbde sağ ve sol kanatların kumandanı olacaklardı. İmparatorluk

---

[135] Bk. Not: 123.

[136] Bk. Not: 124.

sekreterlik bürosu bölümü sekreteri Wei Shao-hua başkumandanın yardımcısı olacak, Yü-Shih Chung-ch'eng başkan vekili Li Chih, sevk edilen ordunun diğerlerinden yüksek kumandanı olacaktı.

Onlar Uygurlar'la görüşmeye Doğuya gittiler. İmparatorun emirlerine uyarak, başkumandan bütün ordunun önünde gitti. Shao-chou'da çeşitli askeri valiler ile görüştüler. O zaman Kağan Shan-chou kuzeyinde[137] kamp kurmuştu. Ve Prens onu görmeğe gitti. Kağan tören dansını yapmadığı için Prensi azarladı. Tzu-ang özür dileyerek *"Memleket iki İmparatoru için yastadır, İmparatorun halefi ve İmparatorun torunu olan birisi için tören dansını yapmak mümkün değildir"* dedi. Uygur nedimleri sordular: *"Kağan protokol bakımından İmparatorun küçük erkek kardeşi, Prensin amcası durumundadır. Nasıl olurda tören dansını yapmaz?"* Tzu-ang nezaketle cevap verdi. *"Baş kumandan T'ang İmparatorunun en büyük oğludur. O, orta krallığın Beyi'dir. Sen, Kağanı görünce onun tören dansı yapacağını nasıl ümit ediyorsun."* Uygur idarecisi ve vekiller muhakeme ederek onları cezalandırmaya karar verdiler. Hemen Tzu-ang, Chin, Shao-hua ve Chü dışarıya çıkarıldı ve yüzer değnek vuruldu. Chao-hua ve Chü, o gece öldüler. Prens kendi kampına döndü. Subaylar ve ordu, Prense hakaret edilmiş kabul ederek, Uygurları cezalandırmak için birleşme yolunda idiler. Fakat asiler mağlup edilene kadar Prens onları durdurdu.

Huai-en Uygurlar'ın sol Sha'sı ile birlikte önde gitti. Ch'ao-i casus gönderdi. Fakat sol Sha onu yakaladı ve onu hediye olarak İmparatora verdi. Çeşitli generallerle birlikte onlar asilere hücum ettiler. Feng nehri kıyılarında savaştılar ve onları kaçırdılar. Sonra onlar ilerlediler ve Doğu Başkentini tekrar işgal ettiler.

Kağan İmparatoru tebrik için Pa-ho-na'yı gönderdi ve ona diğer şeylerin arasında Ch'ao-i'nin bayraklarını da hediye etti. Yung Prensi Ling-pao'a döndü. Kağan Ho-yang'da kamp kurdu ve üç ay orada kaldı. Kampların yakınındaki halk yağma ve kötü muameleye katlanıyordu. P'u-ku Ch'ang bazı Uygur askerlerine kumanda ederek, Ch'ao-i ile olan muharebeye koştu. 2.000'li mesafe kanla sulandı. Onun başını zafer olarak izah etti. Bütün Ho-pei (eyâleti) teselli edildi. Huai-en, Hsiang-chou ve Kuo-k'ou'nun arasından dağlarda onun batısına gitti ve kampına geri döndü. Kağan Tse-chou ve Lu-chou arasından meydana çıktı ve Huai-en ile görüştü. T'ai-yüan yoluyla eve döndü.

Bundan önce, Uygurlar Doğu Başkentine ulaştıkları zaman, onların liderleri orduyu eşkıyalık ve yağmaya çevirdi. Halk, onlardan kaçıp kurtulmak, muhafaza olmak için Sheng-shao ve Po-ma mabetlerinin rahiplerine kaçtılar. Uygurlar taciz edildiler ve mabetleri yaktılar, onbinden fazla kişiyi kılıçtan geçirerek onları cezalandırdılar.

---

[137] TCTC, 222, Kağan'ın kamp yeri Ho-pei olarak geçer. Ho-pei ismi 742 de P'ing-lu olarak değiştirilmiştir. Mackerras, The Uighur Empire n.56.

TCTC, 223;

Pao-yin 1. senesinde İmparator Harem ağası Liu Ch'in-t'ang'ı elçi olarak Uygurlar'a gönderdi. Asker toplayıp Shih Ts'ao-i'nin isyanını bastırmasını rica etti. Ch'in-t'ang, Uygur başkentine vardığı zaman Uygur Teng-li Kağan artık Ts'ao-i tarafından kandırılmıştı. Ts'ao-i'nin casusu, "T'ang sülâlesi İmparatoru öldü. Şimdi Çin'de baş yok." dedi ve Kağanın hemen askerle Çin'e gelip malları almasını söyledi. Kağan inandı. Ch'ing-t'an Kağan'a mektup yazıp, "Geçen İmparatorun dünyadan ayrılmasına rağmen şimdi yeni İmparator tahta çıktı. Eskiden Kuang-p'ing Prensi ve Yeh-hu beraber iki başkenti de geri aldılar" dedi. Uygur Kağanı dinlemedi. Uygur askeri üç Çin şehrine geldi. Bazı Tso-hsien'lerin harabeye dönmüş olduğunu gördükten sonra, T'ang'a tepeden baktı. Liu Ch'in-t'ang'a hakaret etti. Liu Ch'in-t'ang dönüp İmparatora "100.000 Uygur askeri geldi" dedi. Çin başkenti şaşırdı. Tien-chung-chien rütbeli Yao Tzu-ang'ı Hsi-chen'in güneyinde karşılamaya gönderdi. İmparator Kağan'a Hsi-Chan'da zahmetlerine karşılık hediyeler verdi. Önceden P'i-chia ch'üeh Kağan oğluna evlenmek için Çinli Prenses istedi. İmparator Su-tsung, P'u-ku Huai-en'in kızını Teng-li Kağan'ın hatunu olmağa gönderdi.

Kağan, P'u-ku Huai-en ile görüşmek istedi. O zaman Huai-en Feng-chen'da idi. İmparator ona gidip Kağan'la görüşmesini emretti. Huai-en Kağan'a dedi ki; "T'ang'ın verdiği şerefi unutmamalısın". Kağan sevindi. Elçileri gönderip Çin İmparatoru'na rapor verdi ki; "Çin'e yardım ederek isyanı bastırmak istiyorum" dedi ve P'u geçiti ve Sha-yüan'den geçip Tung geçidine gitmek istedi. T'ung geçidinin doğusuna çıktı. Yao Tzu-ang, : "O bölgede vali ve kaymakamlar yalnız bırakıldılar. Orada yiyecek içecek yok. Sükutu hayale uğrayacaksınız" dedi.

"İsyancıların hepsi Lo-yang'da kalıyor. T'u-men ve Hsin-min'den geçerek, Huai-chou'nın güneyine giderseniz rahatlıkla orduya yiyecek, atlara yem ve yedek atlar bulabilirsiniz." Kağan dinlemedi. Yao Tzu-ang Kağan'a "Tai-nang'dan güneye inip Ho-yang'ı aşarsanız doğrudan doğruya isyancıların boğazına inersiniz" dedi. Kağan dinlemedi. Yao Tzu-ang tekrar rica etti. *"Shan-Chou ve T'ai-yang Chin'den geçip Sarı Nehri takip ederek T'ai-yüan erzak deposunu ele geçirebilirsiniz ve başka bölgelerin askerleri ile de birleşebilirsiniz"* dedi. Kağan razı oldu.

762 senesi 10. ay Pin-yün gününde İmparator, P'u-ku Huai-en, annesi ve hanımının Uygur kampına gitmesini emretti. Yung Prensi o sırada Shau-chou'ya gitmişti. Uygur Kağanı askeri birlikleri ile Sarı Nehrin kuzeyinde idi.

Kağan gitti. Yung Prensi ile görüştü. Yung Prensine *"Niye hürmet göstermiyorsun? Niye dans etmiyorsun?"* diye sordu. Yao Tzu-ang dedi ki *"Yung Prensinin tören dansı yapmasına imkân yok"*. Fakat Uygur generali Ch'e-pi dedi ki *"T'ang İmparatoru ve Kağan kardeştir. Kağan Yung Prensinin amcasıdır. Niye hürmet göstermiyor? Niye dans etmiyor?"* Tzu-ang dedi ki *"Yung Prensi İmparatorun büyük oğludur. Şimdi mareşal oldu. O, Çin*

veliahtıdır. Çin veliahtı nasıl olurda ecnebi hükümdara hürmet gösterir? Bundan başka sarayda değerli adamlar öldü. O, yastadır. Bunun için dans etmemelidir" dedi. Onlarla uzun zaman mücadele etti. Ch'e-pi; Tzu-ang, Wei-chü, Wei Shao-hua, Li-chin'i yakalayıp götürdü. Yüzer değnek vurdurdu. *"Onlar işten anlamıyorlar. Cezalandırılmaları lâzım"* dedi, Sonra onları çadıra gönderdi. Chü ile Chao-hua o gece öldüler.

762 senesi 10. ay Wu-ch'en gününde bütün askerleri Chao-chou'ya akın yaptılar. P'u-ku Huai-en, Uygur Tso-sha önde olmak üzere Shao-hsi garnizon kumandanı Ko Ying-ch'a, Shin-ch'ih-kuang-chün-Jun-shih rütbeli Yü Ts'ao-en, Yin-ch'e'dan Lu-chi'ye gittiler. Garnizon kumandanı Li Pao-yü, Ho-yang'dan Ho-han'a girdi. Mareşal yardımcısı Li Kuang-pi Ch'eng'a girdi. Yung Prensi Shao-chou'da idi. Hsin-wei gününde P'u-ku Huai-en ve diğerleri birleşerek aynı yoldan ilerlemeğe başladılar. İsyancı Shih Ts'ao-i İmparatorun askerinin gelmekte olduğunu duydu. Onun generalleri ile beraber müzakere yaptı. İsyancı general A-shih-na Ch'en-ch'in dedi ki: *"T'ang sülâlesi askeri eğer yalnız gelirse, bizim askerimiz toptan onunla savaşa hazırlanmalıdır. Eğer Uygur askeri ile beraber gelirlerse bir şey yapamayız. O zaman Ho-yang'a kaçmamız lâzım"* Ts'ao-i dinlemedi. Jen-shin gününde İmparator askeri Lo-yang'ın kuzeyinde kısımlara ayrıldılar. Fei-yo gününde Huai-chou'yu geri aldılar.

İ-ho gününde İmparator askeri Hsin-yüan'da durakladılar. Sonra kuvvetli süvarilerle, Uygur askeri beraberce Nan-shan'dan kuzey-doğuya gitti. İkinci birlikte isyanları bastırdı.

Huai-en ve Uygur Kağanı Ho-yang'da kamp kurdular. Huai-en oğlu Yo-hsiang-pin-ma-shih[138] rütbeli Hsi'yi Shou-fan Pin-ma-shih[139] rütbeli Kao Fu-ch'eng ile, on bin piyade ve süvari ile Ts'ao-i'yi takip ettiler. Chin-chou'da onunla harp ettiler. Ts'ao-i tekrar Pien-chou'ya gitti.

Bir ay sonra chi-yo gününde gece 15 Uygur , Han-kuang kapısından girdiler. Hun-lu Ssu'a gittiler. Çin'li memurlar onlara bir şey yapmağa cesaret edemediler. Uygur Teng-li Kağan geri döndü. Onun adamları girdikleri yerleri yağmaladılar. Beğendikleri adamları öldürdüler. Ch'eng-chung ve Tso-lu garnizon kumandanı Li Pao-yü, adamların bu işlere mani olmaları için emir verdi. Fakat memurlar gitmeğe cesaret edemediler. T'ao-Ch'eng'in Wei-ma'sı Sui, geri dönmek istedi. Uygurlar'ın geldiğini duyunca kapıları kapattırdı. Onlarla karşılaşmağa cesaret edemedi. Ts'ao-i Ju-chao kaçtı. Hsi-en-ch'eng kapıyı açıp sakladı. Uygurlar Doğu başkentine girdiler. Ve yağmaladılar. Bulduklarını öldürdüler. Onbinlerce kişi öldü. Bundan başka, evleri yaktılar. Yangın günlerce devam etti. Shou-fan Shen-Ch'e-chün'ü (askerleri) de Doğu Başkenti Chen-pien ve Ju-chou'yu üç ay yağmaladılar.

---

[138] Sağ bölge süvarileri komutanı.

[139] Kuzey bölgesi süvarileri komutanı.

Herkesin her şeyini aldılar. Halk kâğıttan elbise yaptı. Uygurlar kıymetli şeyleri Ho-yang'a koydular. An-ko'yu nöbetçi bıraktılar.

Chi-ho gününde Uygur , İmparator askeri ile beraber, Ts'ao-i ile savaşıp onu mağlup ettiler. Çinliler Uygur generaline hediyeler verdiler. Ondan orayı yağmalamamasını rica ettiler. Uygur generali bayrağa *"Eğer bir Uygur yağma yaparsa hemen onu yakalayıp öldürün"* diye yazıp astı. Sui, birkaç tane yağma yapan Uygur'u öldürdü ve onlara gösterdi. Uygurlar bunu görünce korktular. Bütün Uygurlar çok dikkatli hareket ettiler. Pao-yü'ye göre bu acayipti. Sui'ye sordu: *"Sui ile Uygurlar'ın arası çok iyi. P'u-ku Huai-en iyi hizmetler yaptığı için mağrur. Onun oğlu Hsi maharetli, fakat düşüncesizdi. Şimdi Huai-en kuvvetleri arasında 4 tane mareşal var. Dışarıda Uygurlar'la antlaşması var. Huai-en muhakkak Ho- tsung ve Tso-lu'yu almak istiyor. Bizim savunmamız lâzım"* Pao-yü'nün söyledikleri doğru idi.

TFYK, C. 976;

Tai-tsung 1. senesi 5. ayda (762) Uygur Yen-chih-p'ei-lo dahil olmak üzere ceman 10 kişi Çin'e geldiler. Yen-ying salonunda İmparator ile görüştüler. İmparator onlara hediyeler verdi.

TFYK, C. 996;

Tai-tsung Pao-ying 1. sene (762) Uygur Kağanı'na "Teng-li Chieh-to-teng Mi-shu Han Chü-lu Ying-i Tai-chia Kağan" unvânını verdi. Hatun'a da "Po-mo Kuang-ch'in Lu-hua P'i-chia Hatun" unvanını verdi.

TFYK, C. 973;

Tai-tsung Pao-li 1. senesi 9. ay (762)[140] da Uygur Kağanı bütün askerleri ve atları ile birlikte T'ai-yüan'e geldi. Kağan İmparatora elçi gönderip, Çin ordusuna yardım ederek, geri kalan isyanları bastıracağını bildirdi.

(762) 10. ay İmparator Mareşal Yung Beyi'nin ordunun öncüsü olmasını emretti. Garnizon kumandanları Shan-chou'da toplandı ve Uygur askerleri ile birlikte ilerlediler. Lo-yang'ın kuzeyinde durdular. İsyancı Shih Tsao-i casus gönderdi. Uygurlar bu casusları yakaladılar. Yung Beyi bütün askeri toplayarak öncü yaptı. P'u-ku Huai-en Uygur askerine kumanda ederek beraber gitti. Hunshui'de isyancıları mağlup ettiler. Tsao-i doğuya kaçarak Pien-chou'ya gitti.

Ele geçirdikleri zaman Uygurlar Tung-chin'e girdi. Malları yağmaladılar. Karşı gelenleri öldürdüler, kızlara tecavüz ettiler. Yaralı ve ölü binlerce idi. İmparator Tai-tsung sabretti. İmparator Uygur Ta-ch'o'nun oğlu Ku-lu-szu-chin'e Tsung-i Beyi ünvanını verdi ve başkentte ala koydu. Onun torunu Chüan Ta-kan'a Yüan-wai Yü-ling Chiang-chün[141] unvanını verdi ve Uygur ülkesine geri gönderdi.

---

[140] TFYK de 766 da anlatılan hadise aslında 762 senesindedir. Bu sebeple biz onu 762 senesi olayları arasında zikrettik.

[141] Yüan-wai-Yü-ling Chiang-chün; "Saray yedek süvariler generali" anlamına gelmektedir.

762 senesi 11. ay da Uygur (Kağanı) Pa-ho-na'ya mektup vererek Çin'e gönderdi. Doğu başkentini geri aldığı için tebrik etti. İsyancı Shih Tsao-i'nin bayrağı ve başka şeyleri sundu. İmparator iç sarayda onunla görüştü. Ona 200 top işlemeli kumaş hediye etti.

763 Senesi Olayları:

CTS, 195, 6 b;

Tai-tsung büyük merasim salonunda tahta çıktı. Ve Kağanı terfi ettiren bir ferman çıkardı. Ona "Teng-li Hsieh-tu Teng-mi-shih Han Chü-lu Ying-i Chien-kung P'i-chia Kağan" unvanını verdi. Hatun'a da "P'o-mo Kuang-ch'in Li-hua P'i-chia Hatun" unvanı verildi. Hsieh-tu, "Ruhların Tanrıların özel muamelesi" anlamındadır. Teng-mi-shih. "tımar olarak verilmiş ülke" anlamındadır. Han Chü-lu, "harikulâde" anlamındadır. P'i-chia, "bütün akla sahip olmak" anlamındadır. Ve P'o-mo, "sevilen" anlamındadır.[142]

San-ch'i, Ch'ang-chih, Wang I, sefir durumunda, ona resmi elbise götürüp Kağan'ın kampına yaklaştı. Kağan ve Hatun Sol ve Sağ Şad, muhtelif Tu-tu'lar, Nazırlar, 2.000 ailenin gelirini almağa terfi ettirildiler. Wang I Kağan çadırı önüne yaklaşacak, dini merasimle Sol Şad'a Hsiung-Shuo Beyliği, Sağ Şad'a Ning-shou Beyliği, Büyük Tu-tu'ya Chin-ho Beyliği, general Pa-lan'a Ching-mo Beyliği ve diğer 11 Tu-tu'ya devlet "kung"ları[143] unvanlarını verecekti.[144]

Kısa bir müddet sonra Huai-en isyan etti ve Ling-wu[145] istikametinde gitti. Shuo-fang'ın eski Generali Jen-fu,[146] Chang Shao ve diğerleri onbinlerce kişilik kuvvetlerini bir araya topladılar.

---

[142] Ying-i Chien-kung= Cesur ve doğru, T'ang'a hizmet anlamındadır.

Kuang-ch'in Li-hua= Parlak ve sevgili, güzel ve şerefli anlamındadır. Pelliot ve Chavannes, Un traite manicheen... s. 188-9

[143] Dük, bey anlamındadır.

[144] Hsiung-shuo, kuzeyi korkutmak, Ning-shuo, kuzeyi teskin etmek, Chin-ho, Altın nehir, Ching-mo, durgun çöl anlamındadır. Tu-dun'ların sayısı her iki metinde de enteresandır. THY, 98, (Pulley blank, Some Remarks on the Toquz Oghuz Problem, s. 39) Uygur 'larda 11 Tudun var. 9'u 9 Töles kabilesi, 2 si Basmil ve Karluklar için.

[145] Huai-en'ın isyanına olayların akışı sebep oldu. 762 de Uygur kağanı ile görüşmeğe T'ai-yüan'e geldiği zaman Ho-tung garnizon kumandanı Huai-en ve Uygurlar'ın zorluk çıkarmasından korkarak ona kapıyı kapamıştı. Uygurlar oradan geçmek istiyorlardı ve Huai-en, kağanın kayınpederi idi. An Lu-shan isyanı bastırıldıktan sonra T'ai-yüan'ı ziyaret etti. Mou-yü'ye refaket ettiği müddetce Yün-ching'den iyi muamele görmedi. Yün-ching ondan korkusundan ve çekemediğinden saraya isyana hazırlanıyor şeklinde haber gönderdi TCTC, 223.

HTS, 217 A, 5 b;

Bu zaman Uygurlar barbarlığı gittikçe arttırıyorlar ve suistimal yapıyorlar, memurlarla çarpışıyorlardı. Başşehre geldikleri zaman onların askerleri gece Han-kuang kapısını kırdılar ve kabul merasimlerinin yapıldığı salona girdiler.

Tam o sırada Shan-chou askeri valisi Kuo Ying-i Doğu Başkentinde Liu-shou idi. Yü Ch'ao ve Shuo-fang orduları ile birlikte zor kullandı. Uygurlar'ın sebep olduğu zalimane karışıklık içinde o, aynı zamanda Ju-chou ve Cheng-chou arasındaki toprağı ektirdi. Köylerde sağlam kalmış ev yoktu. herkes elbise yerine kâğıtla örtünüyordu. Bunların hepsi haydutların zulümleri sebebiyle idi.

İmparator Shao-hua ve diğerlerinin ölümünü hatırladı, bu sebepten Shao-hua'ya "San-ch'i Ch'ang-shih", Chü'ye Yang-chou'nun Büyük Liu-shou unvanı verildi. O, onların oğullarının her birine altıncı dereceden memuriyetler verdi.

Bunun üzerine o, Kağan'a "Hsich-tu Teng-li Ku-ch'o Mi-shih Ho Chü-lo Ying-i Chien-kung P'i-chia Kağan" unvanını verdi. Hatun'a da "P'o-mo Kuang Ch'in Li-hua P'i-chia Hatun" unvanı verildi.

İmparatorun sol büyük danışmanı Wang I, sefir olarak onların sarayına yaklaştı. Onlara imparatorluk fermanını verdi. Kağan ve başbakanlar toplam olarak 20.000 ailenin veridâtının kârını almağa memur edildiler. Sol Şad Hsiung-shuo Beyi, Sağ Şad Ning-shuo Beyi, Büyük Liu-shou, Chin-ho Beyi, General Pa-lan, Ching-mo Beyi ve on Liu-shou, Kuo-kung oldular.

TCTC, 223;

Yılın yedinci aymda Uygur Kağanı'na "Chieh Tou-teng-mi-shih-ho-chü-lu Yin-i Chien-kung P'i-chia Kağan"; Hatun'a "Sha-mo-kuang-chiang-li-hua Pi-chia Hatun" unvanı verildi. Sağ, sol şaddan aşağı olanlara da ya unvan ya hediye verildi.

TFYK, 965;

763 yılı Temmuz ayında İmparator Tai-tsung tarafından Uygur Kağanı'na "Chieh To-teng Mi-shih-she Chü-lu Ying-i Chien-kung P'i-chia Kağan" unvanı verildi. Onun hanımına "Po-mo Kuang-chin Li-hua P'i-chia Hatun" unvanı verildi. 20.000 ailenin gelirinin onlara verilmesi emredildi. Sansür dairesi reisi Wang I, Çin bayrağını tutarak Tso-yo-sha mevkiine tayin edildi. Kumandan Hu-lu'ya Bey unvanı verildi. Bundan başka 11 kumandana Kou-kung unvanı verildi.

764 Senesi Olayları:

CTS, 195 6 b;

Kuang-te'nin ikinci senesi (764) sonbaharında o, onbinlerce Tibetli'yi Feng-t'ien kazasına getirdi. Shuo-fang askeri valisi Kuo Tzu-i ordusunun başında onlara karşı durdu ve onları geri püskürttü. [147]

---

[146] Jen Fu Tangut lideri idi. TCTC, 223.

[147] 7. Asrın ilk yarısından sonra Tibet devleti çok kuvvetlenmişti. O zamandan beri Çin'in düşmanı idi. 763 de birkaç günlüğüne olsa da Ch'ang-an'ı işgal ettiler. T'ang sülalesi za-

TCTC, 223;

Yılın 8. ayında Kuo Tzu-i Ho-chung'dan imparatoru ziyaret etmeğe geldiğinde Ching ve Yüan bölgelerinden P'u-ku Huai-en'in Uygur ve Tibetliler'den meydana gelen yüzbin kişilik bir kuvvete kumanda ederek Çin'i istilâ edeceği haberi geldi. Başkentte büyük panik yaratıldı.

Yılın 10. ayında (P'u-ku) Huai-en, Uygur ve Tibet kuvvetlerini Pin-chou'ya saldırmağa getirdi. Daha sonra Feng-tien'e yaklaştılar. Başkent bölgesi sıkı yönetim ile idare edilmeğe başladı.

765 Senesi Olayları:

CTS, 195, 6 b;

Yung-t'ai'ın birinci yılı (765) sonbaharında Huai-en, Fan Chih-ch'eng ve Jen Fu'yu ordu Generalleri olarak harbe gönderdi. O, aynı zamanda 200.000'den fazla Uygur, Tibetli, T'u-yü-hun, Tangut[148] ve Nu-la[149] gruplarını Feng-tien, Li-ch'üan, Feng-hsiang, T'ung-chou ve diğer yerleri istilâya kandırdı. Onlar onun isyan kumandasını kabul ettiler. Bundan önce Kuo Tzu-i, Ching-yang'da kamp kurdu. Hun Jih-chin[150] Feng-t'ien kamp kurmuş ve birçok defalar onların öncülerini geri püskürtmüştü. Sonra onlar Huai-en'ın öldüğünü duydular.[151]

Onuncu ayın başlangıcında, Tibetliler General Ma Chung-ying ve diğerleri Pin-chou'dan geçen eski yolu takip ederek yurtlarına dönüyorlardı. Uygur lideri Lo Ta-kan ve diğerleri süvarilerinden 2.000 den fazlasını Ching-yan'a götürdüler ve itaat için izin rica ettiler. Tzu-i söz verdi. Binlerce kişilik gurubun başında, zırh giymiş, sadağında ok dolu Uygurlar tercümana: *"Bu adamlar iyi niyetlerle geldiler, fakat onlar başkanı görmek istiyorlar"*

---

manında önemli Tibet akınları olmuştur. Eski Tibet tarihi hakkında malumat için bk. TCTC, 223. Bu hadise hakkında daha fazla malumat vardır.

[148] Bir Tibet kabilesi olan Tangutlar hakkında malumat için bk. Hamilton, Les Ouighours... s. 101 bibliyografya, 101-114, Wu-tai devri Tangut metinleri. Gülçin Çandarlıoğlu "Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11. Asırlar)" Doktora Tezi, 1967 İstanbul, Hsia-hsia metin tercümeleri.

[149] Nu-la. TCTCYC, 198'e göre: Nu-la, Tangutlarla T'u-yü-hun'lar arasında yaşadı. TFYK de T'ieh-le kabileleri arasında geçer. Bk. Chavannes, Notes additionelles sur les tou-kiue (Turcs) occidentaux, s. 32. Fakat başka yerlerde T'u-Chüeh (Göktürkler) kabileleri arasında geçer. Aynı eser. s. 96.

[150] Hun Jih-chin, Hun Kun'un orijinal ismi idi (HTS, 155, 7b,2). Kuo Tzu-i'nin emrindeki liderlerden biri idi. Aslen 9 Uygur kabilesinden biri olan Hun kabilesine mensub idi.

[151] TCTC, 223, Huai-en'ın ölümü 27 Eylül 765 olarak kayıtlıdır. Mamafih kaynaklar bu mevzuda değişik tarihler verirler. Bk. TCTCKI, 223. Huai-en'ın ölüm haberi 27 Ekim'e kadar Uygurlar'a ve Tibetliler'e ulaşmadı.

dediler. Tzu-i *"Ben başkanım"* dedi. Uygurlar: *"Biz senin kollarını çıkarmak istiyoruz"* dediler. Tzu-i hemen, miğferini, mızrağını, silahını bıraktı. Atını ilerletti öne çıktı. Uygur reisleri birbirlerine baktılar ve *"İşte tam adam!"* dediler.[152]

O sırada, hükümdarlık tahtının Büyük Muhafızı Li Kuang-chin ve Lu Ssu-kung Tzu-i'nin tarafında harbe iştirak ettiler. Tzu-i onları Uygurlar'a tanıttı. *"Bu, Wei-pei garnizon kumandanı Büyük Muhafız Li"* dedi. Tekrar, *"Bu, Shuo-fang ordusu Shih'sı başkan Lu"* dedi. Uygurlar hemen onu indirdiler, etrafını sardılar, hürmet gösterdiler. Tzu-i'de indirildi. Uygur gurupları sağ ve sol taraflara ayrıldı. Her biri 700 kişi idi. Tedricen ileri geldiler. Tzu-i'nin subayları da ileri atıldılar, fakat Tzu-i onlara geri çekilmelerini işaret etti. Tzu-i şarap emretti ve onlarla birlikte içti. (Merasimlerde) başlarına bağlamak üzere 3.000 parça ipekli hediye etti. Tzu-i, Uygurlar'ın Büyük Generali Kağan'ın küçük erkek kardeşi, Büyük umumi vali Yao-lo-ko kabilesinden Ho'nun eline tutup onlara; *"Bizim devletimiz, Uygurlar değerli işler yaptılar diye biliyor. Ve biz sizi mükafatlandırdık. Siz niçin antlaşmalarınıza uymuyorsunuz? Niçin başkent bölgelerine akınlar yapıyorsunuz? Şimdi bizim için size karşı savaşmak lüzumludur. Niçin kabul etmiyorsunuz? Ben sizin kamplarınıza üzerimde bir şey olmadan geliyorum. Beni yakalayıp bağlamakta serbestsiniz. (Fakat eğer bunu yaparsan) benim emrimdeki Generaller ve askerler sizi vurur"* dedi. Uygur tekrar tercümana: *"Huai-en nankördü. Gelip Kağanımıza "T'ang İmparatoru Yang-tzu ile Huai arasındaki bölgeye gitti (Chung-shu Sheng) Başkanı ordu kumandanlığında değil" dedi. Bu sebeple biz cesaretlendik. Fakat şimdi biz öğrendik ki İmparator Başkent'te, ekselans Kuo siz Generalsiniz. Huai-en İmparator tarafından öldürüldü. Şimdi biz Tibetlileri öldürmek, onların koyunlarını, atlarını müsadere etmek için izin rica ediyoruz, böylece devletinize teşekkürlerimizi bildirmiş olacağız. Mamafih Huai-en'ın oğulları bizim Hatun'un erkek kardeşleridir, bu sebeple biz onların öldürülmemesini rica ediyoruz."*

Büyük Tu-tu Ho ve diğerleri Bakanlık şefi Mo-tu Mo-ho Ta-kan, Bakanlık şefi Tun mo-ho Ta-kan, Bakanlık şefi General Hu-tu P'i-chia, Bakanlık şefi Chieh-la P'ei-lo Ta-kan, Mei-lu, Büyük General Lo Ta-kan, Bakanlık şefi Ch'üeh Ta-kan ve diğerleri ile beraber Tzu-i ilk önce onların bardaklarını tuttu. Büyük Tu-tu and içmek istedi. Tzu-i, *"T'ang İmparatoru çok yaşa: Uygur Kağanı çok yaşa: Her iki ülkenin Generalleri ve bakanları çok yaşa: Biri haince isyan edecek, antlaşmayı bozacak olursa, muharebe safhasından önce onu öldür, kavmini mahvet"* diye yemin etti. büyük General Ho ve diğerlerinin rengi uçtu. Bardak kendilerine geldiği zaman onlar hemen tercümana *"Başkana benzer şekilde antlaşmayı kabul ediyoruz"* dedi-

[152] Kaynaklar bu mevzuda değerli malumat verirler. Bk. TCTC ve TFYK aynı yıl metin tercümeleri.

ler. Hepsi memnun oldu ve *"Bundan önce, buraya gelmek üzere yurdumuzu terk ettiğimiz gün bizimle birlikte iki şaman getirdik. Onlar, "bu sefer sulh için olacak, piyâde ve süvarileriniz T'ang'a karşı savaşmayacaklar. Büyük bir adamı görüp Vatan'a geri döneceksiniz" dediler. Bugün bizim ordu sizinle görüştü. Siz bizden şüphelenmeyerek silâhlarınızı bıraktınız ve bizimle görüşmeye yalnız geldiniz. Böyle biri cesur adamdır. Biz muhakkak onu vurmayacağız. Biz büyük adamı gördük."* Şamanlar ayakta teyit ettiler. Bu münasebetle büyük bir memnuniyetle dans ettiler. Tzu-i onların sırtını okşadı. Liderler ve diğerleri ipek baş bağlarını bölüştürdüler. Şamanları da onlarla mükâfatlandırdılar. Birkaç general birlikte Tibetlilere hücum için izin rica ettiler.

Antlaşmaya göre, Tzu-i, takip eden gün şeflerinden birini Uygurlarla birlikte gönderdi. K'ai-fu, Ku-ych-na ve diğer 5 kişiyi başşehirdeki saraya İmparator ile görüşmeye gönderdi. Beş gün sonra, Shuo-fang muhafızları harp kumandanı K'ai-fu, Po Yüan-kuang, Nan-yang Beyi, bazı Uygur piyâde ve süvarileri ile Ching-chou'da birleştiler. Hep birlikte onlar 100.000'den fazla Tibetli'yi ve Kırmızı dağlardaki diğerlerini mahvettiler. Ling-t'ai kazasının 30-40 li batısı 50.000'den fazla kafası kesilmiş cesetlerle doluydu. 10.000 esir, pek çok deve, at, öküz ve koyun aldılar. Hayvanların sayısı sayılamayacak kadar çoktu. Barbarlar tarafından esir edilmiş 5.000 Çinli'yi kurtardılar.

Bunlardan önce, Po Yüan-kuang ve diğerleri Ling-t'ai'ın batısına haydutların kuvvetini anlamağa gittiler. Ay çok parlaktı. Uygurlar karanlık olsa daha iyi olacak diye düşündüler. Rüzgâr ve kar duası için Şaman çağırdılar. Bütün Tibetliler üşüdüler, dondular, onların yayları ve okları kullanılmaz haldeydi. Kendi kendilerini sarmışlar, paket etmişlerdi. Çok yavaş hareket ediyorlardı. Yüan-kuang ve Uygurlar onları takip ettiler, öldürdüler. Etraf onların cesetleri ile kaplandı.

Cesur bir General olan Huai-en'ın yeğeni P'u-ku Ming-ch'en, 1.000'den fazla süvarinin başında gelerek bağlılığını bildirdi. Kısa bir müddet sonra Tzu-i, İmparatorla görüşmek üzere, içlerinde Bakanlık şefi General Hu-ti P'i-chia, Bakanlık şefi Lo Ta-kan, Mei-lu ve Büyük General K'ai-fu I-t'ung-san-ssu ve İmparatorluk sarayı deneme başkanı olmak üzere 196 Uygur'u gönderdi. İmparator onlara Yen-ying salonunda ziyafet verdi. Pek çok hediyeler verdi.

Tzu-i, İmparator ile görüşmek üzere beraberinde P'u-ku Ming-chen'i getirerek Chung-yang'dan baş şehre geldi. Uygurlar başşehre gelirken beraberlerinde at da getirdiler. Birinci ve ikinci ziyafetler sırasında İmparator onlara 100.000 parça ipekli hediye etti. ondan sonra onlar yurtlarına döndüler.

O zaman hazine boştu. Saray memurları maaşlarını alamadılar. Takip eden aylarda İmparator onlara vergi parası diye Tzu-kou-ch'ien[153] parası ver-

[153] Bugünkü tasarruf bonosuna benzer.

di. Uygurlar'ın eksiklerini tamamlamak için, İmparator saray memurlarının 10-11-12. ayın maaşlarını da vergi olarak aldı.

HTS, 217 A, 5 b;

Yung-t'ai'ın başlangıcında Huai-en isyana liderlik etti ve bazı Uygurları ve Tibetlileri ikna ederek onun akınına katılmalarını sağladı.

Kısa bir müddet sonra Huai-en öldü.[154] Ve iki gurup barbarlar hakimiyet için birbirleriyle çarpışmaya başladılar. Uygur lideri gizlice Ching-yang'a gitti. Orada O, Kuo Tzu-i ile görüştü ve politikasını değiştirmek ve ona hizmet etmek için müsaade rica etti. Tzu-i bazı subayların başında hürmetlerini bildirmek üzere Uygur kampına geldi. Uygurlar *"biz başkanı görmeyi arzu ediyoruz"* dediler. Tzu-i bayraklar altında kamp kapısından çıktı. Uygurlar *"ellerinizi kaldırmanızı rica ediyoruz"* dediler ve Tzu-i elbise değiştirdi. Liderler baktılar ve "O hakikaten adamdır" dediler.[155]

O sırada, Li Kuang-chin ve Lu Ssu-kung onun yanında at üzerinde idiler. Tzu-i onları takdim etti ve *"Bu, Wei-pei garnizon kumandanı filân ve Shuofang ordusu levazım şefi filân"* dedi. Liderler hürmet gösterdiler. Tzu-i dahi onları görmek için atından indi. Birkaç yüz barbar etraflarına onları seyretmeğe geldi. Tzu-i'nin memurları da geldiler. Tzu-i müdürlere etrafında durmalarını işaret etti. Bundan başka Uygurlar'la içmek üzere şarap emretti. Ve merasim vesilesiyle başlarına bağlamak üzere 3.000 parça ipek hediye etti. O, Kağan'ın erkek kardeşi, Büyük Tu-tu Ho[156] ve diğerlerini çağırdı. Onları sıkıca tutarak onları azarladı. *"İmparator, Uygurlar'ın değerli hizmetini unutmadı doğru yoldan sapmayan cömertlikle sizi mükafatlandırdı. Sonra siz niçin ona sırt çevirdiniz? Ve şimdi niçin, biz sizinle çarpışırken acele olarak teslim oluyorsunuz? Ben sizin çadırınıza yalnız geldim. Eğer siz beni öldürecek olursanız, benim generallerim ve askerlerim de size hücum edecek kudrettedir"*. Liderler onu telaşla durdurarak *"Huai-en bize, İmparatorun güneye kaçtığını, sizi de işten çıkardığını söyledi. Bu bizim gelişimizin sebebidir. Şimdi biz öğreniyoruz ki Kağan başşehirde size de bir şey olmamış, biz ve diğerleri geri dönmek, senin cömertliğini ödemek ve teşekkür etmek için Tibetlileri bozmak istiyoruz. Mamafih Huai-en'in oğulları bizim Hatun'un erkek kardeşleridir. Biz onların canını bağışlamak isteriz"* dediler.

Tzu-i şarabını aldı, Büyük Tu-tu Ho anlaşma şerefine içmeği rica etti. Tzu-i *"İmparator'a uzun ömür, Kağan'a da uzun ömür aynı şekilde iki devletin generallerinin, nazırlarının sıhhatine içelim. Bu antlaşmayı bozan ordu saflarında ölsün kabilesi kılıçtan geçirilsin"* dedi. Barbar Başbakanı Mo-tu

---

[154] Bk. Not: 152.

[155] Bk. TFYK, TCTC, metin tercümeleri.

[156] Ho; Büyük umumi vali.

Ma-ho Ta-kan, Tun ve diğerleri bu sözleri işitince cesaretleri kırıldı. Ve şarap içme sırası onlara gelince, *"Biz ekselansın yeminini değiştirmemeğe yemin ederiz"* dediler. Bundan önce Uygurlar'ın iki şamanı varmış ki onlar: *"Bu sefer siz savaşmayacaksınız, büyük bir adamla görüştükten sonra geri döneceksiniz"* demişti. Onun üzerine, onlar birbirine bakıp güldüler ve "Şamanlar bizi aldatmıyor" dediler.

HTS, 217 A, 6 a;

Shuo-fang ileri muhafızları harp kumandanı Po Yüan-kuang, Ling-t'ai'de bazı Uygur askerleri ile karşılaştı. Kar ve sis vardı. Hava tamamıyla karanlıktı. Tibetliler kamplarını kapamışlar, muhafızlarını gevşetmişlerdi. Böylece serbestçe onlar, onları bozdular. Barbarlar tarafından esir edilmiş olan 5.000 T'ang ailesini geri aldılar. 50.000 kişi öldürdüler. 10.000 esir aldılar. Pek çok at, deve, öküz, koyun zaptettiler.

P'u-ku, Ming-ch'en'i teslim etti. Büyük Tu-tu Ho dahil 200 adam saraya geldi. Sayısız hediyeler vardı. Tzu-i, Ming-chen'i İmparator ile görüşmeye götürdü. Ming-ch'en, Huai-en'ın ağabeyinin oğlu idi ve cesur bir generaldi.

TFYK, C, 973;

Yung-t'ai 1. sene 9. ay (765) da P'u-ku Huai-en isyan etti. Yüzbinlerce Tibetliyi aldatarak, Çin'e yağmaya davet etti.

10. ay Fang-chou'da Uygurlar'a rastladı. Onları da Çin'e akın yapmağa iknaya çalıştı. Ho-chung garnizon kumandanı Kuo Tzu-i Uygurlar'a *"Tibet aslında bizim akrabamız, bundan başka bizim memleketimizin onlara karşı kötü bir hareketi yoktur. Niye askerle Çin'e geliyorlar? Tibetliler'in askerleri yorgun, atları zayıf, harp etmeye uygun değil. Şimdi onlarla harbetmek ve mağlup etmek senin için çok kolaydır. Bunun sonunda Çin'le Uygur daha yakın dost olacaklardır"* dedi.

Huai-en, Ling-chou'da öldü. Bütün barbarlar şaşırdı. Artık kumandanları yoktu. Onun için Uygurlar (Kuo Tzu-i) nin teklifini kabul ettiler. Tibetliler bunu duyunca gece kaçtılar. Uygurlar Tibetlileri takip etti. Tzu-i de onların arkasından gitti. Tibetliler mağlup oldu. Uygurlar onları takip ederek Ling-t'ai'da tekrar savaştılar. Sonra birini gönderip Tzu-i'ye durumu bildirdiler. Yüzbinlerce sığır, koyun, at ele geçirdiler. 4.000 esir aldılar.

TFYK, 981;

Tai-tsung Kuang-ti 3. senesi (765) sonbaharında Uygur askeri sınıra geldi. Mareşal yardımcısı Kuo Tzu-i Chin-yang'da askerlerine talim ettiriyordu.

10. ayda Uygur reisi Lo-ta-kung 2.000 kişilik süvari alayına kumanda ederek Chin-yang'a geldi. Tzu-i ile görüştü. Hu-fu-lu Tu-tu'su Mo-to Moho Ta-kan, Fu-tu P'i-chia generali Chieh-la, P'ei-lo Ta-kan, Mei-lu büyük generali, Lo Ta-kan, P'in-chang-shih[157] rütbeli Hai-ling-fun Ta-kan toplan-

[157] Çeşnici başı.

dılar. Tzu-i bu anlaşmayı kutlamak için Hu-fu-lu Tu-tu'suna kadeh kaldırıp yüksek sesle: *"Yaşasın Büyük T'ang İmparatoru! Hangi taraf antlaşmayı bozarsa harb sahasında ölsün. Bütün kabilesi kılıçtan geçirilsin"* diye and içti. Hu-fu-lu Tu-tu'su bunu duyunca yüzünün rengi değişti. Korktu. Tercüman'a: *"Tzu-i'nin dediği gibi olsun"* dedi.

767 Senesi Olayları:

TCTC, 224;

Yılın yedinci ayında Uygur Hatunu vefat etti. Yo-san-ch'i-ch'ang-shih rütbesindeki Hsiao-ch'i cenaze elçisi namı ile Uygur ülkesine hareket etti. Uygurlar, Çin elçisi Hsiao-ch'i'ye *"Biz T'ang sülâlesine büyük bir yardımda bulunmuştuk. Fakat T'ang sülâlesi sözünde durmadı. Bizden at satın aldığı halde parasını zamanında ödemedi"* diye şikayette bulundular. Hsiao-ch'i, T'ang sülâlesinin Uygurlar'ın fedakârlığını karşıladığını söyleyerek, P'u-ku Huai-en'in isyanında Uygurlar'ın ona yardım ederek Tibetlilerle birlikte Çin'i istilâ edip Çin'in başkent bölgesine yaklaştıklarını ve (P'u-ku) Huai-en'ın ölümünden sonra Tibetliler çekilince Uygurlar'ın korkarak Çin'le barışmayı rica ettiklerini hatırlattı. *"T'ang sülâlesi Uygurlar'ın eski fedâkârlığını unutmadığı için öyle yaptı"* dedi. Tek bir atın bile Uygurlar'a iade edilmeyeceğini sözlerine ilâve etti. Bu bakımdan *"sözünde durmayan T'ang sülâlesi değil Uygurlar'dır"* dedi. Uygurlar utandılar ve Çin elçisine bol hediyeler verip onu yolcu ettiler.

768 Senesi Olayları:

HTS, 217 A, 6 a;

Ta-li'nin üçüncü senesinde (768) Kuang-ch'in Hatun öldü. İmparator Sağ Büyük danışmanlarından Hsiao Hsin'i[158] özel itimatnamelerle taziye için gönderdi.

TFYK, C. 976;

768 senesi 4. ay Uygur Prensi "Tso Wu-wei Yüan-wai Ta chiang-chün"[159] unvanlı Shou Pin-i öldü. İmparator ona "T'ien-shui Chün-wang" unvanını verdi. İmparator "Chang-shih-kuang-ke-lin" unvanlı Chin Chou-ying'in elçi olarak gidip Pin-i'nin cenazesini Çin'e getirmesini emretti. İmparator çok üzüldü.

769 Senesi Olayları:

HTS, 217 A, 6 a;

O zaman, İmparator haksızca Kung'ların ve saray nazırlarının katır ve develerinden bazılarını vergi olarak aldı. Ve Prensesin seyahat masrafı ola-

[158] Daha fazla malumat için bk. Hsiao Hsin biografisi HTS, 159.

[159] Sol muhafız birlikleri yedek baş kumandanı.

rak onlara verdi. Bazı nazırlar ona, Chung-wei köprüsünde uğurlama merasimi yaptılar.

Takip eden sene (769) Huai-en'ın küçük kızı Ch-ung-hui[160] Prenses Kağan'ın ikinci karısı oldu. Harb bakanlığı başkan vekili Li Han, özel itimatnâmelerini muhafaza ederek, onu Hatunluğa yükseltti. İmparator ona (Hatun'a) 20.000 parça ipekli kumaş hediye etti.

TCTC, 224;

Ta-li 4. senesi (769) nde Uygur Kağanı bir Çinli Prensesle evlilik rica etti.

İmparator, P'u-ku Huai-en'ın önceki değerli hizmetlerine karşılık onun küçük kızını saraya almış ve ona kendi kızı gibi bakmıştı.

Yazın 5. ay Hsin-mao gününde, bu kıza "Chung-hui Prensesi" ismini vererek Uygur Kağanı ile evlenmesine karar verdi.

Jen-ch'en gününde İmparator Pin-pu-szu-lan rütbeli Li Hang'a Prensesi geçirmesini emretti. Hang, Szu-pu-nan-chung[161] rütbeli Yü-hsiang ve Tung-chin'i konsolos tayin etti.

6. ay Tin-yı gününde Prenses Çin İmparatoruna veda edip Uygur kampına gitti.

Uygur (Kağanı) adam gönderip; *"T'ang benimle at alışverişi yapıyor, ben atları gönderdim, fakat onun karşılığını kâfi derecede vermediler. Ben tekrar adam gönderip alayım mı?"* dedi. Tang bir şey demeye cesaret edemedi. Chin: *"Bizim askerimizin atı yok değil ki seninle at alışverişi yapalım. Buna ihtiyacımız yok. Ondan başka senin atların hep kötü faydasız atlar. Biz o atları sınırdaki memurlara gönderdik. Sen gidip sorabilirsin. Bizim İmparator sizin değerli hizmetlerinizi bildiği için sizinle at alışverişi yapıyor. Diğer ülkeler bizim ve sizin devletinizden korkuyor. Bizlerin iyi geçinmemiz bu tip şeylere önem vermememiz lâzım. Sizin bu atlarınızı kim satın almak ister?"* dedi. Etraftaki Uygurlar ona hürmet gösterdiler. Sonra onlar güneye gidip T'ang sülâlesi İmparatoruna hürmetlerini bildirmek istediler. Onlar ellerini kaldırıp: *"Büyük memleketinize karşı kasten kötü bir harekete kalkışmayacağız"* diye and içtiler.

TFYK, C. 979;

Tai- tsung Ta-li 4. sene 5. ay (769) da İmparator P'u-ku Huai-en'ın kızına "Ch'ung-hui Prensesi" unvanını verdi. Kendisini 10. kızı ilân edip Uygur Kağanı ile evlenmek üzere gönderdi. Pin-pu-szu-lan[162] rütbeli Li Han, Yü-shih-tai-fu[163] oldu. Bayrak tutarak Uygur ülkesine gitti. Prensesi Hatunluğa tayin etti. ona 200.000 top ipekli kumaş hediye etti.

---

[160] Ch'ung-hui, "hürmet edilen, fazilet sahibi" anlamındadır.

[161] Mabedler ve dini merasimlerle ilgili bir memuriyet.

[162] Yabancılarla iletişimden sorumlu, adalet bakanlığı birimi görevlisi.

[163] Üst düzey memurların disiplin işlerinden sorumlu görevli.

6. ayda Tsung-wei Prensesi Çin'den ayrılarak Uygur ülkesine gitti. Başbakandan sonraki bütün memurlar Chung-wei Köprüsü'ne kadar onu uğurladılar.

770 Senesi Olayları:

TFYK, C. 976;

9. sene 2. ayda (770) Hsü-lien-hua mabedindeki rahibe Szu Hsien-Shih'nin Uygur Kağanı'nın hanımının annesi olduğu anlaşılınca İmparator onun rahibelikten vazgeçmesini istedi. Pek çok şeyler hediye etti.

771 Senesi Olayları:

CTS, 195, 8 a;

Ta-li'nin 6. yılı birinci ayında Hun-lu Ssu'da kalan Uygurlar izinsiz çıkıp pazar yerlerindeki halkın kız ve erkek çocuklarını çaldılar. çocukları geri almak isteyince, onları dövdüler ve kızarak 300 suvari ile Chin-kuang ve Chu-chu'üeh kapılarına hücum ettiler. O gün İmparatorluk şehrinin büyük kapıları kilitli idi. İmparator onlarla sulh yapmak için Liu Ching-tan'ı gönderdi. Bunun üzerine onlar vazgeçtiler.

TFYK, C. 997

Ta-li 6. senesi 1. ay (771) da Uygurlar Hun-lu Ssu'dan sokağa atladılar. Genç kızları çaldılar. Hsien başkanı[164] onlara mani olmaya çalıştı. Uygurlar dinlemedi onu dövdüler. 300 Uygur süvarisi Han-kuang ve Chu-ch'ieh kapılarına hücum ettiler. İmparator, başkentin bütün kapılarını kapattırarak Haremağası Liao Ch'ing-t'an'ı Uygurlar'la konuşmağa gönderdi.

772 Senesi Olayları:

CTS, 195, 8 a;

Yedinci yılın yedinci ayında Uygurlar Hun-lu Ssu'dan çıkıp pazar yerlerinde vahşice hareketlerde bulundular. Ch'ang-an valisi Shao Yüeh'yi Han-kuang kapısından caddeye kovaladılar. Yüeh'nin bindiği atı yakaladılar, Yüeh kaçtı. Fakat memurlar bir şey yapamadı.

HTS, 217 A, 6 a;

Başşehirde oturan Uygurlar, kalabalık halinde gelip çarşıdaki halkın kız ve erkek çocuklarını yağmaladılar. Bazı süvariler Han-kuang kapısı'na[165] hücum

---

[164] Hsien başkanlığı; Vali-kaymakam arası bir memuriyet.

[165] CTS, Uygurlar Chin-kuang ve Chu-ch'üch kapılarına hücum etti diye kaydeder. HTS ise Han-kuang kapısına hücum ettiler diye kaydeder. CTS'nin yanlışlıkla Han-Kuang kapısı yerine Chin-Kuang kapısı yazması muhtemeldir. Hang-kuang ve Chu-ch'üeh kapıları birbirine yakın olduğu gibi, Hun-lu Ssu'ya ya da çok yakındılar. Bundan başka bu kapıların kilitli olması lüzumlu idi.

ettiler. (Memurlar) İmparatorluk şehrinin bütün kapılarını kilitlediler. İmparatorluk emri, Liu Ch'ing-t'an onları yatıştıracak ve (gürültüyü) sona erdirecekti.

(Çok geçmeden Uygurlar) tekrar çıktılar ve onların ticaretlerini zorla ele geçirmeğe çalıştılar. Onlar Ch'ang-an eyaletinin atlarını zaptettiler. Shao Yüeh ve memurlar bu meselede bir şey yapmağa cesaret edemediler.

TCTC, 224;

Yedinci yılın (772) birinci ayında Uygur elçileri izin almadan Hun-lu Ssu'dan çıkıp insan avlamaya kalktılar. İlgililer bunu yasak ettikleri halde Uygur elçileri karşı çıktılar ve üçyüz süvari ile Chin-kuang ve Chu-chüe kapılarını istilâ ettiler. O gün saray kapıları sıkı sıkı kapatıldı. İmparator Chung-shih unvanındaki Liu Ch'ing-t'an'ı Uygurlar ile müzakere etmeğe gönderdi. Uygurlar'ın soygun hareketi durdu.

Yılın yedinci ayında Uygurlar yine izinsiz Hun-lu Ssu'dan çıkıp Chang-su reisi Shao-yüeh'yi Han-kuang kapısına kadar kovaladılar ve cadde ortasında (Shao-yüeh'in) atını zorla ele geçirdiler. (Shao-Yüeh) Uygurlar'la tartışmaya cesaret edemeden başka ata binip oradan uzaklaştı.

TFYK, C. 997;

7. sene 7. ayda (772) Uygurlar Hun-lu Ssu'dan çıkıp Ch'ang-an'ın Hsien başkanı Shao-yüeh'yi Han-kuang kapısında kovaladılar. Uygurlar Hsien başkanının atını kaçırdılar. Yüeh kaçtı. Memurlar buna mani olamadılar.

773 Senesi Olayları:

CTS, 195, 8 b;

O zaman (773) onları pek çok hediyelerle uzaklaştırmak için özel ferman çıkardı. Bu İmparatorun onlara teşekkür ifadesinden ziyâde utandırmak istemesiydi. O ay Uygurların Kağanı, Sefir Ch'ih-hsin'i 10.000 atın başında ticaret fırsatı araması için Çin'e gönderdi. Atların ücretini ödemek için hububat ve para üzerine yeni vergiler koydu. Tai-tsung halk üzerinde aynı şeyin tekrarlanmasını, arttırılmasını arzu etmiyordu. Memurlara onların senede 6.000 den fazla at getirmemeleri işini organize etmelerini emretti.

TCTC, 224;

Uygurlar Ch'ien-yüan (758) den beri her sene alış veriş yapmak istediler. Her atın yerine kırk top ipekli kumaş istediler. (Uygurlar) daima birden onbinlerce at gönderiyorlardı. Fakat atlar hep zayıf ve yaşlı oldukları için işe yaramıyorlardı. Çin hükümeti bundan şikayetçi idi. Onun için gönderilen atların tamamını satın almıyordu. Buna rağmen at getiren Uygur elçileri yine birbirini takip ederek Hun-lu Ssu'ya gelmeğe devam ediyorlardı. İmparator Uygurları memnun etmek için (773 yılında) Uygurlar tarafından gönderilen atları tamamen satın aldırdı.

Yılın yedinci ayında Uygurlar memnun oldular. Hediyelerin ve atların karşılığı olan eşyaların yüklendiği binden fazla araba ile Ch'ang-an'dan ayrılıp Uygur (ülkesine) döndüler.

Yılın 8. ayında Ch'ih-hsin adlı Uygur elçisi tekrar onbin at getirerek satmak istedi. İlgililer, Chih-hsin'in atı fazla olduğundan, yalnız bin tane atın satın alınmasını istediler. Kuo Tzu-i, bu kararın Ch'ih-hsin'i çok kıracağını söyleyerek memleket için kendi bir senelik maaşını at satın almaya bağışlamayı teklif etti. İmparator kabul etmedi.

Yılın onbirinci ayında İmparator altı bin atın satın alınmasını emretti.

774 Senesi Olayları:

TCKC, 224;

774 Senesi 9. ay Jen-yin gününde bir Uygur Hun-lu Ssu'dan çıkıp güpegündüz adam öldürdü. Memurlar onu yakaladı. İmparator onu serbest bıraktırdı.

TFYK, C. 997;

9. sene 9. ay (774) Hun-lu Ssu'daki Uygurlar'dan biri çıkıp güpegündüz pazarda adam öldürdü. Memurlar onu yakaladılar. İmparator onu cezalandırmadı.

775 Senesi Olayları:

CTS, 195, 8 b;

Onuncu yılın dokuzuncu ayında bir Uygur, güpegündüz Doğu pazar yerinde birini bıçakladı. pazar yeri halkı onu yakalayıp Wan-nien kazasında hapsetti. Uygur lideri Ch'ih-hsin bunu işitince Hun-lu Ssu'dan çıktı. Onun hapsedildiği hapishaneye hücum etti. Hapishane memurlarını keserek, yaralayarak esiri kaçırdı.

HTS, 217 A, 6 b;

Onuncu senede (775), bir Uygur , başkentin doğu-batı arasında uzanan caddelerinden birinde birini öldürdü. Başşehrin valisi Li-kan, onu yakaladı. Fakat İmparatorun merhameti sebebiyle o, muhakeme edilmedi. Bir diğer vesileyle bir Uygur, doğu pazar yerinde birini bıçakladı. O, yakalandı ve Wan-nien hapishanesine alındı. Fakat Uygur şefi hapishaneyi zaptetti, hapishane memurlarını yaraladı, onu alıp kaçırdı. Başşehir halkı bu hareketi nefretle karşıladı.

TCTC, 225;

Yılın dokuzuncu ayında (Çin'de kalan) Uygur elçileri, gündüz alışveriş yapan birini öldürmeye teşebbüs ettiler ve onun bağırsaklarını çıkardılar. İlgililer suçluları yakalayıp müebbet hapse attılar. Uygur Reisi Chih-hsin hemen hapishaneye koşarak cezaevi memurlarını yaralatıp mahkumları zorla götürdü. İmparator bu hadiseden dolayı bir şey sormadı.

Yılın onikinci ayında bin Uygur süvarisi Hsiu-chou'yu istilâ ettiler. (Hsia-chou) kumandanı Liang Yung-tsung onları Wu-shui'de mağlup ettirdi. Kuo Tzu-i, Hsia-chou'ya yardım için üç bin asker gönderdi. Uygurlar çekildiler.

Hsin-chi gününde Shou-fang'daki 5 şehrin nöbetçi askerleri arttırıldı. Bunlar Uygurlar için yapıldı.

TFYK, C. 997;

10. sene 9. ay (775) da bir Uygur güpegündüz Tung-shih'da adam öldürdü. Halk onu yakalayıp Wan-nien-hsien'e hapsettiler. Uygur Reisi Ch'ih-hsin bunu duyunca, Hun-lu Ssu'dan çıktı. Wan-nien-hsien'e gidip, hapishane muhafızlarını yaralayarak onu kaçırdı.

776 Senesi Olayları:

TFYK, C. 973;

11. sene 9. Ay (776)'da Uygur kuzeydeki Shou-fan garnizonunun kumandanı Kuo Tzu-i'nin idaresine gelip girdi. Kuo Tzu-i ve Uygurlar beraber T'ung-lo kabilesinden 3.000 kişinin isyanını bastırdılar. Silâhlarını, atlarını, ağır şeylerini ve bayraklarını aldılar.

778 Senesi Olayları:

CTS, 195, 8 b;

Onüçüncü yılın birinci ayında Uygurlar T'ai-yüan'e hücum ettiler. Yütz'u ve T'ai-ku'yu geçtiler. Ho-tung garnizon kumandanı ve T'ai-yüan valisi Yü-shih Ta-fu, Pao Fang, Yang-ch'ü'de[166] Uygurlar'la birlikte harbe iştirak etmişti. Bizim (Çin) ordu yenildi. 1.000 den fazla ölü vardı. Tai-chou umumi valisi Chang Kuang-sheng, Yang-wu vadisinde Uygurlar'la harbetti ve onları yendi. Uygurlar geri çekildi.

Bundan önce Hsin Yün-ching T'ai-yüan'ın kontrolünü yapmıştı. Uygurlar Yün-ching'den korkuyorlardı. Ve şehre hücuma cesaret edemediler. Pao Fang'ın strateji bilgisine sahip olmadığını öğrenir öğrenmez, şehre tecavüze ve taciz etmeye cesaret ettiler. Kuang-sheng onların yolunu kesti. Savaştı ve mağlup etti. Kuzey halkı bundan sonra sulh içinde idi.

HTS, 217 A, 6 b;

Onüçüncü sene (778) Uygurlar Chen-wu üzerine sürpriz hücumu yaptılar. Tun-hsing'e şiddetli bir saldırıda bulundular ve T'ai-yüan'i istilâ ettiler. Ho-tung'un garnizon kumandanı, Pao Fang Yang-ch'ü'de onlarla harbetti. Fang mağlup edildi. Yaralı ve ölü sayısı 10.000 idi. Tai-chou'nun umumi valisi Chang Kuang-sheng Yang-hu vadisinde onlarla tekrar harbetti. Ve onları yendi. Barbarlar oradan uzaklaştılar.

TCTC, 225;

(778) yılın birinci ayında Uygurlar, T'ai-yüan, Ho-tung, Ya-ya, Szu-shin'i istilâ ettiler.

---

[166] TCTC, 225; Pao Fang savaşa kendi gideceği yerde yardımcılarını gönderdi. Pao Fang biyografisi için bk. CTS, 146; HTS. 159.

Pao Fang general Chiao Pe-yü'yü Yang-ch'ü de Uygurlar'la harbe gönderdi. Çin askeri on binden fazla kayıp vererek mağlup oldu. Uygurlar yağmaya kalktılar.

Yılın ikinci ayında T'ai-cho Tu-tu, Chang Kuang-sheng onları Yang-wu vadisinde mağlubiyete uğrattı. Uygurlar çekildiler. İmparator, Uygurlar'ın istilâ sebebini sormadı ve onlara eskiden olduğu gibi davrandı.

Yılın üçüncü ayında Uygurlar Çin'i ziyaret ettikten sonra Ho-chung'dan geçerken, Shou-fang ordusu tarafından soyuldular ve ağırlık malzemeleri ele geçirildi. Bu sebeple Uygurlar civardaki kasabaları soydular.

Kuo Tzu-i, Uygurlar'ın henüz hudutta bulundukları ve hudut bölgesindeki sakinlerin bundan korktukları sebebiyle Pin-chou valisi Hun-chien'in askerleriyle Cheng-wu ordusuna yerleşmesini İmparatordan rica etti. İmparator kabul etti. Uygurlar çekilmeğe başladılar.

TCTC, 225;

778 yılı 7. ay Key-ch'en gününde İmparator beyan etti ki: *"Başkentte kalan Uygurlar ve diğer barbarlar kendi elbiselerini giysinler, Çinli elbisesi giymelerine lüzum yok."*[167] Önce başkentte daimi olarak kalan 1.000 Uygur tüccarı barbar elbisesi giydiler. Çinliler arasında kaldılar. Memurlar onlara her gün kesilmiş hayvan, para, pek çok mal verdiler. En iyi evleri onlara tahsis ettiler. İyi şeyleri onlara verdiler. Uygurlar gün geçtikçe zulümlerini arttırıyorlardı. Memurlar ilgilenmeğe cesaret edemiyorlardı. Çinli elbisesi giyip Çinli hanımlarla evlendiler.

779 Senesi Olayları:

CTS, 195, 8 b;

Te-tsung tahta çıktığı zaman, Uygur'lara Liang Wen-hsiu'u göndererek acı haberi (Tai-tsung'un ölümü) ve Uygurlar'la eski dostluğu tamir etme isteğini bildirdi. Kağan I-ti-chien onun için merasim yapmadı. Bundan başka Soğdlar[168] Çin'i elde etmenin yollarını Kağan'a anlatarak onu teşvik ediyorlardı. Kağan, sarayımızın mateminden istifade etmek isteyerek güneye geldi. Mamafih onun Nazırı Tun Mo-ho Ta-kan ona nasihat ederek, *"T'ang büyük devlet. Bundan başka bize kötülük de etmedi. Geçen yıl biz T'ai-yüan'e girdik, onbinlerce koyun ve atı zaptettik. Biz bunu büyük zafer saydık. Fakat bizim yolumuz zorluklu, engelli idi. Ülkemize ulaştığımız zaman yaralardan*

[167] İmparator Uygurlar'ın yüksek Çin Memurları gibi giyinmelerine sinirleniyordu.

[168] Soğd'lar (Chiu-hsing Hu) T'ang tarihinde mühim hususiyetleri vardır. Tüccar olarak seyahat ettiler fakat, Asya'nın her tarafına, bozkıra, Çin'e yeni sanat ve din götürdüler. Chiu-hsing Hu'nun menşei belli değildir. Pulley blank, A Sogdian Colony in Inner Mangolia s. 320-3; K'ang ve An karakteristik Soğd soyadlarıdır. Uygurlar'dan K'ang Ch'ih-hsin ve An Yün-ho'nun Soğd menşeyli olduklarında şüphe yoktur.

ızdırap çekiyorduk, terkedilmiş harap olmuştuk. Eğer biz bütün kuvvetimizle hücum edip muvaffak olamazsak nasıl geri döneceğiz?" dedi. Kağan onu dinlemedi, böylece Tun Mo-ho diğer bazılarının da rızasını alarak ona hücum etti ve onu öldürdü. Onunla birlikte onun akrabalarını, adamlarını, onu Çin'e karşı harbe teşvik eden Soğdlular'ı ceman 2.000 kişiyi öldürdü. Tun Mo-ho, Ho Ku-tu-lu P'i-chia Kağan ismiyle tahta geçti.[169] Kendi lideri Chien Ta-kan'ı Wen-hsiu ile birlikte Çin sarayına gönderdi. İmparator Başşehir valisi Yüan Hsiu'ya gidip Kağan'a "Wu-i Ch'eng-kung[170] Kağan" unvanını götürmesini emretti.

HTS, 217 A, 6 b;

İmparator Te-tsung tahta çıkınca, babasının ölümü dolayısıyla sarayın yasını bildirmek ve dostluğu tamir etmek için birini gönderdi. O zaman Soğdlar Kağan'ı Çin'e hücuma teşvik ediyorlardı. Kağan bütün ordunun hududa doğru gitmesini istedi. O, elçiyi görünce, kabul merasimi yapmayacaktı. Fakat onun baş nazırı Tun Mo-ho Ta-kan *"T'ang büyük memleket ve asla bize karşı haince hareket etmedi. Önceki günlerde T'ai-yüan'a girdiğimiz zaman onbinlerce koyun ve atı gasbettik. Ülkemize ulaştığımız zaman gördük ki mahvolmuşuz. Kıtlık, yorgunluk vs. Şimdi biz ülkemizi seferber eder çok uzaklarda savaşır ve zafer kazanmazsak, nasıl döneceğiz?"* dedi. Kağan onu dinlemedi. Tun Mo-ho'nun canı sıkıldı ve hücum edip Kağan'ı öldürdü. Ve aynı zamanda Kağan'ın ailesi, gurubu ve Soğdlular arasından 2.000 e yakın kişiyi kılıçtan geçirdi. Hemen kendisini "Ho Ku-tu-lu P'i-chia Kağan" ilân etti ve liderlerden Chien Ta-kan'ı Çin elçisi (Liang Wen-hsiu) ile birlikte saraya gönderdi.

TCTC, 225;

Eskiden Uygur âdetleri çok iyi idi. Kağanla nazırlar arasında fazla fark yoktu. Harbe beraber giderlerdi. Savaşa çıktıkları zaman daima kazanıyorlardı. T'ang için değerli hizmetler yaptılar. T'ang onlara pek çok hediyeler verdi. Teng-li Kağan'dan itibaren, Kağan kendini asil ilân etti. Sarayda oturmağa başladı. Kadınlar makyaj yapmağa, güzel giyinmeğe başladılar. Çinliler çok para harcandığı için üzgündü. Barbar âdetleri kötüleşti.

İmparator Tai-tsung öldükten sonra, İmparator Haremağası Liang Wen-hsiou'yu Uygurlar'a gönderip eski İmparatorun öldüğünü bildirdi. Mağrur Teng-li İmparatora baş sağlığı dilemedi. Uygurlar'ın idare ettigi 9 kabile barbarları Teng-li'ye "Çin'de para, toprak var. Çok zengin. İmparatorun ölümüyle Çin karışıklıklar içinde. Bu sırada Çin'e akın yaparsanız çok menfaat kazanırsınız" dediler. Teng-li onları dinledi. Bütün askerleri ile Çin'e gitmek istedi. Başnazırı T'un Mo-ho Ta-kan, böyle yapmanın doğru olmadığını söyledi. *"T'ang büyük bir devlettir. Bize karşı kötü bir hareketi yoktur.*

---

[169] TFYK, 967; 779, TCTC, 226; 780 dedir.

[170] Wu-i Ch'eng-kun; savaşçı, dürüst ve başarı mükafatı anlamındadır.

Evvelki sene T'ai-yüan'ı işgâl ettiğimiz zaman, onbinlerce koyun ve at aldık. Büyük zafer kazandık sayılır. Ama yol çok uzak olduğu için yiyecek meselesi zordur. Biz dönerken askerlerin çoğu yürüyerek döndü. Eğer bütün askere kumanda ederek oraya gidip de kazanmazsak nasıl döneceğiz?" dedi. Tengli dinlemedi. Tun Mo-ho, halk savaş istemediği için Teng-li'yi öldürdü. 9 kabile barbarlardan 2.000 kişiyi öldürdü.

Kendini Ho Ku-to-lu P'i-chia Kağan ilân etti. Nazırı İ Ta-kan ile Liang Wen-hsiu'yu Çin'e gönderdi. İmparator nazırı olmak istediğini bildirdi. Saçlarını uzattı. Çin İmparatoru kendisine unvân verene kadar saçlarını kesmeyeceğini bildirdi.

İ-mao gününde İmparator Chin-tsao valisi Lin-chan Yüan-hsiu'yu Tung Mo-ho'ya "Wu-i Ch'eng-kun" unvânını vermek üzere gönderdi.

TFYK, 965;

İmparator tahta çıktığı zaman (779) haremağası Liang Wen-hsiu'yu Uygurlar'a göndererek eski İmparatorun öldüğünü bildirdi. Uygurlar'la eski dostluğu devam ettirmek istiyordu. Kağan o sırada Çin'e akın yapmağa hazırlanıyordu. Çin İmparatoru öldüğü sırada Çin'de karışıklık vardı. Kağan bundan istifade etmek istiyordu. Kağan'ın başbakanı T'un Mo-ho Ta-kan ona *"T'ang büyük bir ülkedir ve bize karşı kötü bir hareketi olmamıştır. Evvelki sene T'ai-yüan'e girdik. Çok koyun ve at aldık. Zafer kazandık. Yol çok uzak ve zor oldu. Biz oraya gittiğimiz zaman çok kişi öldü. Pek çok şey kaybettik. Eğer şimdi asker oraya gittikten sonra zafer kazanmazsa nasıl döneriz"* dedi. Kağan dinlemedi. T'un Mo-ho bu karışıklıkta Kağan'ı öldürdü. Ho "Ku-to-lu P'i-Chia Kağan" unvanını aldı. Bir kabile reisini ve Ta-kan'ı elçi olarak Çin sarayına gönderdi. İmparator haremağasını göndererek yeni Kağan'ın unvânını tasdik etti.

780 Senesi Olayları:

HTS, 217 A, 6 b;

Chien-chung'un birinci senesinde (780) İmparator ferman çıkardı. Başşehrin valisi Yüan Hsiu itimatnâmelerini taşıyarak Tun Mo-ho'ya imparatorun verdiği "Wu-i Ch'eng-kung[171] Kağan" ünvanını tevdi etmeğe memur edildi.

Bütün bunlardan önce, Uygurlar dokuz kabile barbarlar ile beraber Çin'e geldiler. Onlar Çin başkentinde kalıyorlardı. Zaman sebebiyle sayıları bine yaklaştı. Onlar orada yaşamağa devam ettiler. Onların emlâkı gelişti ve onlar başkentin çok geniş meblağını biriktirdiler. Bir vesileyle memleketlerine dönmekte olan Uygur liderleri T'u-tung, I-mi-shih, yaşlı ve genç Mei-lu ve diğerleri Chen-wu'da üç ay oturarak develeri yükleyip, sürükleyerek yola çıktılar.

Ordu idarecisi Chang Kuang-sheng onlara gizlice casus gönderdi. Onlar çantalarında kadın saklıyorlardı. Kuang-sheng posta istasyonu memurunu biz

[171] Wu-i Ch'eng-kung Kağan, Tun Baga Tarkan.

ile onları dürterek bulması için gönderdi. Onlar Tun Mo-ho'nun henüz tahta geçmiş olduğunu ve pek çok Soğd'u öldürmüş olduğunu işitmişlerdi. Onlar korktular ve Uygur ülkesine dönmeğe cesaret edemediler. Çok çabuk gözden kaybolmağa, kaçmağa çalıştılar. Fakat T'u-tung'un gözleri titizlikle onların üzerindeydi. Soğdlar, bütün Uygurlar'ın başını kesmek ricasıyla Kuang-sheng'a bir plân teklif ettiler. Kuang-sheng kabul etti ve hemen bunu İmparatora bildirdi. O, *"Uygurlar temelde kuvvetli değiller. Fakat onlara Soğdlar yardım ediyorlar. Onların hükümeti şimdi karışıklık içinde. Onların askerleri birbirlerine hücum edip, birbirlerini esir alıyorlar. Fayda varsa, cezbolunacaklar, mal varsa sahibi ile birleşeceklerdir. Fakat eğer ne mal ve fayda yok ise memleketi düştüğü karışıklıktan kurtarmağa uğraşmıyacaklardır. Eğer biz bu fırsattan istifade etmez, onlara kendi paraları ile evlerine dönmeğe müsaade edersek haydutlarla işbirliği yapmakla aynı olacaktır"* dedi. O, adamlarına T'u-tung'a hürmet etmemelerini söyledi. T'u-tung kızdı. Ona göre Kuang-sheng, bütün Uygurları ve Soğdları öldürmek, binlerce deve ve at ve 100.000 parça ipekli almak için askerlerini kuvvetlendirdi. Bundan başka o, *"Uygurlar büyük generali kamçıladılar. Chen-wu'yu zaptetmeği plânladılar. Onlar muvaffak olmadan ben onları kılıçdan geçirerek buna mani oldum"* dedi. Kadınları guruplar halinde Ch'ang-an'a geri gönderdi. İmparator Kuang-sheng'i başşehre çağırdı ve onun yerine P'eng Ling-fang'ı gönderdi. O, Uygur elçisi Yü Ta-kan ile birlikte durumu izah etmeğe birini gönderdi ve barbarlarla münâsebeti kesmek istedi. O, Yüan Hsiu'ya T'ai-yüan'de emir beklemelerini emretti.

TCTC, 226;

Yılın sekizinci ayında Chang-wu ordusu ihtiyat kumandanı Chang Kuang-sheng, T'u-tung başta olmak üzere dokuz yüzden fazla Uygur elçisini öldürdü. T'u-tung Wu-i Kağan'ın amcasıdır. İmparator Tai-tsung (763-779) zamanında Dokuz Kabile (Dokuz Oğuz) daima kendilerinin Uygur olduklarını söyleyerek karışık bir halde Çin'in başkenti Ch'ang-an'da ikâmet ediyorlardı. Bunlar haksız yol ile kendi mallarını çoğaltıyor, zararlı faaliyette bulunuyorlar, Uygurlar'la beraber Çin'in resmi ve gayri resmi derdi oluyorlardı. İmparator (Tetsung / 780-804) tahta çıktıktan sonra, T'u-tung'un bütün adamlarıyla Ch'ang-an'dan ayrılıp memleketine dönmesini emretti. T'u-tung ve adamları, çok miktarda malla Cheng-wu'ya gelerek birkaç ay kaldılar ve günlük ihtiyaçlarını karşılamak için bin chin et taleb ettiler. Yerli tarım mahsüllerini zorla ele geçirdiler. Cheng-wu'daki ahali bundan çok şikâyetçi oluyordu. Chang Kuang-sheng onları öldürüp mallarını elde etmek istediği halde onlar çok kuvvetli oldukları için cesaret edemedi. Bu sırada Dokuz Oğuz asıllılar, kendi soydaşları Uygur Kağanı tarafından öldürüldüğü için kaçmağa çalışıyorlardı. T'u-tung Dokuz Oğuzlar'ın kaçmasını önlemek için çok sıkı tedbirler aldı. Dokuz Oğuzlar kaçamıyorlar ve dönmeğe de cesaret edemiyorlardı. Bu vaziyette (Dokuz Oğuzlar) gizlice Chang Kuang-sheng'dan bütün Uygur elçilerini öldürmesini rica ettiler.

Chang Kuang-sheng Uygurlar'ın kendi aralarında bölünmesine sevindi ve Dokuz Oğuzlar'ın teklifini olumlu karşıladı. İmparatora Shen-chou'da Uygurlar tarafından hakaret edildiğini ve bu yüzden İmparatorun Uygurlar'a kızdığını bilen Chang Kuang-sheng, İmparatora asıl Uygurlar'ın sayısının fazla olmadığını, Uygurlar'ın kuvvetlenmesine muhtelif kabilelerin sebep olduğunu belirtti. Ayrıca Uygur ülkesindekilerin birbirine düştüğünü yeni hükümdar olan T'un Moho'nun karargâhını taşıdığını, asi oğlu ve nazırı Mei-lu'nun birkaç bin askere sahip olup birbirleriyle çatışmaları yüzünden yeni Kağan'ın halka hüküm edemediğini söyleyerek imparatorun bu fırsatı kaçırmayıp bunları temizlemesini (öldürmesini) istedi. Chang Kuang-sheng imparatordan üç defa rica etti. Hep kabul edilmedi. Bundan sonra Chang Kuang-sheng yardımcısını T'u-tung'un konakladığı yere göndererek onun T'u-tung'a karşı gerekli saygıyı göstermemesini emretti. T'u-tung gelen Çin elçisinin hakaret ettiğini görünce çok sinirlendi ve onu yakalayıp birkaç defa kırbaçladı. Bu sırada Chang Kuang-sheng askerlerine kumanda ederek aniden T'u-tung'a saldırdı ve diğer Hu'ların yardımıyla T'u-tung ve adamlarını tamamen öldürdü. Cesetleri toplattı. Ve şahit olarak iki Hu'yu sağ bıraktı. Şahitler, Çin'e gelip Uygurlar'ın Çin generaline hakaret ettiklerini, onu kırbaçladıklarını ve Chang-wu bölgesini elde etmeği tasarladıklarını, bu yüzdende Chang Kuang-sheng'ın önce davranıp onları öldürdüğünü anlattılar. İmparator Chang Kuang-sheng'ı çağırıp onu, "Yo-chin-wu-chiang-chün"lüğe tayin etti (o mevkie getirdi). İmparator, Wang Chia-hsiang ile mesaj ve para göndererek Uygurları teselli etmeğe çalıştı. Uygurlar öç almak için bu olayın ele başını talep ettiler. İmparator Uygurları kırmamak için Chang Kuang-sheng'ı "Mu-wang-ch'üan" unvanına indirdi.

TFYK, C. 965;

780 yılı Haziran ayında İmparator Te-tsung, Chin-chao-ying rütbeli Yüan-shiou'nun bayrağı tutup unvân elçisi olarak gitmesini emretti. Uygur Tun Mo-ho'ya, "Wu-i Ch'eng-kung Kağan" unvânı verildi.

781 Senesi Olayları:

HTS, 217 A, 7 a;

Takip eden sene (781) O (Hsiu), T'u-tung ve diğerlerinin cesetlerini ihtiva eden 4 tabut ile Uygur başkentine gitti. T'u-tung, Kağan'ın amcası idi. Yüan Hsiu yaklaştığı zaman Kağan nazırlarına, arabaları ve atlarını hazırlamalarını ve gidip onu karşılamalarını emretti. (Onlar oraya varınca) Onun başbakanı, Hsieh Yü-chia-ssu[172] yere çömeldi. T'u-tung'un öldürülmesinde

[172] Essedy, Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791) s. 97-9. Uygur başnazırı (Ügasi) nin ismi Çince transkripsiyonu mevzuunun münakaşası vardır. Haneda Toru, Todai Kaikotsushi no kenkyu s.218-19; Hsieh Kan-chia-ssu yazılışının hatalı olduğunu, Kan'ın doğru olarak Yü yazılması gerektiğini söyler.

Hsiu ve diğerlerini suçlu bularak onları azarladı. Hsiu *"O, kendisi Chang Kuang-sheng ile muharebe ederken öldü. O, imparatorun emri ile değildi"* dedi. Tekrar (Hsieh Yü-chia-ssu) *"Siz elçiler bu ölümün suçundan mesulsünüz? T'ang kendisi sizi katletmedi. (Bizi harekete geçirip) Suçu bizim üzerimize atmak istiyor"* dedi. Biraz daha bağırdı, çağırdı, sonra gitti.

Hsiu ve diğerleri (bunun neticesi olarak) yaşayışlarını hemen hemen kaybettiler. Hatta 50 gün sonra daha Kağan'la görüşememişlerdi. Kağan Hsiu'a bir rapor göndererek *"Halkın hepsi senin ölümünü istiyor, yalnız ben, bu fikirde değilim. T'u-ting ve diğerleri ölmüş bulunuyorlar. Eğer ben seni öldürürsem kanı kanla yıkamak olacak, leke büyüyecek. ben kanı yıkamaya su kullanacağım. İyi olmayacak mı? Bana göre, sizin bizden aldığınız atlar dolayısıyla borcunuz birikti. bu 1.800.000 Kuang*[173]*dır. Bunu bize acele ödeyiniz"* dedi. O, yardımcı Generali K'ang Ch'ih-hsin ve değerlerini Hsiu ile birlikte saraya gönderdi. İmparator hislerine hakim oldu ve onlara altın ve ipek verdi.

TCTC, 227;

Chang Kuang-sheng'ın T'u-tung'u öldürmesinden sonra, İmparator Çin'-in Uygurlar'la irtibatını kesmek istedi. Ve Uygur Kağanı'nı tanıma elçisi Yüan Hsiu'yu geri çağırıp onun T'ai-yüan'de beklemesini emretti. Bir müddet geçtikten sonra yeniden Yüan Hsiu'nun T'u-tung, I Mi-shih, Büyük Mei-lu, Küçük Mei-lu olmak üzere dört cenazeyi Uygur Devleti'ne götürmesini emretti. Uygur Kağanı başnazır Hsieh Kan-chia-ssu ve diğerlerini cenazeleri karşılamağa gönderdi. Hsieh Kan-chia-ssu, büyük çadırda oturup, Çin elçisi Yüan-hsiu ve adamlarını karda ayakta durdurdu. Ve Tu-tung'un öldürülmesi hakkında soruşturma yaptı. Arada birkaç defa (Çin elçisi) Yüan Hsiu'yu öldürmek istediler. Yüan Hsiu Uygur Devleti'nde çok kötü muamele görerek elli günden fazla tutuklandı, sonra Çin'e gitmek üzere serbest bırakıldı. Hareket ederken Kağan, adamları vasıtası ile Yüan Hsiu'ya şöyle bildirdi: *"Vatandaşlarım hep intikam için seni ve adamlarını öldürmek istediler. Ben buna yanaşmadım. Sizin devletiniz T'u-tung ve adamlarını öldürmüştü. Eğer ben seni öldürtsem kanı kanla yıkamak gibi olur. Daha çok hunharca olur. Ben şimdi kanı su ile yıkarsam daha iyi değil mi? T'ang sülalesinin bize atların karşılığı olarak bir milyon sekiz yüz bin top kumaş borcu vardır. Bunu bize bir an evvel ödemelidir"*. Buna müteakip, Kağan San-chih-chiang-chün rütbesindeki Ch'in-Hsin'i Yüan-Hsin ile beraber Çin İmparatoru ile görüşmeğe gönderdi. Yüan-hsiu ise Uygur Kağanı ile görüşemeden Çin'e döndü.

Yıl (781)'ın beşinci ayında Yüan-hsiu ve maiyeti Ch'ang-an'a geldiler. İmparator yüzbin top kumaş ve yüzbin liang ağırlığında altın ve gümüşün Uygur atlarının borcuna karşılık olarak verilmesini emretti.

---

[173] Kuang; T'ang sülalesi parası.

Chu-Tzu[174] isyanında Uygurlar'da Çin'in kargaşalığından faydalanarak Çin'in çeşitli yerlerini soymağa kalkmışlardı.

787 Senesi Olayları:

CTS, 195, 9 a;

Chen-yüan'ın üçüncü yılı 8. ayında (787) Uygur Kağanı liderlerinden Mo-ch'o Ta-kan, General Ta-lan ve Ho Ch'üeh Ta-kan ve diğerlerini, saraya haraç götürmeğe ve evlilik akrabalığı için ricaya gönderdi.

HTS. 217 A, 7 b;

Üç yıl sonra[175] (Kağan), evlilik ricası ile, kendi memleketinin mahsullerinden hediyelerle birlikte elçiler gönderdi. İmparatorun eski dargınlığı devam ediyordu, daha unutmamıştı. İmparator Başbakanı Li P'i[176] ye *"Evlilik işi oğlum veya torunum zamanına kadar bekleyecektir. Ben onu yapamam"* dedi. Pi; *"Shan-chou olayının acısı hâlen devam ediyor mu majeste?"* diye sordu. İmparator *"Evet, doğru. O sırada İmparatorluk birçok güçlüklerle karşı karşıyaydı, ben daha bir karşılık da bulunamadım"* dedi. Pi; *"Hatalı olanlardan biri Shao-hua ve diğeri Mou-yü Kağan idi. Biliyorsunuz majeste siz, tahta geçer geçmez bu acı olaya karşılıkta bulunacaktınız. Bu sebeple o, hudutta zorluklar çıkardı. Fakat onun askerleri gözükmedi. Ve o, şimdiki Kağan tarafından öldürüldü. Şimdiki Kağan'ın tahta geçer geçmez ilk işi size elçi göndermek oldu. Onun hükümranlığı halen devam etmektedir. Ve o, imparatorumuzun emirlerini beklemektedir. Bundan başka, Chang Kuang-sheng T'utung ve diğerlerini öldürdüğü zaman, Kağan elçileri biraz alıkoymakla beraber sonunda sağ salim memlekete gönderdi."* dedi. İmparator *"Söylediğin doğru, fakat diğer taraftan Shao-hua ve diğerlerine önem vermemem imkânsız. Böylece ne yapacağım?"* dedi. Pi; *"Siz ki Shao-hua'ya ehemmiyet vermemezlik edemiyorsunuz, fakat Majeste, size önem vermedi. Bundan başka, o imparatorumuza yardıma gelen kuzey barbarlarının lideri idi. Siz, yeni tahta geçtiğiniz, genç olduğunuz sırada Sarı Nehri geçip onların kamplarına girdiniz. Ki orası kurtların, kaplanların sahası olarak adlandırılıyordu. Düşünün*

---

[174] Kuça Şehri.

[175] 783 de anlatılan bu hadise 787 dedir. Bu sebeple 787 senesi olayları arasında zikrettik.

[176] Li P'i (722-89) Su-tsung ve ondan sonraki imparatorların akıl hocası idi. 787 de Yeh Beyi oldu. Onun biografisi oğlu Fan tarafından yazılmıştır. Yeh-hou Chia-chuan klasik Çince'de bilhassa fermanlar mektuplar ve imparator ile yapılan konuşmaların tercümesi çok zordur. Li P'i'nin konuşmalarını Mackerras'ın İngilizce tercümesi ile karşılaştırarak mümkün olduğu kadar aslına uygun şekilde tercüme etmeğe çalıştım.

bu çok tehlikeli değil mi? Ben ordunun idarecisi idim. O zaman Yeh-hu geldi. Eski İmparator ona hürmet göstererek, kendi konağında ziyafet verdi. Hatta biz savaş stratejisi müzakereleri yaparken onu huzuruna kabul etmedi. Yeh-hu beni çadırına davet etti. Fakat eski imparator müsaade etmedi ve nezaketle: "Biz misafirimizi ağırlıyacağız, fakat misafir bizi dönüşte ağırlıyacaktır" dedi. Biz doğuya gittik. Başşehri geri aldık ve antlaşma yaparak, "Toprak, ve büyükler T'ang'a dönecek. Fakat Yeşim, ipek ve çocuklar Uygurlar'a verilecek" dedik. Savaş yaptık, fethettik diye Yeh-hu yağma yapmak istedi. Taitsung, atından inerek nezaketle onu selamladı. Uygurlar, bunun üzerine doğuya Lo nehrine doğru gittiler. Ben, baş kumandanın, atının önünde Yeh-hu'yu selâmlamasını uygun buldum." Ve düşündü. *O, imparatorun yardımcılarının kabahati idi. Fakat eski imparator (Su-tsung): "Prensin insaniyetliği ve evlâda ait dindarlığın benim işlerimi idare ettiği kâfidir" dedi. O, Yeh-yu'yu teselli etmek ve cesaret vermek için ferman gönderdi. Yeh-hu Mou-yü'nün amcası idi. Mou-yü Çin'e geldiği zaman, Majeste siz iktidarda idiniz. Onun çadırının önünde ona hürmetlerinizi bildirmediniz. Fakat Kağan size karşı olan merasimde azıcık bile bozmağa cesaret edemedi. Ve siz alçalışın acısını asla hissetmediniz. Eski İmparator Yeh-hu'ya hürmetlerini bildirdi ve başşehri kurtardı. Siz majeste, Kağan'a hürmetlerinizi bildirmediniz, fakat o nezaketle barbarlara karşı sizin tarafınızı tuttu. Dargınlık için bir sebep mi var? Fakat Hsiang-chou ve Shan-chou olaylarını değerlendirirsek hangisi doğru? Alçalışın acısını duyan eski imparator mu? Kendi prestijini yüksek tutan siz mi? Zannederim Shao-hua ve diğerleri siz majestelerini kağanla görüşmek için götürmüşlerdi. Mou-yü sonra müsamaha göstererek sizinle birlikte içmek için surları 5 gün kapatmıştı. İmparatorun kanı o sırada heyecandan buz gibi idi. Fakat Gök, size yardım etti. Bu kutsi birşey ve kurtların itaatle baş eğmelerine sebep oldu. Mo-yü, anne gibi siz majestelerini samur kürke sardı. Onun kampından geri dönerken size refakat etmeleri için süvariler sevketti. Shaohua ve diğerlerinin size önem vermediklerini söylememin sebebi budur. Zannederim Mo-yü suçlandı ve şimdiki Kağan tarafından öldürüldü. Tahtta olan Mou-yü'nün birinci kuzenidir. Bu adam size değerli hizmette bulunmuştur. Bunu unutabilir miyiz? Uygur Kağanı taşı hakkedip devlet kapısının üstüne koydu. "T'ang elçileri gelirse, ona söyleyin biz her zaman ve her halukârda T'ang'a hizmete hazırız" dedi. Şimdi o, evlilik ricasında bulunuyor ve muhakkak bütün kabilesi ile birlikte güneye inip bize ümidle bakacak. Ona cevap vermeyecek misiniz? Onun dargınlığı muhakkak ki derin olacaktır. Evliliği tasdik etmeniz arzu ediliyor.* K'ai-yüan devri (713-42)'nin ilk olayının esası üzerine anlaşma yaptıklarında *"Göktürk Kağanı, kendisi halen bir mevzuda Çin'e elçi olarak gelenler, 200 ü aşmaz, alışveriş için getirilen atlar 1.000 i aşmaz, kuzey hudutlarda T'ang'a zorluk çıkarmazlarsa, anlaşmada imkânsızlıklar olmayacak."* demişlerdi. İmparator "Pekâlâ" dedi. O, Kağan'a Prenses göndermeyi kabul etti ve Uygurlar şartları kabul etmeğe müsaade rica ettiler.

HTS, 217 A, 8 a;

Prenses Hsien-an'ın[177] gidip (Uygur Kağanı) ile evleneceği ilân edildi. Ve diğer elçi Ho Ch'üeh Ta-kan prensesi Lin-te salonunda görecekti. İmparator misafirleri tanıştırmak ve Kağana verilecek prensesin portresini hediye etmek için haremağasını gönderdi.

TCTC, 232;

Uygur Ho Ku-tu-lu Kağan Çin imparatoruyla birkaç defa barış ve akrabalık kurmak istedi. Bu istek hep imparator tarafından reddedildi. Hudut bölgesindeki kumandanlar at sıkıntısını imparatora intikal ettirdiler. Bundan istifade eden nazır Li P'i İmparatorun Uygur Kağanı'nın teklifini kabul etmesini tavsiye etti. Li P'i imparatora şöyle anlattı. *"Majeste benim plânımı uygularsanız birkaç sene sonra atın fiatı bugünkü fiatından 10 misli daha ucuzlayacaktır"*. İmparator *"Neden"* diye sordu. Li P'i: *"Majeste şahsınızdan fedakârlıkta bulunup her şeyi devletiniz için düşünürseniz ve bana müsaade lutfederseniz söyleyebilirim"* dedi. İmparator: *"Sizin bundan şüpheniz mi var? İstediğiniz kadar söyleyebilirsiniz"* dedi. Li P'i *"Ben, Majeste'nin Kuzeyde Uygurlar'la barışarak, güneyde Yün-nan'la iyi münasebet kurup, batıda Ta-shih (Arap) ve Tien-chu (Hindistan)'la sıkı dostluk irtibatı temin etmenizi rica etmek istiyorum. Böyle olursa Tu-fan devleti de kendi at sıkıntısı yüzünden bize yumuşamış olacaktır"* dedi. İmparator: *"Dediğiniz (Ta-shih, Yun-nan, Tien-chu) üç devlet ile söylediğiniz gibi barışabilirim. Ama Uygurlar'la asla!"* dedi.

Li P'i: *"Ben de zaten majeste'nin görüşünü biliyordum. Onun için daha önce söylemeğe cesaret edemedim. Bugünkü devletiniz için Uygur meselesi ön görülmektedir. Diğer üç ülkenin o kadar acelesi yok."* dedi. İmparator *"Sırf Uygurlar için siz söylemeyin"* dedi. Li P'i: *"Bende başbakan bulunuyorum. Sözlerimi tasdik edip etmemek majestelerine aittir. Niye söylememe müsaade etmiyorsunuz?"* dedi. İmparator: *"Ben söylediklerinizi hep kabul ederdim. Fakat Uygurlar'la barışmak meselesini oğlum veya torunlarım kendi zamanlarında halletsinler. Benim zamanımda imkânsız"* dedi. Li P'i: *"Majeste, Shen-chou olayı yüzünden değil mi?"* diye sordu. İmparator: *"Doğru, Wei Shao-hua ve diğerleri benim uğruma Uygurlar'dan hakaret görerek öldürüldüler. Ben bunu unutabilir miyim? Devletimizde bu tip olaylar çok cereyan ediyor. Bunlar için Uygurlar'a karşılık veremediğime üzülüyorum. Onlarla barışa asla müsaade etmem, bu hususta fazla konuşmayın"* dedi. Li P'i: *"(Wei) Shao-hua ve diğerlerini öldüren Mo-yü Kağan idi. Majeste siz tahta geçtiğinizde (Mo-yü Kağan) askere kumanda ederek Çin'i istilâ etmeğe kalkmıştı. Fakat (Mo-yü) ülkeden ayrılmadan bugünkü Ho Ku-tu-lu Kağan tarafından öldürüldü. Bu bakımdan bugünkü Kağan majesteye fedakârlıkta bulunmuştur. Ona ünvan ve mükâfat ihsan etmelisiniz. Ondan*

[177] 6a- HTS, 83; Hsien-an Prensesi, Te-tsung'un 11 kızı arasında 8. Olarak kayıtlıdır.

neden şikâyet ediyorsunuz? Daha sonra Chang Kuang-sheng, T'u-tung başta olmak üzere dokuz yüzden fazla Uygur 'u öldürdüğü zaman Hu Ku-tu-lu Çin elçilerini öldürmemişti. Buna göre Ho Ku-tu-lu masumdur." dedi. İmparator: *"Siz Uygurlar'la barışmayı uygun buluyorsunuz ama ben doğru olduğunu zannetmiyorum"* dedi. Li P'i *"Bende memleketimiz için söylüyorum. Yoksa yalnız geçici bir huzur temin etmek için söylersem İmparator Szu-tsung ve Tai-tsung'ın ruhlarına nasıl cevap verebilirim?"* dedi. İmparator: "Peki, (yavaş) düşüneyim bu hususta" dedi.

Bundan sonra nazır Li P'i imparatora onbeş defa hep bu mevzudan bahsetti. Buna rağmen İmparator yine kabul etmedi. Li P'i: *"Majeste, mademki Uygurlar'la barışmağa müsaade etmezsiniz, o halde bana ölüm ihsan etmenizi rica ediyorum"* dedi. İmparator: *"Ben zıt fikir dinlemeyen insan değilim. Yalnız sizinle bu mevzuda tartışmak isterim. Niye benden ayrılmak istiyorsunuz"* dedi.

Nihayet yılın dokuzuncu ayında Çin'de kalan Uygur elçisi Ho-chüeh Ching-chün ile, Hsien-An Kung-chu'nun Uygur Kağanı ile evleneceğine dair haber Uygurlar'a gönderildi. Ayrıca Uygurlar'a at karşılığı borç olan elli bin top kumaş da ödenmişti.

TFYK, C. 979;

Te-tsung Chen-yüan 3. sene 8. ayda (787) Uygur Kağanı Reis Ch'o Takan, To-han ve general Ho-kuang Ta-kan'ı Çin'e göndererek, İmparatora Uygur mahsüllerinden hediye etti. Evlilik rica etti. İmparator Hsien-an Prensesi'nin (Uygur Kağanı ile) evlenmesine karar verdi. Elçi ile Ling-te salonunda görüştü. Prensesin resmini Kağan'a sundu. Uygur atlarının fiatına karşılık 50.000 top ipekli kumaş verdi. Sonra elçi gitti.

788 Senesi Olayları:

CTS, 195, 9 a;

4. yılın 10. ayında (788) Uygur Prensesi ve bazı sefirler, barbar ülkesinden başşehre geldiler. Te-tsung Yeh-hsi kapısında onları görüp dinledi. O zaman Uygur Kağanı evlilik işine çok memnun oldu. Ve onun merasimleri çok hürmetkârdı. İmparatora *"Önceleri biz ağabey, kardeş idik. Şimdi ben sizin damadınız, yani oğlunuzum"* diye sevincini ifade etti. O, aynı zamanda Tibet elçilerine hakaret etti. O, Büyük şeflerin hanımlarından 56 kişiyi Hatun'u karşılamağa başşehre gönderdi. Ceman 1,000 den fazla kişi evlilik hediyesi olarak 2.000 at götürdüler. İmparator onların nazırları ve liderleri başşehirde sarayda Hun-lu Ssu'da[178] ve Chiang-tso Chien'de kalırken, 700 kişinin de Shuo-chou ve T'ai-yüan de kalmalarını emretti.

---

[178] HTS'deki gibi bütün elçilik heyeti mi Ch'ang-an'a kabul edildi? Yoksa CTS deki gibi yalnız şefler mi saraya kabul edildi? Bunu kati olarak bilemiyoruz. THY, 98 ve TFYK, 979, CTS ile aynı olduğu için CTS'nin kaydının doğru olduğunu zannediyoruz.

Kuei-ssu gününde (21.11.788) İmparator büyük kabul salonunda onları kabul etti.

İ-wei gününde (23.11.788) Te-tsung Uygur Prensesini Lin-te salonuna davet etti. Herkese hediyeler verildi.

Keng-tzu gününde (28.11.788) Hsien-an Prensesi'nin gidip Uygur Kağanı ile evlenmesi için emir çıkarıldı. Memurların rütbeleri kraliyet prensesinin durumuna uygun şekilde düzenlendi. İmparatorluk ev işleri bölümü başkanı ve T'eng Prensi varisi Chan-jan[179] Hsien-an Prensesi'nin evlilik merasimi müdürlüğüne getirildi. Kuan Po (Shang-shu Sheng)[180] sağ başkanı vekili olarak, Hsien-an prensesine refakat edenlerin başkanlığına tayin edildi.

CTS, 195., 10 b;

Yüan-ho 4. senesi (809) Ai Te-hu-li-lu Mo-mi-shi Ho Mi P'i-chia Kağan elçi göndererek Uygur isminin "Hui-Ho" (uçan şahin) yazılmasını rica etti.

Hui, "dönmek, uçmak" anlamında idi. Buna uygun olmak üzere, Ho (püskül, saçak) yerine "Ho" (şahin, doğan) yazılmasını rica etti.[181]

HTS, 217 A, 8 a;

Takip eden sene (788) Kağan içlerinde Hsieh-tieh[182] kabilesi Tu-tu'su başbakanı da olan 1.000 den fazla kalabalığı gönderdi. Onlarla birlikte kendi küçük kız kardeşi Ku-tu-lu P'i-chia Prensesi ve büyük şeflerin hanımlarından 50 kişiyi Prensesi karşılamak ve evlilik merasimi hediyelerini vermek için gönderdi. Hsieh-tieh, Chen-wu'ya vardıklarında bazı Shih-wei'ler tarafından soyuldu,[183] onlarla yapılan

---

[179] HTS, 70 B; Li Chan-jan, Li Hsiu-yüan'in torunudur. Li Hsiu-yüan, Li Yüan-ying'in en küçük oğludur. Yüan-ying, İmparator Kao-tsu'nun oğlu ve T'eng Beyi idi. Li Chan-jan bu sıraya göre Kao-tsu'nun torunu oluyordu.

[180] Shang-shu Sheng; Devlet işleri Bakanlığı.

[181] Hui-Ho ismi ilk önce Çinliler tarafından sese göre verilmiştir. Uygurlar Çince öğrendikten sonra aynı sese benzer manası daha uygun başka bir kelime seçtiler. İsim değişikliğinin tarihi mevzuunda metinlerde anlaşmazlık vardır. HTS, 217 A, TCTC, 233; de 788 dir. TCTCKI ve Yeh-hou Chia-chuan 788 senesi 8. Ay der. Hsü Hui-yao ve T'ung-chi 789 senesi 7. Ay der. CTS, 195, 809 der. Biz kronoloji bakımından TCTC'ye daha çok itimat ettiğimiz için hadiseyi 788 senesi olayları arasında anlattık.

[182] Hsieh-tieh, bir Töles kabilesidir. İlk 9 Töles kabilesinden değildir. 788 de bu kabile tutu'su Çin'e elçi olarak gittiği zaman Uygur kabileler birliğine dahildi. Pulley blank, some Remarks on the Toquz oghuz Problem s.41-2; ve Hamilton, toquz Oyuz et on-Uygur , s.27, 46-7; 795 den sonra Uygur Kağanı Hsieh-tieh kabilesinden idi.

[183] TCTC, 233; Bir gurup Shih-wei ve Hsi kabilesinden kimseler 19 Ağustos 788 de Chen-wu'da zorluk çıkardılar. Chen-wu garnizon kumandanı T'ang Ch'ao-ch'en, Uygur elçisinden zorluk çıkaranlara karşı savaşmak üzere yardım istedi.

çarpışma sonunda öldü. Onun adamlarının saraya girişleri garanti altına alındı ve onlar sarayda veya Hun-lu Ssu'da yerleştirileceklerdi. İmparator elçileri görmek için Yen-shi kapısındaydı. O zaman Kağan, İmparatora hatıra gönderdi.

"Önceki zamanlarda, biz Ağabey, kardeş idik. Fakat şimdi ben damadınız, yarı oğlunuzum. Eğer majesteleri Tibetliler'den şikâyetçi olursa, oğlunuz kendi ordusu ile onları mahvetmeğe izin rica eder." dedi. O aynı zamanda Uygurlar'ın Çince'deki ismi olan Hui-Ho (dönen saçak)'nun Hui-hu (uçan şahin)'ya çevrilmesini rica etti.

İmparator Uygur Prensesi'nin şerefine bayram yapılmasını istedi. Li P'i'ye, törenlerle birlikte bunun doğru olup olmayacağını sordu. Li P'i *"Su-tsung, Tunhuang Beyi'nin ikinci kuzeni idi. Uygur Kağanı kendi kızını hanım olarak ona verdi. P'eng-yüan'de İmparator ile görüştükleri zaman beyi yanında idi. Sarayda İmparatora hürmetlerini bildirdiler. İmparator onu Hanımefendi olarak isimlendirdi. Ona büyük yenge ismini vermediler. O karışıklık günlerinde biz, onların bize olan faydasına güvenmek mecburiyetinde idik. O halen ona Çin tabii gibi muamele etmektedir. Bugün böyle nasıl yapabiliriz?"* dedi.

Sonra onlar Uygur Prensesini Yin-t'ai[184] kapısından geçirdiler. Üç yaşlı prenses onu beklediler. O, (onlarla) tercüman vasıtası ile temas kurdu. Diğerleri eğilerek selamlayınca o da reveransla cevap verdi. Onlar, onunla birlikte içeri girdiler. İmparator, sarayın iç salonlarının birinde idi. Yaşlı prensesler önce girdiler ve onu (İmparatoru) beklediler. Uygur Prensesi girdi, reveransla ona hürmetlerini bildirdi. Sonra, harem misafirlerinin teşrifatçısı ona, yaşlı prenseslerin yanında yer gösterdi. Tekrar, tercüman vasıtası ile suallere geçildi. Sonra hep beraber ziyafet salonuna gittiler. Hsien-fei[185] merdivenleri indi, onları bekledi. Uygur Prensesi eğilerek onu selâmladı. Hsien-fei onu eğilerek cevaplandırdı. Tekrar o selâm verdi ve o kabul etti. Onlar batı merdivenlerini çıkıp oturdular. İmparator Uygur Prensesine hediyeler verdiği zaman O, yerinden inip reveransla hediyeleri kabul etti. Cariyeler ve prensesler reveransla karşılık verdiler. O, dönmeden önce iki sefer daha bu çeşit resmi ziyafete davet edildi.

İmparator memurlarının rütbe sırasını düzenledi. T'eng Beyi, Chan-jan[186] evlilik töreninin idarecisi oldu. Devlet işleri bakanlığının sağ vekili Kuan Po, yanında İmparatorun Kağan'a "Ku-tu-lu Ch'ang-Shou T'ien-ch'in P'i-chia Kağan" ve Prenses'e "Chih-hui Tuan-cheng Ch'ang-shou Hsiao-shun Hatun"[187] ünvanını veren fermanı ile birlikte ona (Prensese) refakat etti.

---

[184] Ta-ming sarayındaki parkların kuzey girişinde Yin-t'ai kapısı vardı. Lin-te salonu o kapının kuzeyine karşı idi.

[185] İmparatorun hanımlarından en zeki olanı.

[186] Bk. Not: 180.

[187] Ch'ang-shou T'ien-ch'in-Uzun ömür, göğün sevgilisi anlamındadır. Chih-hui Tuan-cheng Ch'ang-shou Hsia-shun-Akıllı, nazik, doğru, uzun ömürlü, dindar ve itaatkar anlamındadır.

TCTC, 233;

788 yılının sekizinci (veya yedinci) ayında Hsi ve Shih-wei'ler Cheng-fu bölgesini istilâ etmeğe geldiler. Bir çok insan ve hayvan ele geçirip kaçtılar. Cheng-wu garnizon kumandanı T'ang Chao-Ch'en, yediyüz süvari ve Çin prensesini karşılamağa gelen Uygur heyetinden birkaç yüz atlı askeri Hsi ve Hsi-wei'leri takip etmeğe gönderdi. Fakat Uygur elçisi Hsi ve Shih-we'ler tarafından öldürüldü.

788 senesi 9. ayda Uygur hükümdarı Ho Ku-tu-lu Kağan T'ang sülâlesinin izdivaç için prenses müsaade etmesine çok sevindi ve kız kardeşi Ku-tu-lu P'i-chia Kung-chu, nazırların eşleri ve devlet bakanı Chia-Tieh Tu-tu başta olmak üzere bin kişiden fazla bir heyeti, yeni Hatun olan Çin prensesini karşılamağa (veya almağa) gönderdi. (Bu heyet 788 yılının dokuzuncu ayında Ch'ang-an'a geldi). Çok iyi muamele ettiler ve *"Eskiden kardeş gibi idik. Şimdi damat oluyorum. Öyle ise yarı oğlunuz sayılırım. Eğer siz (yani T'ang sülâlesi) Tu-fan'dan şikâyet ederseniz, o zaman oğul babasının dertlerini gidermelidir"* diye İmparator'a haber gönderdi. Bunu müteakip Uygurlar Tufan elçilerine hakaret ettiler ve Tibetliler'le ilişkilerini kestiler.

Aynı yılın onuncu ayında Uygur elçileri gelip Hui-ho (dönen saçak) kelimesinin Hui-ho (uçan şahin) ya değiştirilmesini istediler.

Yılın onuncu ayında Hsien-an Kung-chu resmen tanınıp, Uygur Kağanı'na "Ch'ang-shou T'ien-ch'in Kağan[188] ünvanını ekledi. Yılın onbirinci ayında shung-shu rütbesindeki Kuan-pu, Hsien-an Kung-chu'nun refakat elçisi ve Uygur Kağanını tanıma temsilcisi olarak görevlendirildi.

TFYK, C. 979;

4. Sene 10. ayda (788) Uygur Kağanı, Ning-kuo Prensesi, elçi ile birlikte Çin'e geldi. İmparator Yen-hsi kapısında onların arkasından baktı. İmparator, gelenleri görmek isteyen kalabalığın kargaşalık çıkarmasına mani oldu. Uygur Kağanı bu evlilikten dolayı çok memnun olmuştu. Bundan başka çok hürmet ediyordu. İmparator'a *"Önce kardeş idik. Şimdi damat oldum. Damat yarı oğuldur. Eğer düşman gelirse oğul mutlaka savaşacaktır."*

İmparator Uygur Prensesi'ni ve elçiyi çağırdı. Lin-te onlara hediye verdi.

Hsien-an Prensesi Uygur Kağanı ile evlendi. İmparator Kağan'a öz oğlu, Prensi gözü ile bakıyordu. Tien-chung chien-szu t'eng-wang rütbeli Chung-jan'ı Hsien-an Prensesi'nin evlilik elçisi olarak Uygurlar'a gönderdi.

11. ayda Szu-t'eng Beyi Chang-jan'ı "Chien-chiao li-pu-shan-shu"[189] rütbesine terfi ettirdi. Yü-shih Ta-fu ünvânını verdi. Hsien-an Prensesi'nin Uygur Kağanı'na takdim edilişi merasimindeki elçiler arasında olan Kuang-pu'ya İmparator "Chian-chiao yo-p'u-shih"[190] ünvânını verdi. Hsien-an Prensesi İmparatorun 8. kızıdır.

---

[188] "Uzun ömürlü, göğün sevgilisi" anlamındadır.

[189] Sivil tören kontrol memurluğu, rütbe.

[190] Askeri tören kontrol memurluğu, unvan.

Önceki İmparator zamanında Uygur askeri Shih Ts'ao-i'yi mağlup ettiği zaman Kuzey barbarları, Çin'e değerli hizmetleri olduğu için İmparatoru kendinden üstün görmedi.

Uygur Wu-i Ch'en-kun Kağan Çin'e elçi göndererek memleket mahsullerinden hediyeler vermeğe başladı. Evlilik rica etti. Hui-ho ismindeki Ho (püskül, saçak)'nun Ho (şahin, doğan)'a çevrilmesini rica etti. İmparator başbakanı ile bu işi müzakere etti. Sonra razı oldu. Prenses Kağan ile evlendi. Elçi göndererek Kağan'a "Yung-men-fun Hsiang-chih-hui Ch'ang-Shou T'ien-ch'in[191] Kağan" ünvânını verdi. Prenses'e "Hsia-sung Kuang-chen Chih-hui Ch'ang-shou[192] Hatun" ünvânını verdi.

789 Senesi Olayları:

CTS, 195, 9 a;

Chen-yüan'in 5. yılı 12. ayında (789) Uygur Ku-tu-lu Ch'ang-shou T'ien-ch'in P'i-chia Kağan öldü. İmparator saraya üç günlük tatil verdi. Üçüncü derece ve yüksek sivil ve askeri memurlar Diplomatik münasebetler sarayına gidip Uygur sefirlerine baş sağlığı dilediler.

HTS, 217 A, 8 b;

Chen-yüan'ın 5. senesi (789) Kağan öldü.

Onun oğlu, To-lo-ssu tahta geçti. Kendi halkı onu Prens "P'an-kuan" diye isimlendirdiler ve Hun-lu Ssu başkanı Kuan Feng, ona "Ai Teng- li-lo Ku Mo-mi-shih Chü-lu P'i-chia Chung-chen Kağan" ünvanını götürdü.

TCTC, 233;

5. sene 2. ay Jen-ho gününde Wei Huang, İ-mou ile Çin İmparatoruna mektup gönderdi: *"Uygurlar T'ang İmparatoruna yardım edip, Tibet ülkesini mahvetmek istiyorlar. Eğer siz bir an önce bu fırsatı yakalamazsanız, Uygurlar önceden girecek olursa, T'ang sülâlesinin şerefi kalmayacak"* dedi.

Yılın onikinci ayında Uygur Kağanı Tien-ch'ing Kağan'ın vefatı duyuldu. Hong Lu-ch'ing ve Kuo-feng tanıma elçisi olarak vazifelendirilip Kağan'ın oğlunu "Teng-li-lo Mo-mi-shih Chü-lu Chung-chen P'i-chia Kağan" ünvanı ile tanıdı.

TFYK, C. 976;

Te-tsung Chen-yüan 5. senesi 12. ayda (789) Uygur Ku-tu-lu Ch'an-shou T'ien-ch'in P'i-chia Kağan öldü. Sarayda üç gün tatil yapıldı. İmparator askeri ve sivil memurların 3. dereceden yukarısının Hun-lu-ssu'daki Uygur elçilerine baş sağlığı dilemelerini emretti.

TFYK, C.965;

Chen-yüan'ın 5. senesi 12. ayda (789) Uygur Ku-tu-lu Ch'ang-Shou T'ien-ch'in[193] P'i-chia Kağan öldü. İmparator Hung-lu-Ch'in rütbeli Ko

---

[191] Cesur, zeki, uzun ömürlü, göğün sevgilisi„ anlamındadır.

[192] Hürmetkar, doğru, zeki, uzun ömürlü„ anlamındadır.

[193] Ku-tu-lu Ch'ang-shou T'ien-ch'in P'i-chia, Tun Baga Tarkan'ın ünvanı.

Shing-ke'yı yeni Kağan'a Chung-chen Kağan ünvanını vermek üzere gönderdi.

790 Senesi Olayları:

CTS, 195, 9 a;

Altıncı yılın altıncı ayında (790) Uygur sefiri I-chih-chia Takan barbar ülkesine geri dönüyordu. İmparator ona onun atlarının karşılığı olarak 300.000 parça ipekli verdi.

Aynı yılın 4. ayında Chung-chen Kağan, tahtı zorla ele geçiren küçük erkek kardeşi tarafından öldürüldü.[194] O sırada Uygur 'ların Büyük Generali Hsieh Yü-chia-ssu batıda Tibetliler'le olan harbden daha dönmemişti. Onun vazifeli bakanları, halkı teşvik edip, tahtı gaspedeni öldürerek, Chung-chen'ın oğlunu tahta geçirdiler. O zaman O, 16-17 yaşlarında idi.

Altıncı ayda Hsieh Yü-chia-ssu batıdaki harbden dönüyor, otağ'a yaklaşıyordu. Vazifeli nazırlar ve diğerleri tahttan indirme işi dolayısıyla korkuyorlardı. Onlar, Han sefiri (Kuo Feng) nin bunu bilmesini istemediler. Bu sebeple o dönmeden önce birkaç ay Feng'ı[195] alakoydular. Hsieh Yü-chia-ssu geldiği zaman Kağan ve diğerleri şehirden çıkıp, ülkenin hududuna onu karşılamağa gittiler. Devlet mühürlerini, Kuo Feng'in göndermiş olduğu, kap kacakları ve ipeklileri ona sundular. Kağan, vazifeli generaller ve diğerleri hep yerlere kadar eğildiler. Eski Kağan'ı indirip şimdiki Kağan'ı tahta geçirme sebebini anlattılar. Bundan başka, onlar emir rica ederek, *"Sadece başbakan ona hayat veya ölüm verebilir"* dediler. Onlar, Hsieh Yü-chia-ssu'yu memnun etmek için bütün hediye edilen kap kacak ve ipeklileri ona verdiler.

Kağan tekrar selamladı, ağlayarak; *"Ben çocuğum, aptalım, gencim, bilgim yok. Benim için iyi istikbal ve tahtta kalma, sizinle olan münasebetlerime bağlıdır. Size sizin öz oğlunuz gibi hizmet edeceğime söz veriyorum."* dedi. Hsieh Yü-chia-ssu kibrini kırarak ilerledi. Bunun üzerine O, onu kucaklıyarak yüksek sesle ağladı. Sonra onu kendine oğlu olarak kabul ettiğini duyurdu. Kendisine sunulan bütün hediyeleri kendisine hiçbir şey ayırmadan, bu seferde kendisi ile birlikte olan generallere ve subaylara dağıttı. Bundan sonra Uygur ülkesi az çok sulha kavuştu.

O zaman (Kağan) Ta-pi Tu-tu'su Mei-lu'yu Chung-chen Kağan'ın ölüm haberini götürmek ve yeni idareciye ünvan verilmesi ricasıyla saraya gönderdi. (Çin'e) O, geldiği zaman İmparator üç gün için sarayı tatil etti. Üçün-

---

[194] Bu hususta daha fazla malümat için bk. TCTC, 233; THY; 98; TFYK, 980; Qara Balgasun Yazıtı, Eski Türk Yazıtları I. ; Henada Toru, Te dai Kaikotsushi no kenkyu s. 308..

[195] An-hsi ve Pei-t'ing hakkında daha fazla malumat için bk. Ecsedy, Uigurs and Tibetans in Pei-ting (790-791 A.D.) s. 92-3.

cü derece ve üstündeki memurlara Hun-lu Ssu'ya gidip sefirlere başsağlığı dileğinde bulunmalarını emretti.

O sene Tibetliler Pei-t'ing vilâyetini aldılar. Bundan önce, Pei-t'ing ve An-hsi'den Uygur ülkesine giden, bir yolu ödünç almışlardı. O, onlara bağlandı. Uygurlar'a doymak bilmeyen talepler yapılıyordu. Pei-t'ing kapanıyordu. Onlar yaşamak için lüzumlu bütün şeyleri zaptettiler. Pei-t'ing'de oturan Uygurlar'ın tesirinde olan 6.000 çadırlık Sha-t'o kabileleri suistimal ve haydutlukları sebebiyle dargınlık ve nefret buldular.

Bundan önce Karluk kabilelcri ve beyaz elbiseli Göktürkler, Uygurlar'la sulh içindeydi. Fakat onların tecavüzleri ve haydutlukları onları darıltu. Çünkü Tibetliler onlara muntazaman rüşvet veriyordu. Onlar, onların tarafına geçmeğe kandırıldılar. Bir önceki kış Tibetliler, Karluklar[196] ve beyaz elbiseli kabileye Pei-t'ing'e gidip güçlük çıkarmak için rehberlik ettiler. Uygur başnazırı Hsieh Yü-chia-ssu, kendi kabilesine Tibetliler'i mahvetmek üzere liderlik etti. Fakat Tibetliler çabucak onlara hücum etti. Pei-t'ing halkı Uygurlar'a karşı acı hissettiğinden beri şehir Tibetliler'in ve Sha-t'o'ların iradesine bırakılmıştı. Kung-pu başkanı, garnizon kumandanı Yang Hsi-ku, 2.000 kişiden fazla kuvveti liderleriyle birlikte beraberce Hsi-cho'ya kaçtı. Hsüeh Yü-li de memleketine döndü.

Onuncu yılın sonbaharında (794) O, dağılan ordudan memlekctin kuvvetli 50.000 kişisini topladı. Hsi-ku'yu tekrar edilecek hücum liderliğine davet etti. Fakat birden bire onlar mağlup edildiler ve pek çoğu öldü. Hsieh Yü-li mağlup kuvvetlerinin geri kalamnı topladı. Gündüz ve gece geri kaçtı. Hsi-ku geriye kalan kuvvetlerden güç bela 160 kişiyi toplayıp Hsi-chou'ya geri gitmelerine liderlik etti. Hsieh Yü-chia-ssu ona; *"Şimdi benimle birlikte benim sarayıma gel, sonra ben seni kendi vatanına gönderirim"* dedi. Saraya varınca da onu alıkoydu. Vatanına göndermedi. Sonunda öldürdü.[197]

Bundan sonra An-hsi ayrıldı. böylcce, kimse onun baki kaldığını veya mahvedildiğini bilmedi. Sadece Hsi-chou halkı, halen Çin idaresinde idi.

Şimdi Hsieh Yü-chia-ssu mağlup edildi. Karluk cenk arabaları Fou-tu[198] nehrine gelip etraftaki toprakları Uygurlar'dan aldılar. Uygurlar korktular.

---

[196] Üç Karluk kabilesi olan Mou-la, P'o-fu ve T'a-shih-li hakkında daha fazla malumat için bk. HTS, 217 B.ye Chavannes, Documents 85-6 ve Ecsedy Aynı eser, 96-7

[197] CTS, 13; TCTC, 233; Pei-t'ing'i tekrar almak için Çin-Uygur teşebbüsü 790 dadır. CTS, 196 B; 791 sonbahan, HTS, 7; de Yang Hsi-ku'nun ölümü 791 senesi 10. Ayda gösterilir. CTS, 195; 794 senesinde gösterilir. Bu tarih çok münakaşalıdır. Biz kronoloji bakımından en güvenilir kaynak olan TCTC'nin verdiği 790 tarihini doğru kabul ederek, hadiseyi 790 senesi olayları arasında anlattık.

[198] TCTC, 233; de CTS gibi Fou-t'u olarak kaydeder. Fou-t'u Buda'nın isminin transkripsiyonudur.

Bütün kuzey-batı kabileleri koyun ve atları ile birlikte onlardan kaçmak için güneye göç ettiler.

HTS, 217, A, 8 b;

Chen-yüan'ın 2. senesinde (786)[199] Yüan-chung tarafından gönderilen elçiler Uygur topraklarından geçip, Ch'ang-an'a varmağa muvaffak oldular. İmparator Yüan-chung'u, Pei-t'ing büyük muhafızlığına ve Hsin'i An-hsin'in büyük muhafızlığına tayin etti. Bu yoldan geçmelerine karşılık barbarlar aşırı fiat isteğinde bulundular. Pei-t'ing'de oturan 6.000 çadırlık Sha-t'o kabilesinin ısrarlı isteklerine karşı hoşnutsuzluk büyüdü. Karluklar'ın üç kabilesi ve Beyaz gözlü Göktürkler kırıcı, acı verici idiler. Onlar hep gizlice Tibetliler'e teslim ettiler. Böylece onlar ve Tibetliler, Sha-t'o'nun yardımı ile beraber Pei-t'ing'de güçlük çıkardılar.

Hsieh Yü-chia-ssu onlarla harbetti. Fakat zafer kazanamadı. Pei-t'ing düştü. Bunun üzerine imparator naibi Yang Hsi-ku ordusunun başında Hsi-chou'ya kaçtı.

HTS, 217 A, 8 b;

Uygurlar onbinlerce kuvvetli piyade ile Hsi-ku'yu Pei-t'ing'i geri almak için kendi kuvvetlerini geri getirmeğe davet ettiler. Onlar Tibetliler tarafından hücuma ve büyük mağlubiyete uğratıldılar. Askerlerin çoğu öldürüldü. (Hsieh Yü-) Chia-ssu geri kaçtı. Hsi-ku ordusunun bakiyesini toplıyarak, onları Hsi-chou'ya götürdü. (Hsieh Yü-) Chia-ssu Ona *"benimle beraber gel, seni T'ang sarayına geri göndereceğim"* dedi. Sonra onu çadırına aldı. Onu öldürdü.[200]

Karluklar aynı zamanda Shen-tu[201] Nehri'nin etrafındaki toprakları da zabtetmişlerdi. Uygurlar çok korktular ve onlardan kaçırmak için kendi kabilelerini biraz güneye göç ettirdiler.

O sene (790) Kağan, genç hatun Prenses Yeh tarafından zehirlendi. Prenses, P'u-ku Huai-en'ın büyük kızı idi. Huai-en'ın oğlu Uygur Yeh-hu'su idi. Böylece onun kızı "Prenses Yeh" diye isimlendirilmişti. Sonra Kağan'ın küçük erkek kardeşi kendi kendini tahta geçirdi. (Hsieh Yü-) Chia-ssu o sırada Tibetliler'le muharebede idi. Kağan'ın vekilleri halkı ona karşı kışkırttılar hep beraber saltanatı gasbedeni öldürdüler. Kağan (To-lo-ssu)'ın küçük oğlu A-ch'o tahta geçti. (Hsieh-Yü-) Chia-ssu döndüğü zaman Kağan ve diğerleri onu şehir dışında karşıladılar. Ondan önce ayaklarına kapanıp eski Kağan'a yapılanları ve yeni Kağan'ın tahta çıkışını anlattılar. Yeni Kağan'ın yaşayıp yaşamıyacağının başbakana bağlı olduğunu bildirdiler. Onlar Kuo Feng'ın

---

[199] HTS de tarih daha sonra verilmektedir. Müzakereleri için bk. Demieville, Aynı eser, s.170.

[200] Bk. Not: 198.

[201] Bk. Not: 199.

verdiği bütün kap, kacak ve ipeklilerin hepsini getirip (Hsieh Yü-) Chia-ssu'ya verdiler. Kağan onu selamladı ve ağlıyarak: *"Size babam gibi olan güvenim sebebiyle, babamın kırılan yoluna devam etmekle, iyi bir istikbal mümkün olacaktır"* dedi. (Hsieh Yü-) Chia-ssu ona merhametle dokundu. Bağrına bastı, ağladı ve onun tabiisi olarak ona hizmet etti. O, bütün kap kacak ve ipeklileri kendine hiç bir şey bırakmadan generallerine ve memurlarına verdi. Ondan sonra onların ülkesi sulh içindeydi.

(Uygurlar) Mei-lu, Prens Ta-pei'yi bu olayları bildirmek ve talimat almak için (Çin) sarayına gönderdiler.

TCTC, 233;

An-hsi ve Pei-t'ing halkı Çin'e gelirken Uygur ülkesinden geçmek mecburiyetinde idi. Bu sebeple Uygurlar'la iyi geçiniyorlardı.

Pei-t'ing Uygurlar'a daha yakındı. Uygur halkı Pei-t'ing'e karşı aç gözlü idi. 6.000 den fazla çadır Sha-t'o halkı Pei-t'ing halkı ile birbirine dayanıyorlardı. San-kuo-lu, Pai-fu ve T'u-chüeh Uygurlar'a tabii idi. Uygurlar sık sık o bölgeleri yağmalıyorlardı.

Tu-fan, Kuo-lu, Pai-fu kabileleri Pei-t'ing'e hücum ettiler. Uygur Başbakanı Hsieh Kan chia-ssu askerle Pei-t'in'i kurtarmağa geldi.

Yılın (790) üçüncü ayında Uygur Chung-chen Kağan'ın küçük kardeşi ağabeyini öldürüp kendi tahta geçti. Bu sırada başbakan Hsie Kan-chia-ssu batıda T'u-fan seferindeydi. Daha yurda dönmemişti.

Yılın dördüncü ayında başbakan yardımcısı halk ile birlikte zorla tahta geçeni öldürdü ve Chung-chen Kağan'ın on beş yaşındaki oğlu A-cho'yu tahta geçirdiler.

790 senesi 5. ayda Hsieh Kan-chia-ssu Tibet'le savaştı. Uygurlar mağlup oldu. Tibetliler hemen Pei-t'in'e hücum ettiler. Pei-t'in halkına göre Uygur yağması çok kötü. Onun için onların gelmesini istemiyorlar. Sha-t'o reisi Che-hsieh-chin-chung Tibet'i muhasara etmek istedi.

6. ay Hsieh Kan-chia-ssu askerlerini alıp ülkesine döndü. Başbakan yardımcısı onun Kağan olmak istemesinden korktu. Kağan'da onu karşılamağa çıktı, ağlayarak, *"Ben daha çok gencim işten anlamam. Devlet işleri ile siz meşgul olunuz"* dedi. Mührü ona verdi. Hsieh Kan-chia-ssu mütehassis oldu. Onun nazırı olarak kaldı.

790 sonbaharında, Uygur Hsieh Kan-chia-ssu onbinlerce Uygur askerini alıp, garnizon kumandanı Yan Hsi-ku ile birlikte Pei-t'in'i kurtarmağa giderken, Tibetliler meydana çıkıp onlara hücum ettiler, yendiler. Yarıdan fazlası öldü. Yang Hsi-ku geri kalan yüzlerce askerini toplayıp Hsi-chou'ya geri dönmek istedi. Hsieh Kan-chia-ssu onu durdurdu. *"Sen benimle benim kampa gel. Sonra ben, seni Çin sarayına gönderirim"* dedi. Fakat sözünü tutmadı. Onu öldürdü.

An-hsi ile irtibat kesildi. Neticesi malum değil. Hsi-chou, hâlen T'ang sülâlesi'nindi.

Uygurlar mağlup olduğu zaman, Karluklar bu fırsattan istifade Uygurlar'a ait yerleri aldı. Uygurlar şaşırdı. Kuzey batıdaki bütün kabileler güneye göç etti.

Uygur Kağanı, Ta-pei Mei-lu'yu Ko-fun ile birlikte Çin'e gönderdi. Elçi, Chung-cheng Kağan'ın öldüğünü bildirdi. Yeni Kağan'a ünvân verilmesini rica etti.

Eskiden Uygur elçileri Çin'e giderken çok mağrurdular. Valiler onlara hürmet ederdi. Şimdi Mei-lu, Fun-chou'ya geldiği zaman Vali Li Chin-lieh Mei-lu'ya *"Kağan'ın ölmüş olduğunu duydum. Sen, buraya Çin Uygurlar'a baş sağlığı dilesin diye mi geldin?"* dedi. Chin-Lieh yüksek yerde oturuyordu. Mei-lu korktu. Onun önünde ağladı. Chin-Lieh onu teselli etti: *"Kağan öldü. Üzülme biz yardım edeceğiz."* dedi. Mei-lu'nun gururu kalmadı. Bundan sonra Uygur elçileri geldikleri zaman Chin-lieh'ye hürmet gösterirlerdi. Chin-lieh meşhur oldu.

4. ay Hsin-hai gününde Hatun, Uygur ülkesinden geri döndü.

TFYK, C. 976;

6. sene 12. ay (790) da Dokuz kabile Uygurları Teng-li-le Mo-mi-shih Chü-lu Chung-chen P'i-chia Kağan öldü. İmparator sarayda üç gün tatil yaptırdı. Memurların 3. dereceden aşağısının Hu-lu-ssu'da (Uygur elçilerine) başsağlığı dilemelerini emretti.

791 Senesi Olayları:

CTS, 195, 10 a;

Chen-yüan'ın yedinci yılı, 5. ayı 1. günü olan Keng-shen gününde (6.6.791) Hun-lu Ssu başkan vekili Yü Shan, Uygur Kağanı'na baş sağlığına gönderildi.

Onuncu ayda Uygurlar sefir Lü-chin Ta-kan ve diğerlerini genç Ning-kuo Prensesinin ölümünü haber vermek üzere saraya gönderdiler. İmparator sarayı üç gün tatil etti. Önceleri Su-tsung, Ning-kuo Prensesini Uygurlar'a gönderdiği zaman Yung Beyi'nin kızı ona refakat etmişti. Ning-kuo Prensesi Çin'e döndükten sonra Yung Beyi'nin[202] kızı Hatun oldu. Ve Uygurlar onu genç Ning-kuo Prensesi diye isimlendirdiler. İki Kağan ile, Ying-wu (Mo-yen-ch'o) ve Ying-i (Mou-yü) ile evlendi. T'ien-ch'in Kağan (Tun Mo-ho) tahta çıktığı zaman, o dışarıda yaşadı. Onun Ying-wu'dan[203] olan iki oğlu T'ien-ch'in tarafından öldürüldü. Kısa bir müddet sonra da o, (Prenses) öldü.

Yedinci yılın 8. ayında (3.9- 2.10.791) Uygurlar, Pei-t'ing'de mağlup edilmişti. Tibet ve Karluk esirlerinden bazılarını İmparatora hediye etmek üzere elçi gönderdiler. Bundan önce bazı Tibetliler Ling-chou'ya girmiş ve Uygur gurupları tarafından mağlup edilmişlerdi. Gece ateşle baskın yaparak onları kaçırdılar.[204]

---

[202] HTS, 70 B; ye göre Yung Prensi Li Ch'eng-ts'ai'ın erkek kardeşi idi.

[203] İlk Ning-kuo Prensesi 758 senesi 9. Ayda Uygurlar'a gitti. Mo-yen Ch'o Kağan 759 senesi 5. Ayda öldü.

[204] CTS'nin bu paragrafı Ecsedy, Aynı eser, s.84 de de tercüme edilmiştir.

Onikinci ayda Uygurlar General Sha-chih'yi, Tibetli esir büyük şef Chieh-hsin'i[205] hediye etmek üzere İmparatora gönderdiler. İmparator Te-tsung onu teftiş etmek üzere Yen-hsi kapısında bekledi.

HTS, 217 A, 9 a;

Hun-lu Ssu başkan vekili Yü Shan, A-ch'o'ya "Feng-ch'eng[206] Kağan" ünvanını veren ferman götürecekti.

Çok geçmeden Lü-chih Ta-kan genç Ning-kuo Prensesinin ölümünü haber vermeğe geldi. O, Yung Beyi'nin kızı idi. Bundan önce, Ning-kuo Prensesi Uygur Kağanı ile evlenmeğe gittiği zaman onun nedimesi olarak gitmişti. Ning-kuo sonradan Çin'e dönünce, o Uygurlar arasında kalmış ve Hatun olmuştu. Onlar onu genç Ning-kuo diye isimlendirdiler. Ve o, başarı ile iki Kağan'a Ying-wu (Mo-yen-ch'o) ve Ying-i (Mou-yü) ye arkadaşlık etti. T'ien-ch'in (Tun Mo-ho) Kağan zamanında o dışarıda yaşamağa başladı. Ting-i'nin hanımı olduğu sırada iki oğlan doğurdu. Fakat ikisi de T'ien-ch'in tarafından öldürüldü.

O sene (791) Uygurlar Pei-t'ing'deki bazı Tibetliler ve Karluklar üzerine hücum ettiler. Onları fethettiler. Esirleri hediye olarak İmparatora gönderdiler.

TCTC, 233;

791 senesi 2. ay Kuei-mao gününde, İmparator Hun-lu Shao-ch'in rütbeli Yu Yen'i Kağan'a "Feng-ch'eng Kağan" ünvânını vermek üzere gönderdi.

8. ay Tibetliler Ling-chou'ya hücum ettiler ve Uygurlar tarafından mağlup edilip gece kaçtılar.

9. ay, Uygurlar elçi gönderip Tibetliler'den aldıkları esirleri İmparator'a hediye ettiler.

12. ayda elçi ile, esir aldıkları Tibet Reisi Shan Chieh-hsin'i Çin'e gönderdiler.

TFYK, C. 965;

7. sene 2. ay (791) İmparator Hung-lu Shao-ch'in rütbeli Yu Yen'i Yü-shih Ta-fu'luğa tayin etti. Uygur Kağanı'na baş sağlığı dilemeğe gönderdi.

Bundan önce 790 senesi 4. ayda Uygur halkı onun oğlunu Kağan yapmak istiyor. Sonra general Ta-pei-le Mei-lu, Çin sarayına gelip Kağan'ın öldüğünü bildirdi. Yeni Kağan'a ünvan verilmesini rica etti.

792 Senesi Olayları:

CTS, 195, 10 a;

8. yılın 7. ayında[207] Uygur , Yao-lo-ko Ling (Shang-shu Sheng)[208] şerefli sağ başkan yardımcısı oldu. Ling, kan bakımından Çinli idi. Ve onun soyadı

---

[205] TCTC, 223, bu şefin ismi tam olarak Shang Chieh-hsin olarak geçer.

[206] Feng-ch'eng-İmparatora samimiyet göstermek anlamındadır.

[207] 24/7-21/8/792.

[208] Shan-shu Sheng – Devlet İşleri Bölümü

Lü idi. Fakat o, Uygurlar arasına gitmiş ve Kağan'ın manevi oğlu olmuştu. Böylece o, Kağan'ın soyadını da almış ve soyadı Yao-lo-ko Ling olmuştu. Devlet içinde otoriteye sahipti. Ve o, saraya geldiği zaman İmparator ona pek çok kıymetli hediyeler verirdi. Bu münasebetle, İmparator onun atları için ona 70.000 parça ipekli verdi.

HTS, 217 A, 9 a;

Takip eden sene (792) elçi Yao-lo-ko Chiung saraya geldi. Chiung Lü kabilesinden gelme Çinli idi. Fakat o, Kağan'ın manevi oğlu olmuş ve Kağan'ın soyadını almıştı. İmparator onu durdurdu. Bol hediyeler verdi. Onu Shang-shu Sheng sağ başkan vekilliğine tayin etti.

TFYK, C. 976;

8. sene 7. ay (792)'da Uygur elçisi Yao-lo-hao Chien-hsiao-shan-shu-Yo-p'u Shuo[209] rütbesinde idi. Hao'nın T'ang soyadı Lü idi. Sonra Uygur Kağanı'nın elçisi oldu. Uygur Kağanı ona kendi soyadını verdi. Yao-lo-ko, sonra o, Çin'e gelip iş yaptı. İmparator onu beğendi. Ona hediyeler verdi. Sonra onu Uygur ülkesine gönderdi. Ona at, 100.000 top ipekli kumaş hediye etti.

793 Senesi Olayları:

CTS, 195, 10 b;

9. yılın 9. ayında Uygurlar, haraç vermek için saraya elçiler gönderdiler.[210]

795 Senesi Olayları:

CTS, 195, 10 b;

Chen-yüan'ın 11. yılı 6. ayı[211] Keng-yin gününde Uygur Kağanına "Teng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Lu-hu P'i Huai-hsin[212] Kağan" ünvanı verildi.

HTS, 217 A, 9 b;

Onbirinci sene (795) Kağan oğul bırakmadan öldü.[213] Devlet halkı onun nazırı Ku-tu-lu'yu Kağan olarak tahta geçirdiler.[214] Ve Çin sarayına bunu bildir-

---

[209] Askeri ve sivil törenler kontrol memurluğu (Rütbesi).

[210] Bu kayıt yalnız CTS de var. Başka kaynaklarda rastlamıyoruz.

[211] 6. ayda Keng-yin günü yoktur. TCTC, 235. Bu tayinin 5. Ayın Keng-yin gününde yapıldığını kaydeder. (15.6.795) CTS yanılmaktadır.

[212] Teng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Lu-hu P'i Huai-hsin Kağan.

Huai-hsin-İmparatora samimiyet beslemek, aziz tutmak anlamındadır.

[213] A-ch'o'nun ölüm tarihi mevzuunda da kaynaklar değişik tarihler vermektedirler. TCTC, 235; Chen-yüan'ın 11. Senesi 4. Ay '795), CTS, 13, de 21.3.795. TFYK, 967, 10. Senede (794), THY, 98, o senenin 4. Ayı (794).

mek için elçi geldi. Pi-shu Sheng[215] Müdürü, Chang Chien, Kendi ofisinin armaları ile birlikte, İmparator'un Kağan'a verdiği "Ai Teng-li-lo Yü-lo Mo-mi-shih Ho-lu-lu P'i-chia Kağan" ünvanını tevdi etmeğe gidecekti. Ku-tu-lu, Hsieh-tieh kabilesinden idi. O, gençliğinde öksüz ve yetim kalmış, büyük reis tarafından evlâd edinilmişti. O, zeki ve harbde becerikli idi. T'ien-ch'in zamanında o, birkaç kere ordu başkanlığı yapmış, bütün şefler ona hayran kalmışlardı. Yao-lo-ko kabilesi nesilden nesile şimdiye kadar hep hürmete lâyık olduğu için, kendi kabilesinin ismini gasbetmeğe cesaret edemedi. Fakat Kağan'ın oğullarını ve torunlarını yakalayıp onları Çin sarayına hediye etti.

TCTC, 235;

795 senesi ikinci ayda Uygur Kağanı Feng-ch'eng Kağan vefat etti. Çocuğu olmadığından halk, nazır Ku-tu-lu'yu Kağan seçti. Ku-tu-lu'nun soyadı Chiu-tieh'dir. Akıllı ve iyi bir müzakereci olmasından başka çok cesur bir adam idi. T'ien-ch'in Kağan'ın zamanında, ordu ve devlet işleri Ku-tu-lu'nun elinde bulunuyordu. Diğer kabile reisleri hep ondan korkuyorlardı. Kağan olduktan sonra kendine Yao-lo-ko'yu soyadı olarak aldı. Elçi ile eski Kağan'ın vefatını Çin'e bildirdi. Ku-tu-lu, T'ien-ch'in Kağan'dan yukarı olan (Kağan sülâlesinin)ların çocuk ve torunlarını hep saray içine aldı.

Yılın beşinci ayında İmparator, Mi-shu-chien rütbesindeki Chang-chien ile Uygur Kağanı Ku-tu-lu'ya "Teng-li-lo I-lu Mo-mi-shih Ho Hu-lu P'i-chia Huai-hsin Kağan" ünvanını hediye etti.

TFYK, C. 976;

11. sene 2. ayda (795) 9 kabile Uygurlar'dan Ku-tu-lu P'i-chia Fun-ch'eng Kağan öldü. Üç gün tatil yapıldı. Üçüncü dereceden yukarı memurlar baş sağlığına gittiler.

796 Senesi Olayları:

TCTC, 235;

796 senesi 8. ayda Szu-ma[216] Li Shou, Li Chin-lüeh'yi kıskandı.

Uygur Mei-lu Çin'e gelirken, T'ai-yüan'e gelince, Li Shou onu yemeğe davet etti. Mei-lu yüksek yere oturdu. Shou buna bir çare bulamadı. Li Chün-lüeh hemen onu azarladı. Mei-lu onun sesini duyunca, hemen kalkıp onun yanına gitti. Reveransla selâmladı. Mei-lu *"Siz Li Chin-lüeh değil misiniz?"* dedi. Sonra alçak bir yere oturdu. Orada oturanlar hep Li Chin-lüeh'ye baktılar. Shou memnun olmadı. Chung-wei rütbeli To Wen-ch'ang'dan Li Chin-lüeh'yi uzaklaştırmasını istedi.

---

[214] Yeni Kağan'a unvan verilişinin tarihi de kesin değildir. CTS, 13 ve TCTC, 235; 15.6.795 dir. CTS, 149, 11. Sene (795), TFYK, 967 ve THY, 98, 10. Sene (794).

[215] Pi-shu Sheng: İmparatorluk kütüphanesi bölümü.

[216] Milli Savunma Bakanlığı.

Bir söylentiye göre, Uygurlar Çin'e hücum edeceklerdi. İmparator merak ediyordu. Uygurlar gelecek olursa, ilk karşılaşacakları bölge Fung-chou idi. İmparator oraya iyi nöbetçiler bırakmak istedi. Wen-ch'ang, Chin-lüeh'yi tavsiye etti.

805 Senesi Olayları:

HTS, 217 A, 9 b;

Yung-chen'ın ilk senesinde (805) Kağan öldü. Hun-lu Ssu başkan vekili Sun Kao, İmparatorun yeni Kağan'a "Teng-li Yeh Ho Chü-lu P'i-chia[217] Kağan" ünvanını verdiğini bildiren fermanı götürecekti.

TCTC, 236;

Yıl 805, 11. ay Uygur Kağanı Huai-hsin Kağan vefat etti. İmparator, Hong-lu shao-ch'ing[218] olan Sun-kao'nun Uygurlar'a başsağlığı dilemeğe gitmesini ve yeni iktidara geleni "Teng-li Yeh-ho Chü-lu P'i-chia Kağan" ünvanı ile tanımasını emretti.

TFYK, C. 965;

Hsien-tsung 1. sene 8. ay (805) Hsien-tsung tahta çıktığı zaman Uygur Huai-hsin Kağan öldü. Elçi Çin sarayına giderek onun ölümünü bildirdi.

12. ay İmparator yeni Kağan'a "Ai-teng-li-lo Ku-te-mo-shu-chü-lu P'i-chia Kağan" ünvanını verdi. Hun-lu-tsao-chin ve I-ssu chung-ch'eng rütbeli Ts'ung Kao-ko'yu bu ünvanı götürmek üzere elçi tayin etti.

806 Senesi Olayları:

TCTC, 237;

Bu senede Uygurlar Çin'e haraç gönderdiler. İlk defa Mo-ni[219] Uygur elçileri ile beraber Çin'e geldi ve Çin'de ibadethane kurdu. Bu dinin kaidesine göre akşam üzeri yemek yenir, etli yemek ve yoğurtlu yemek yemezler. Uygur Kağanı bu dine inanıyor ve bazı (Mo-ni) rahiplerine devlet işleri için danışıyordu.

807 Senesi Olayları:

HTS, 217 A, 9 b;

Yüan-ho (806-21)[220] nın başlangıcında Uygurlar ikinci defa[221] saraya vergi vermeğe geldiler. Birinci seferde bazı maniheistlerle birlikte idiler.

---

[217] Teng-li Yeh Ho Chü-lu P'i-chia Kağan. Tengride Bolmış Alp Bilge Kağan..

[218] Dışişleri Bakan Yardımcısı.

[219] Mo-ni; Mani Rahibi. Bu kayıt yalnız TCTC'de var. Diğer kaynaklarda rastlamıyoruz.

[220] Bu paragrafın münakaşalı tercümesi Pelliot ve Chavannes'in Un traite manicheen.... adlı eserinin 264-75 sayfalarında vardır. CTS, 14'te bu elçiliğin tarihi 8. II. 807'dir. Aynı zamanda 22. II. 802'de Uygurlar'ın Lo-yang ve T'ai-yüan'da mabedler inşaasını istedikleri ve

(Maniheizmin) kanunları, onlar sadece akşamları yiyecekler, su içecekler, sebze yiyeceklcr, kımız içmekten kaçınacaklardı.[222] Kağan, daima devlet işlerine onları iştirak ettiriyordu. Maniheistler her sene geliyordu. Batı pazar yerinin tüccarları sık sık onlarla kanuna aykırı işler yaptılar.

808 Senesi Olayları:

HTS, 217 A, 9 b;

Üçüncü sene (808) onlar gelip, 21 sene dört başarılı Kağan zamanında Uygurlar arasında yaşamış olan Hsien-an Prensesi'nin ölümünü haber verdiler. Kısa bir müddet sonra Kağan'da öldü.[223] Hsien-tsung, Tsung-chen Shao-ch'in[224] rütbeli Li Hsiao yeni Kağan'a "Ai Teng-li-lo Ku Mi-shih Ho P'i-Chia Pao-i[225] Kağan" ünvanını vermek üzere gönderdi.

TCTC, 237;

Hsien-an Ta-ch'ang Kung-chu yılın ikinci ayında Uygur ülkesinde vefat etti. Yılın üçüncü ayında da Uygur Kağanı Teng-li vefat etti.

Yılın beşinci ayında Çin İmparatoru yeni Uygur Kağanı'nı "Ay-Teng-li-lo Mo-mi-shih Ho P'i-chia Pao-i Kağan" olarak tanıdı.

808 senesi 6. ayda muhtelif Hu (barbar)'lardan en meşhuru olarak tanınan Sha-t'o (Şato) kabilesi Tibetliler'e tabi olduktan sonra Tibetliler tarafından Kan-chou'a[226] yerleştirildiler. Ve Tibetliler her savaşta Sha-to'ları öncü olarak kullanıyorlardı. Uygurlar Tibetliler'e saldırıp Liang-chou'yu ele geçirdikten sonra Tibetliler, Sha-t'o'ların Uygurlar'la işbirliği yaptıklarından şüphelenmeye başladılar. Ve onları Sarı Irmağın dışına yerleştirmeği düşünüyorlardı.

TFYK, C. 979;

Uygur Kağanı Mani rahibinden Uygur inanç elçisi olarak Çin'e gitmesini rica etti. Nazırlar bunun doğru olmayacağını söylediler. İmparator Tsung-

---

bu isteğin kabul edildiği kayıtlıdır. Bk. TFYK, 999, Pelliot ve Chavannes, aynı eser, s.275-6.

[221] Elçinin, selefinin öldüğünü bildirmek üzere bu Kağan tarafından gönderilmiş olması muhtemeldir. Bu kayıt yalnız HTS de vardır. Diğerlerinde rastlanmamaktadır.

[222] Pelliot ve Chavannes, Aynı eser s. 265 "Lait et de beurre" der. Mackerras, The Uighur Empire s.94. fermented mare's milk diye tercüme edilmiştir. Ben kımız diye tercüme ettim.

[223] Bu Kağan'ın unvanı kaynaklarda değişik verilmiştir. Metin tercümelerine dikkat.

[224] Tsung-chen-shao-ch'in rütbesi imparatorluk grubu sarayının başkan vekili.

[225] Ai Teng-li-lo Ku Mi-shih Ho P'i-chia Pao-i Kağan. Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan.

[226] Kansu Bölgesi, sonradan Sarı Uygurlar'ın yerleştikleri bölge.

chen shao-ch'in[227] rütbeli Li Hsiao-ch'eng'ı Uygurlar'a elçi gönderdi. T'ai-ch'ang Po-shih rütbeli Ying-yo yardımcı elçi oldu. Onları Mani rahiplerinin elçi olarak gönderilmesinin sebeplerini aramağa gönderdi.

TFYK, C. 965;

Hsien-tsung 3. senesi 5. ay (808) Uygur Teng-li Yeh-ho Chü-lu P'i-chia Kağan öldü. İmparator yeni Dokuz kabile Uygur Kağanı'na "Teng-li Le-ku Mo-mi-shih Ho P'i-chia Pao-i Kağan" ünvânını verdi. Garnizon kumandanı Li Hsiao-cheng'a "Chien-chiao[228] kung-pu shao-shu" rütbesini verip Chiang-tso chien-ch'ih chich-ko elçisi ünvânı ile Uygur Kağanı'na bu ünvânı gönderdi.

809 Senesi Olayları:

TCTC, 238;

809 Senesi 9. ayda Feng-chou'daki Çin kuvvetleri, onbin kişilik Tibet süvarisinin Ta-shih vadisine gelip. Çin'i ziyaret ettikten sonra memleketlerine dönmekte olan Uygur elçilerini soyduğunu bildirdi.[229]

810 Senesi Olayları:

TFYK, C. 976;

Hsien-tsung Yüan-ho 5. sene 5. ayda (810) İmparator Lin-te salonunda I-nan-chu[230] da dahil olmak üzere ceman 30 kişi olan Uygur elçilik heyeti ile görüştü. Onlara işlemeli ipekli kumaşlar hediye etti.

812 Senesi Olayları:

TCTC, 239;

812 senesi 10. ayda Uygur askerleri, Chi (Gobi sahrası) nin güneyinden geçerek batıdaki Tibetliler'e saldırdılar. Birkaç gün sonra T'ien Te-chü ordusu bir kaç bin Uygur süvarisinin Pi-ti-ch'üan pınarına geldiğini ve oradaki kuvvetlerin Uygurlar'a karşı sıkı tedbir aldığını bildirdi.[231]

813 Senesi Olayları:

CTS, 195, 10 b;

8. yılın 4. ayında[232] evlilik ricası ile gelen Uygur elçisi, I-nan-chu[233] barbar ülkesine dönüyordu. İmparator San-tien'de ona ziyafet verdi. Gümüş kap, kacak ve ipekli hediye etti.[234]

---

[227] Bak. Not: 225.

[228] Onursal bir unvan.

[229] Hadise yalnız TCTC de kayıtlıdır.

[230] Yalnız sık sık kronolojik hata yapmakta olan TFYK de geçen bu hadisenin tarihinden emin olamıyoruz. I-nan-chu 813 de ikinci defa gittiğine göre bu tarih doğru olabilir.

[231] Hadise yalnız TCTC de kayıtlıdır.

[232] 4/5 – 1/6/813.

O sene (813) binlerce Uygur süvarisi P'i-t'i kaynaklarına[235] ulaştı. Hudut orduları dikkat kesildiler.[236]

12. ayın 2. gününde (28.12.813) İmparator memleketlerine dönmekte olan 8 Uygur maniheistine ziyafet verdi. İmparator onlara Chung-shu Sheng'a gidip devlet bakanları ile görüşmelerini emretti. Bundan önce Uygurlar evlilik ricasında bulunmuşlardı. Hsien-tsung bunun kaça mal olacağını hesaplamalarını emretti. Merasimlerin masrafı 5.000.000 Kuang tutacaktı. İmparatorluk güçlükler içindeydi. Bu evliliğin masrafını karşılayamazdı. Uygurlar arasında Maniheistler hürmet görüyordu. Devlet bakanları Uygur maniheistlerine bu evliliğin mümkün olmadığını söylediler.

HTS, 217, 9 b;

Üçüncü sene bunu takip ederek, saraya ikinci defa elçiler geldi.[237] (Kağan) I-nan-chu'yu[238] 2. defa[239] evlilik ricası ile gönderdi.[240] Bundan önce Kağan 3.000 süvari ile P'i-t-'i kaynaklarına ulaştı. Chen-wu askerlerinden bazıları Hei dağına kamp kurmak üzere gönderildi ve onlar T'ien-te kalelerini barbarlara hazırlık için tamir ettiler.[241]

---

[233] I-nan-chu, aynı zamanda Kara Balgasun yazıtının yazarının ismidir. Aynı adam olması muhtemeldir. Fakat Pelliot ve Chavannes aynı eser, 183 de I-nan-chu'nun Uygurlar arasında nadir bir isim olmadığını kaydetmektedirler.

[234] Elçilikler hakkında daha fazla malumat için bk. TCTC ve TFYK Metin tercümeleri.

[235] Uygurlar'ın bu hareketteki maksatlarının ne olduğu açık belli değildir. Evliliğe razı etmek için Çinlileri korkutmak istediler mi? Fakat evlilik isteği reddedildikten bu yana başka bir hücum kaydına rastlamamıştık. Muhtemelen İ-nan-chu'nun böyle bir hücuma niyetlendiğinden haberi yoktu. Bunu duyar duymaz, evlilik kabul cevabını beklemeden hemen saraydan ayrıldı.

[236] HTS, 218; 813'te Uygurlar Batı Shou-hsiang ormanlarını ve Liu vadisini zapdettiler. TCTC, 239; 813'te Uygurlar çölü geçip güneye geldiler. Liu vadisinden batıya giderek Tibetlilere hücum ettiler. 813 senesi 11.ayda Uygurlar P'i-ti kaynaklarına ulaştılar.

[237] Bk. Not: 222.

[238] Bk. Not: 234.

[239] TFYK, 976; Çin sarayına 810 da gelen elçilik heyetinin reisi I-nan-chu idi.

[240] Bk. Not: 235.

[241] Des Rotours, Traite des fonctionnaires.... s. 743; T'ien-te'nin beş kalesinden üçü muhtemelen Batı, Orta ve Doğu Shuo-hsiang kaleleri idi. Diğer ikisinin hangileri olduğu meçhuldür.

TFYK, C. 976;

8. sene 5. ayda (813) Uygur Kağan'ı (Çinli Prenses ile) evlenme rica etti. Elçi I-nan-chu (Çin'den) ayrılacağı zaman İmparator üç salonda ziyaret verdi ve ona gümüş kap, kacak ve ipekli kumaşlar hediye etti.

TFYK, C. 979;

Hsien-tsung Yüan-ho 8. sene (813) sinde Uygur (Kağanı) I-nan-chu'yu elçi olarak gönderip Çin'den evlilik rica etti.

814 Senesi Olayları:

HTS, 217 A, 9 b;

Li Pu[242] reisi, Li Chiang[243] (Çin İmparatoruna) haber gönderdi: *"Uygurlar çok kuvvetli, ve kuzey hudutlar çölleştirildi. Onlar zorluk çıkarırsa bizim zayıf askerlerimiz karşı koyamaz, birbirinden ayrı olan şehirleri muhafaza edecek kimse yok. Majeste eğer siz kabul ederseniz, askeri hazırlıklar yapılmalı ve istihkâmlar yapılmalı. Bu Çin için en iyi plân olacak, halka iyi istikbal olacak. Ben düşünüyorum ki hudutların şimdiki durumu onların ihtiyaçlarını karşılayacak gibi değil. Ortada tehlike için beş sebep var. Müsaadenizle onları sayayım.*

Kuzey barbarları tamahkâr ve yağmacı. Onlar sadece menfaatı düşünürler. Bu ikinci yıl onların normal alışveriş için gönderdikleri atlar gelmedi. Onlar ipeklilerle nasıl doyurulabilir? Benim fikrim onların da istediği oluyor, (sonbahara kadar bekleyip) rüzgâr kuvvetli esince, atları şişmanlayınca Çin'e ani bir akın yapacaklar. Bu sebeple ben eminim. Saraya büyük zorluk çıkaracaklar. Bizi heyecanlandıran birinci sebep budur.

Bizim ordumuz yeterli kuvvete ulaşmadı. Bizim karakol sistemimiz yeter derecede tesirli değil. Bizim mızraklı süvarilerimiz, zırhlarımız kâfi derecede hazır değil. Bizim surlarımız ve hendeklerimiz tamamlanmamış. Eğer biz T'ien-te ordusunu[244] düzenleyecek olursak, barbarlar muhakkak ki şüphelenecek. Ve eğer biz Batı (Shou-hsiang) kalesini terkedersek, çöl yollarında dayanacak bir şey olmayacak. Bu bizi telaşlandıran 2. sebep.

Şimdi hudut generallerimizle plân yapmalıyız. Eğer biz uzak nehir hudutlarına gözle bakıp, saraydan durumu kontrol edebiliriz diye kendimizi memnun edersek, barbarlar aniden yeni isteklerle hududu ihlâl edebilirler. Biz menfaatlarımızı kaybederiz. Bu bizi telaşlandıran üçüncü sebeptir.

---

[242] Li-pu; Dini merasimler bakanlığı.

[243] Li Chiang (764-830) Shan-su Sheng başkan vekili oldu. Daha sonrada Shan-nan-hsi garnizon kumandanı oldu. HTS, 152 de biyografisi vardır.

[244] T'i en-te ordusu, 814'te esas yerinde restore edildi. O, 753'te yapılmış, daha sonra yeri değiştirilmişti. des Rotours, aynı eser, s.796.

Onlar bizim dostluğumuza sahip olduklarından beri Uygurlar, dağların ve nehirlerin tabii plânına tamamiyle vakıf oldular. Hangi sınır adamla techiz edilmiş, hangisi değil biliyorlar. Eğer haydutlar çeşitli vilâyetlerimizi yağmalarsa, bizim için kuvvetlerimizi toplamak on gün veya birkaç hafta alır. Bu arada onlar, gece gündüz bizim adamlarımızı ve hayvanlarımızı esir alırlar, İmparatorluk ordusu oraya gidebildiği zamanda barbarlar geri dönmüş olacaklardı. Eğer haydutlar daha uzun kalacak olursa bizim acemi asker çoğalacaktır. Bu bizi telaşlandıran 4. sebeptir.

Uygurlar ve Tibetliler birbirleriyle muharebededir. Bu sebeple hudutlar sakindir. Şimdi Uygurlar bizimle at ticareti yapmıyor. Eğer Uygurlar Tibetliler ile ticaret yapıp, onların düşmanlıklarını kamçılarsa sonra sınır halkı onların elinde felâkete sürüklenirken bizim generallerimiz ve onların adamları surları kapatacaklar harb etmekten kaçınacaklardır. Bu bizi telaşlandıran 5. sebeptir.

Huai-hsi'de Wu Shao-yang[245] *da ölümün eşiğindedir. Fakat o, menfaati için elinden geleni yapacaktı. Muhtelif eyaletlerde hudut muhafızları on misline çıkaracaklardı.*

Benim fikrim, bu evliliği kabul çok uygun, böylece dini merasimler barbar ülkesinde korunmuş olacaktır. Bu durumda, üç menfaat olacaktır. Eğer bu evlilik olursa, ateş kulelerinin alarm vermesine lüzum olmayacak, kaleleri ve siperleri düzenleyebiliriz. Kuvvetli inşaat yapabilecek pek çok askerimiz olacak, hububat olacak, ordumuz kuvvetlenecek, bu birincisi.

Keder verici şeylerden uzaklaşıp, kuzeydeki harekâtımızı güneye çevirebiliriz. Huai'ın batısındaki bölgelerde ki zorluklara dikkat edebiliriz. Bu ikincisi.

Eğer kuzey barbarları evlilik bağı ile bizimle akraba olup, güvenirlerse Tibet düşmanlığı daha da derinleşir. Onların ülkelerinde sulh olmaz. Biz onların hücumlarından ferah oturacağız. Onların hudutlarda yaptıkları yağma ve haydutluklardan kurtulacağız. Bu üçüncüsü.

Bunu reddetmeği söylemek, sakat nasihat olacaktır. Şimdi bazıları, Prensesi göndermek bize pahalıya mal olacaktır diyor. Evet, bu doğrudur. Fakat imparatorluğun yıllık gelirinin üçte biri hudutlara gitmektedir. Büyük güneydoğu eyâletlerinin yıllık vergisi 200.000 Kuang'dır.[246] *Eğer biz bir eyaletin vergisini bu evlilik için harcarsak kaybımız çok olur mu? Eğer evliliğin masrafı çok oluyor diye, onlara söz vermezsek ve onların beyinin ordusu kuzeye hücum ederse bizim 30.000 piyade 5.000 süvariye ihtiyacımız olacak.*

---

[245] Wu Shao-yang, Wu Shao-ch'eng'ın manevi kardeşi idi. Wu Shao-ch'eng 809 da öldüğü zaman Shao-yang onun oğlunu öldürdü. Garnizon kumandanı oldu. İmparatora büyük hediyeler göndererek onu yumuşattı. Bu mektuptan kısa bir müddet sonra 814 de öldü.

[246] Pulley blank, The back ground of the Rebellion of An Lu-Shan, s. 227. Kuang 1.000 madeni paradır. Bunların ortalarında delik olduğu için ipe dizilebilirler. 1 Kuang = 9 ¾ İngiliz paundu. Yaklaşık olarak 1 Kuang 19.000.000 TL. (Mart 2002)

Başka türlü onları oradan uzaklaştıramayız. Daha çok harcayacağız? Bu akla sığar mı?" dedi.

İmparator onu dinlemedi.

TCTC, 239;

814 senesi beşinci ayda Uygur Kağanı Çin prensesi ile evlenebilmek için bir kaç defa Çin İmparatoruna başvurdu. Yalnız Çin prensesinin Uygur Kağanı ile evlenmesi çok masrafa mal olacağından İmparator kabul etmedi. Baş nazır ona bu evliliğin faydalarını anlattı.

816 Senesi Olayları:

TFYK, C. 976;

11. sene 2. ay da (816)[247] İmparator Uygur elçisine nakış işlemeli şeyler ve gümüş kap, kacak hediye etti.

817 Senesi Olayları:

HTS, 217 B; 1 a;

Uygurlar evlilik için rica ettikleri zaman, bazı memurlar bunun 5.000.000 Kuang'a mal olacağını söylemişlerdi.

İmparator imparatorluk ailesi sarayının başkan vekili Li Ch'en ve imparatorluk sarayı doktoru Yin Yu'yu[248] bunun mümkün olmadığını söylemeğe gönderdi.

TCTC, 240;

817 Senesi 1. ayda Uygur Kağanı, Çin prensesi ile evlenmeği birçok defalar rica etti. İlgililer bu izdivaç masrafının beş milyona yakın olacağını bildirdiler. O devirde Çin'de isyanlar birbirini takip ettiği için askeri masraflar çok oluyordu. Onun için imparator bu evlenmeğe müsaade etmedi.

Yılın ikinci ayında İmparator, Çin'e gelen Uygur Mo-ni'lerini memleketlerine uğurladı. İmparatorun emriyle beraberlerinde Tsung-ch'eng-shao-ch'ing rütbesindeki Li Ch'eng'de Uygur ülkesine giderek (mali durumu) anlatarak izdivacın sonraya bırakılmasını istedi.

TFYK, C. 976;

12. sene 2. ayda (817) İmparator, Çin'e gelen 8 Uygur Mani rahibine ziyafet verdi.

12. sene (817) Uygurlar 8 Mani rahibini elçi olarak Cin'e gönderdiler. İmparator memurlara masrafları hesap etmelerini emretti. Masraf 5.000.000 Kuang tutacaktı. O zaman ülke içinde isyanları bastırmak için çok masraf edilmişti.

---

[247] Bu hadise yalnız TFYK de kayıtlıdır. Başka kaynaklarda rastlanmamaktadır.

[248] Bk. Yu'nun biyografisi HTS, 164; CTS, 165. Kağan Yin Yu Ve Li Hsiao-ch'eng'a Uygurlar arasında kalıp onun yardımcıları olmaları için baskı yaptı.

819 Senesi Olayları:

TFYK, C. 976;

14. sene 1. ay (819)[249] İmparator Lin-te salonunda Çin'e gelen Uygur elçilerine ziyafet verdi. Onlara hediyeler verdi.

820 Senesi Olayları:

HTS, 217 B; 1 a;

Mu-tsung tahta çıktığı zaman, Uygurlar tekrar Ho Ta-kan ve diğerlerini evlilik ricası ile saraya gönderdiler. Ve İmparator (Hsien-tsung) söz verdi.[250] Kısa bir müddet sonra Kağan öldü.

Elçi Uygur başşehrine gidip Yeni Kağan'a "Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu P'i-chia Ch'ung-te Kağan" ünvanını götürdü.[251]

TCTC, 241;

İmparator Hsien-tsung (806-820)'ın saltanatının son (yılın) da Uygur hükümdarı Ho Ta-kan adlı elçiyi gönderip Çin prensesiyle evlenmeye olan çok ciddi niyetini bildirdi. İmparator Hsien-tsung kabul etti. Ve (820) yılının üçüncü ayında Ho Ta-kan'ı uğurladı.

TFYK, 979;

Uygurlar Hsien-an Prensesi öldükten sonra bir çok defalar evlilik rica ettiler. Fakat kabul edilmedi.

Yüan-ho devri sonunda sık sık ve çok rica ettiler. (Çinli Prensesle evlenme işi) İmparator Hsien-tsung kuzey barbarları değerli hizmetler yaptıkları, Hsi-jun'lar senelerce isyan halinde oldukları için kız vermeğe razı oldu.

TFYK, C. 979;

Mu-tsung tahta çıktığı zaman (Uygur Kağanı) Ho-Ta-kan'ı elçi olarak gönderip Çin'den evlilik rica etti. İmparator razı oldu.

TFYK, C. 976;

Mu-tsung, Yüan-ho'nun 15. senesi (820) nde tahta çıktı. 2. ayın ilk günlerinde Çin'e giden Uygur Ho Ta-kan'a imparator Lin-te salonunda evlenme işini kabul ettiğini bildirdi. İmparator ona nakış işlemeli ipekli kumaş, gümüş kap, kacak hediye etti.

---

[249] Bu hadise yalnız TFYK de kayıtlıdır. Başka kaynaklarda rastlanmamaktadır.

[250] HTS, 83; gönderilecek prenses, imparator Hsien-tsung'un 18 kızı arasında 17. si olarak kayıtlıdır. TCTC, 241 ve THY, 98 de aynı hikaye tafsilatıyla mevcuttur. Metin tercümeleri arasında tercümesi verilmiştir.

[251] Ch'ung-te; şeref, fazilet anlamındadır. Anlaşıldığına göre bu Kağan'a iki defa unvan verilmiştir.

821 Senesi Olayları:

CTS, 195, 10 b;

Ch'ang-ch'ing'in birinci senesinde (821) P'i-chia Pao-i[252] Kağan öldü. Ve imparator sarayı üç gün için tatil etti. İmparator üçüncü derece ve onun üstündeki memurların Hun-lu Ssu'ya gidip sefirlere baş sağlığı dilemelerini emretti.

4. ayda (821) İmparator büyük kabul salonunda Uygur liderine "Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu-lu P'i-chia[253] Kağan" ünvanını verdi.

P'ei T'ung, İmparatora şerefli sol büyük konsül oldu. O aynı zamanda yeni Kağan'a ünvan verme ve baş sağlığı dileme işinin müdürü oldu.

5. ayda 573 Uygur Nazırlar, Tu-tu'lar, prensesler, maniheistler ve diğerleri saraya prensesi karşılamağa geldiler. Onlar Hun-lu Ssu'da misafir edildiler. T'ai-ho Prensesi'nin Uygurlar'a gidip Hatun olması için emir çıkarıldı. İmparator Chung-shu Sheng sekreteri Wang Ch'i'ye Hun-lu Ssu'ya gidip bunu bildirmesini emretti.

Sol Chin-wu muhafızları büyük generali, Hu Cheng, Hu-pu[254] olarak nişanları, memurları ile birlikte Prensese Uygur ülkesine kadar refakat edecek, Kağan'a ünvanını verecekti. Kuang-lu Ssu[255] başkanı Li Hsien kendi bürosuyla birlikte Yü-shih Chung-Ch'eng rütbesine yükseltildi. İmparatorluk sarayı doktoru Yin Yu, Yü-shih Yo'[256]ya değişti. P'an-kuan'lıktan ayrıldı.

Uygurlar'ın evliliği sebebiyle, Tibetliler Ch'ing-sai iç kalesine akınlar yapıyorlardı. Yen-chou valisi Li Wen-yüeh ordu topladı. Onları kovdu. Uygurlar *"10.000 süvari Pei-t'ing'e ve 10.000 süvari An-hsi'ye gitmiştir. Bizim plânımız T'ai-ho Prensesini karşılamak ve onu bizim memleketimize getirmek için Tibetlileri geri iteceğiz"* dediler.

Aynı ay İmparator T'ai-ho Prensesinin gidip Uygur Kağanı ile evlenmesi için emir verdi.

Uygurlar, Hsien-an prensesinin ölümünden beri, müteaddit defalar iyi akrabalık münasebetlerine devamı rica etmişlerdi. Fakat uzun zamandan beri İmparator bu isteği kabul etmemişti. Uygurlar'ın ısrarları Yüan-ho (806-21)'nun sonuna kadar baskısını arttırarak çoğalmıştı.

---

[252] Pao-i Çince'de doğru olarak muhafaza etmek anlamındadır.

[253] Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu-lu P'i-chia Kağan, Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan.

[254] Hu-pu aileye göre verilen bir memuriyetti. Bk. Des Rotours, Traite des fonctionnaires... 180-187.

[255] Kuang-lu Ssu; Levazım işleri bakanlığı (Müdürlüğü).

[256] Çin sarayında tenkit eden memuriyet ünvanıdır.

Uygurlar imparatorluğa şerefli hizmette bulununca, Tibetliler hudutta heyecan yaratınca, Hsien-tsung onlara prenses vadetti. Evliliğe söz veren Hsien-tsung öldü. Ve Mu-tsung tahta geçti. Bir sene sonra O, 10. kız kardeşini T'ai-ho prensesi olarak, Uygur Kağanı ile evlendirmeğe hazırladı.[257]

Teng-lo Ku Mo-mi-shih Ho P'i-chia Kağan, I-nan-chu, Tu-tu Chü-lo Ssu-chieh[258] bazı nazırlar, enişte lerinden biri, bazı Mei-lu'lar,[259] prenses Chien ve Prenses Yeh-hu ve 1.000 den fazla Ta-kan'ı develer ve atlarla birlikte T'ai-ho Prensesini karşılayıp Uygur ülkesine getirmek üzere gönderdi.[260]

Mu-tsung T'ung-hua kapısının sol kulesinde bekledi. Sefirler ilerledi. Subaylar rütbe sıralarına göre Chang-ching mabedinin karşısında sıralandılar. Onların nişanları pek çoktu. Erkekler ve kadınlar şehri gezmek için dağıldılar.

11. ayda Chen-wu garnizon kumandanı Chang Wei-ch'ing, imparatorluk emri ile Yü-chou'ya üç bin asker göndereceğini, bunun 1.000 ini göndermiş olduğunu, 2.000 ini de T'ai-ho Prensesi sınırı geçtikten sonra göndereceğini söyledi. O, aynı zamanda T'ien-te'dan gelen mektubu nakletti, ki O, 760 Uygur'un develer, atlar, arabalarla Hung-lu Ssu'da Prensesi karşılamak için beklediklerini yazıyordu. Feng-chou valisi Li Yu: *"T'ai-ho Prensesini karşılamağa geldik. Ch'ing'e*[261] *ait 3.000 Uygur, Tibetliler'i sürmek için plân hazırlamıştır."*[262]

HTS, 217 B, 1 a;

Kağan tahta çıktığı zaman, Prensesi karşılamak için I-nan-chu, garnizon kumandanı Chü-lu, Ssu-chieh, Prenses Yeh-hu ve diğerlerini saraya gönderdi. Ve kabilelerin 2.000 şefi haraç olarak 20.000 at 1.000 deve getirdiler. Şimdiye kadar barbar devletlerinden Çin'e bu kadar kalabalık elçilik grubu gelmemişti. 500'ü Ch'ang-an'a gidecek ve T'ai-yüan'de istirahat için alıkonacaklardı. Ve T'ai-ho Prensesi Kağan'la evlenmek üzere gidecekti. Prenses Hsien-tsung'un[263] kızı idi. İmparator onu Prensesliğe tayin etti. Sol Chin-wu

---

[257] T'ai-ho Prensesi'nin kimliği hakkında kaynaklar değişik şeyler söylemektedirler. Bk. Metin tercümeleri.

[258] Ssu-chieh Sekel (veya Sikil, Esgil, Sigir) demektir. Bk. Ögel, Sekellerin Ataları Hakkında, belleten IX, 31. Pulley blank, Some Remarks on the Toquz oghuz Problem, s. 39. Ssu-chieh 9 Tölös kabilesinden biridir.

[259] Mei-lu, Uygurlar'ın bir nazır ünvanıdır. Ögel, sino-Turcica, 373.

[260] Kağan'ın bu evliliğe ne kadar değer verdiği hediyelerden ve karşılayanlardan anlaşılıyor.

[261] TFYK, 979; Aynı hikayede Ch'ing yerine Liu demektedir.

[262] Çinli prensesle evlenme sevincine mukabil, Uygurların yeni hizmeti.

[263] HTS, 83; T'ai-ho Prensesi İmparator Hsien-tsung'un 18 kızı arasında 12.sidir.

muhafızlarının Büyük generali Hu Cheng ve imparatorluk ziyafetleri sarayının başkanı Li Hsien Prensese refakat etmekle vazifelendirildi. İmparatorluk hazinesi sarayı başka Yi Yüeh de düğün merasiminin müdürlüğüne tayin edildi. Onlar ona "Jen-hsiao Tuan-li Ming-chih Shang-shou[264] Hatun" ünvanını verdiler. Bu ecdattan kalma mabetlerde oldu.

İmparator prensesi geçirmeğe T'ung-hua kapısına geldi. Memur kalabalığı dizilip yol boyunca prensesi uğurladılar. Prenses hududu geçti.[265]

TCTC, 241;

821 senesi 2. ayda Uygur hükümdarı Pao-i Kağan vefat etti.

Yılın dördüncü ayında Çin imparatoru, yeni Uygur Hükümdarına "Teng-lo-lu Mo-mi-shih Chü-chu P'i-chia T'sung-te Kağan[266]" ünvanını hediye etti.

Yılın beşinci ayında Uygurlar başta Tu-tu ve baş nazır olmak üzere 500 kişiden fazla büyük bir heyeti Çin Prensesini almağa gönderdiler.

Yılın beşinci ayında T'ai-ho-ch'ang Kung-chu'nun Uygur Kağanı ile evlenmesine karar verildi. (T'ai-ho-chang) Kung-chu imparatorun kız kardeşidir. Tibetliler T'ang sülâlesinin Uygurlar'la akrabalık tesis ettiğini haber alınca, yıl (821) ın altıncı ayında Ch'ing-se-pao'a hücum ettiler. Yen-chou valisi Li Wen-yüeh istilâya gelen Tibetliler'i püskürttü. Daha sonra Uygurlar, Tibetliler'e karşı Prensesi korumak için on biner süvariyi Pei-t ing ve An-hsi'e gönderdiklerini bildirdiler.

Yılın yedinci ayında T'ai-ho Kung-chu, Ch'ang-an'dan hareket etti.

TFYK, C.976;

Ch'ang-ch'in 1. sene 2. ay (821) 9 kabile Uygur P'i-chia Pao-i kağan öldü. Saray üç gün tatil edildi. İmparator memurların üçüncü derecede yukarısının baş sağlığı dilemelerini emretti.

10. ayda Uygur elçisine Lin-te salonunda ziyafet verdi, hediyeler verdi.

TFYK, 979;

Mu-chun Ch'ang-ch'in 1. senesi 4. ay (821) Uygur P'i-chia Pao-i Kağan öldü. İmparator yeni Uygur Kağanı'na "Teng-li Yü-lu Mo-mi-shih Ho-chü-lu P'i-chia Kağan" ünvânını verdi.

TFYK, C. 979;

Ch'ang-ch'ün 1. sene 5. ay (821) da Uygur Tu-tu, başbakan, Prenses, Mani rahibi ceman 573 kişi Çin Prensesi'ni karşılayıp götürmek için Çin sarayına geldi. İmparator Hun-lu Ssu'da onları misafir etti. Sonra İmparator

---

[264] Jen-hsiao Tuan li Ming chih Shang shou = İyi kalpli, evlada yakışır şekilde hürmetkar, doğru ve güzel, zeki ve akıllı, üstün ve uzun ömürlü anlamındadır.

[265] HTS, tarih olarak 12/821 veya 1/822 dir. TCTC, 821 de kaydeder. Bizde 821 senesi olayları arasında tercüme ettik.

[266] Tengri de Uluğ Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan.

T'ai-ho Prensesi'nin Uygur Kağanı ile evlenip Uygur Hatun'u olmasını emretti. Chung-shu-shou Jen[267] rütbeli Wang-chi, Hun-lu Ssu'ya gidip bu işleri düzenleyecekti.

İmparator, tahta çıkışının ertesi senesi 10. kız kardeşine "T'ai-ho Ch'ang Prenses" ünvanını vererek Uygur Kağanı ile evlendirmeğe karar verdi. Tso-chin-wu-wei Ta-chiang-chün rütbeli Fu-chen, "Chien-hsiao-fu-pu-shan-shu"[268] ünvanını alıp Prenses'e Uygur ülkesine kadar refakat edecekti. Aynı zamanda elçi idi. Kuang-lu-shih-ch'in rütbeli Li-hsien, "Yü-shih-chung-ch'en" ünvânını alıp yardımcı elçi oldu. T'ai-ch'ang-po-shih[269] ünvânlı Ying-yo, "Tien-chung-shih-yü-shih"[270] ünvânını alıp P'an-kuang vazifesi gördü. Ch'ao-chou ch'ih-shih[271] rütbeli Li Jui "T'ai-fu-ch'ing"[272] ünvânını alıp evlilik merasiminin idarecisi oldu.

Tsung-chen-shao-ch'ing Szu-ling[273] rütbeli Wang Tzu-han,"Yü-ssu-chung-ch'eng" ünvânını alıp evlilik merasimi idarecisi yardımcısı oldu. Yü-yüan-wan-lan[274] rütbeli "Hsin-lan Pan-kuang" oldu.

6. ayda İmparator Li Hsien'i "Yü-shih Ta-fu" ünvanıyla vazifelendirdi. Sonra Uygurlar, *"10.000 süvari kuzey başkentine gitti. 10.000 süvari de Anhsi'yi geçip Tibet tarafına gitti"* diye haber gönderdiler. T'ai-ho-ch'ang Prensesi'ni de ailesini görmek için Çin'e gönderdi. Sonra T'ai-ho-ch'ang Prensesi Uygur ülkesine gitti. Uygur ili Ch'ing Beyi ile aynı seviyeye çıkarıldı.

821 senesi 7. ayda T'ai-ho-ch'ang Prensesi Uygur Hatunluğuna tayin edildi. T'ai-ho-ch'ang Prensesi Uygur ülkesine gitti. İmparator, Pan-fu-yü-t'ung-hua kapısına kadar onu geçirdi. Memurlar Chang-chin-shih'da dizildiler. Pek çok kimse onun gidişini seyretti.

10. ayda Fung-chou memurları Uygurlar'ın Prensesi karşılamak için 500 süvari ile sınırda beklediklerini rapor ettiler.[275]

11. ayda Chung-wu garnizon kumandanı Chang Wei-ch'ing rapor göndererek, İmparator'dan "Wei-shou'ya 3.000 asker göndermesini" rica etti. Ön-

---

[267] Başbakanlık dairesi başkanı.

[268] Aileye verilen bir memuriyet ünvanıdır.

[269] Çin saray mabedinde merasim yöneten bir memuriyet ünvanıdır.

[270] Çin sarayında tenkit eden memuriyet ünvanıdır.

[271] Bugünkü müfettiş anlamında bir memuriyettir.

[272] Mali işler ile meşgul olan bir memuriyet. Des Rotours, traite des fonctionnaires...434-442.

[273] İmparatorun akrabalarının listesi ile meşgul olan bir memuriyet.

[274] Dağ ve nehir işleri ile meşgul olan bir memuriyet.

[275] Buna karşılık Çinliler'in de Prensesin refakatine asker vermeleri lazımdı.

ceden 1.000 kişi gönderildi. Diğer 2.000 kişi T'ai-ho-ch'ang Prensesi giderken gidecekti.

T'ien-te askeri raporu: "Uygurlar 760 kişi Huang-lu-chüen'e Prensesi karşılamağa geldiler.

Fung-chou valisi Li-yo'nun raporu: "3.000 Uygur süvarisi Lio-chüen'de kamp kurdu."

822 Senesi Olayları:

CTS, 195, 11 a;

2. yılın 2. ayında (822) İmparator Uygurlar'a onların atlarının fiatına karşılık 50.000 parça ipekli verdi. Ve 3. ayda o, tekrar onların atlarının fiatı olarak 70.000 parça ipekli hediye etti. Aynı ay, P'ei Tu[276] Yu-chou ve Chen-chou'daki isyancıların teslim olmalarını, cezalandırılmalarını istiyordu. Uygurlar Tu'yu ordu ile birlikte takip edip, onları cezalandırmak ve ezmek için izin istediler. Saray bu mevzuun müzakeresini yaptı. Pao-ying'in başlangıcında (762-3) Uygurlar iki başşehri aldıkları zaman,[277] imparatorluğa yaptıkları bu hizmetlerine karşılık pek çok faydalar temin etmek istemişlerdi. Saray bu müsaadenin mümkün olmayacağına karar verdi. İmparator bunun üzerine Uygurlar'ı durdurmak ve geri göndermek için elçi gönderdi. İmparatorun emriyle, onlara 70.000 parça ipekli hediye edildi. Sonra onlar yurtlarına gönderildi.

5. ayda İmparator (Kağan'a), "Teng-lo Ku Mo-mi-shih Ho P'i-chia Li Kağan[278]" ünvânını vermek için sefir gönderilmesini rica etti. İmparator T'ien Wu-feng'ı devlet teminatları ve 12 araba yükü hediyelerle sefir alarak Uygurlar'a gönderdi. Kağan'a ve T'ai-ho Prensesine saygılarını bildirecekti.[279]

Ch'ang-ch'ing'in 2. senesi 10. ayında Chin-wu muhafızlarının büyük generali Hu Cheng, vazifeli sefir ve Hun-lu Ssu Başkanı Li Hsien evlilik merasiminin idarecisi ve Wei-wei Ssu[280] Başkanı Li Jui, vazifeli sefir ve Tsung-cheng Ssu[281] başkan vekili Li Tzu-hang, Yü-pu[282] sekreteri Chang Min, T'ai

---

[276] Daha fazla malumat için bk. Des Rotours, Traite des fonctionnaires... s. 903.

[277] Sadece Doğu Başkenti Lo-yang 762 de karıştırıldı.

[278] Teng-lo Ku Mo-mi-shih Ho P'i-chia Li Kağan, Hazar Tegin.

[279] Burada iki elçilik heyeti vardı. 1.si TCTC, 243; 825 senesi 4. Ayda, Kağan'a unvan götüren elçilik heyetinin başı Yü Jen-wen idi. İkincisi TFYK, 976, 7. Ayda T'ien Wu-feng başkanlığında Uygurlar'a giden elçilik heyeti, İmparatorun hediyelerini götürdü.

[280] Wei-wei Ssu; İmparatorluk nişanları sarayı.

[281] Tsung-cheng Ssu; İmparatorluk grubu sarayı.

[282] Yü-pu; Orman Bakanlığı.

Ch'ang[283] Ssu doktoru Yin Yu, T'ai-ho Prensesine refakat ederek Uygur ülkesinden başşehre dönmüşlerdi.

Onların hepsi: *"Prenses Uygur sarayına varmadan iki gece önce, Kağan 700 atlı gönderdi ve Prenses'i aynı yoldan götürmeği rica etti"* dedi. Hu Cheng bunun mümkün olmadığını söyledi. Barbar sefirleri, *"daha önce Hsien-an Prensesi geldiği zaman O, bizim başşehrimizin Hua kapısına 700'li mesafeden ileriye yalnız gitmişti. Şimdi niye bizi reddediyorsunuz?"* dediler. Cheng: *"İmparatorumuz bize, Prenses'i Kağan'a teslim edene kadar refakat etmemizi emretti. Biz henüz Kağan'ı görmedik. Biz onun önden gitmesine nasıl müsaade ederiz"* dedi. Barbar sefirleri sonra, vazgeçtiler.

Uygur sarayına vardığımızda Prensesi Uygur Hatunluğu'na tayin için uğurlu gün seçtik. Kağan önce kulesine çıktı. Doğuya döndü. O, kulenin altında, Prenses'e ev olarak büyük keçe çadır kurdurmuştu. Bir grup barbar prensesini ona barbar adetlerini öğretmek üzere gönderdi. Prenses T'ang elbiselerini çıkarıp barbar elbiselerini giyene kadar, yaşlı bir hanım onun için bekledi. O, çıkıp kulenin önüne gelerek, batıya doğru reveransla hürmetlerini bildirdi. Kağan ona bakıp oturuyordu. O, ikinci defa eğildi. Bunu bitirince tekrar kendi keçe çadırına girdi. Hatun elbiselerini giydi. Basit, her ikisi de kırmızı olan renkli elbise ve büyük manto ve altın işlemeli başlık giydi. O, kuleye doğru dışarı çıktı. Merasimin birinci kısmında olduğu gibi Kağan'ı selâmladı. Barbarlar önünde küçük taht tanzim edilmiş, dalgalı perdeli bir tahtırevan hazırlamışlardı. Bazı nazırlar Prensesi tahtırevana bindirdiler. 9 Uygur kabilesinin her birinin başkanı tahtırevanı taşıdılar. Güneşi takip ederek, sarayın etrafında 9 defa döndüler. Sonra Prenses, tahtırevandan indi. Kuleye gitti. Doğuya dönük olarak Kağan'la birlikte oturdu. Ondan sonra, nazırlar ve nedimler, Kağan ve Hatun'a hürmetlerini bildirdiler.

Hatun'un kendi sarayı vardı. 2 nazır onu muhafaza edecek ve refakat edecekti. Cheng ve diğerleri yurda dönüyorlardı. Hatun çadırında onlara ziyafet verdi ve acı acı ağladı. Kağan son gün elçilere pek çok hediyeler verdi." dediler.

HTS, 217 B, 1b;

Prenses, Uygur sarayına 100 li'lik mesafeye ulaştığı zaman, önden gidenler Prensesi özel olarak görmek istediler.[284] Hu Cheng bunu yasak etti. Barbarlar *"önceki Hsien-an Prensesi böyle yapmıştı"* dediler. Cheng, *"İmparatorun fermanı, Prensesi Kağan'a vereceğiz. Şimdi biz henüz onu görmedik, (Prenses) önden gidemez"*. Sonra onlar çekildiler.

(Kağan'ın bulunduğu yere vardığımızda) Kağan, kulesine çıktı ve doğuya dönük oturdu. Aşağıda Prenses için keçe çadır kurdurdu. Onun barbar elbisesi giymesini istedi. Bir kadın bilhassa bunun için onu bekledi. Prenses geldi. Batıya doğru hürmetlerini bildirdi. Sonra kendisine Hatun elbiseleri giydirildi,

---

[283] T'ai-ch'ang Ssu; İmparatorluk sarayı.

[284] Kağan adamlarını göndererek prensesi diğer elçilik heyetinden önce getirmelerini istemişti.

Sade renkli, kırmızı elbise ve büyük manto, önde ve arkada işaret edilmiş altın şapka giydi. Tekrar dışarı çıktı ve Kağan'a hürmetlerini sundu. Sonra sallanan perdeli tahtırevana bindi. 9 nazır tahtırevanı taşıyıp sarayın etrafında 9 defa döndürdüler. Tahtırevandan inince, kuleye çıktı ve doğuya dönerek Kağan'la birlikte oturdu. Sıralarına göre nazırlar kendilerini Hatun'a tanıttılar. O, kendi sarayını kurdu. Nazırlardan ikisi muntazam yardıma hazırdı. Cheng ve diğerleri dönerken Hatun onlara büyük ziyafet verdi. İçini çekerek ağladı, sevgiyle muamele etti. Kağan elçilere pek çok hediyeler verdi.

P'ei Tu[285], Chen-chou ve Yu-chou'ya hücum ettiği zaman Uygurlar büyük general Li I-chieh'yi 3.000 asker ile İmparatora Ho-pei sulhu için yardıma gönderdiler. Durumların müzakeresi yapıldı. Eski felâketlerin tekrarlanması istenmediği için, Uygurlar'ın yardımı reddedildi. Askerler Feng-chou'ya gelmişlerdi. Fakat elçi onlara pek çok hediyeler vererek geri gönderdi.

TCTC, 241;

822 senesi 3. ayda Çin kumandanı Pei Tu, Yu-cheng'e sefer yaptığında Uygurlar, Çin'e yardım etmek istediler. Nazırlar kurulu buna yanaşmadı ve Chung-shih ünvanındaki memuru gönderip Uygurlar'ın "iyi niyetini" reddetti. Buna rağmen Uygurlar Li I-chieh adlı zata üçbin asker verip Feng-chou'ya gönderdiler. Bunlar çekilmek istemediler. Son çare olarak imparator, onlara yetmiş bin kumaş hediye etti. Onlarda geri döndüler.

TFYK, C. 979;

2. sene 1. ayda (822) Fu-ma-tu-wei rütbeli Chen-ho, T'ai-ho Prensesini Uygur sınırına kadar götürüp döndü.

10. ayda Chin-wu büyük generali T'ai-ho Prensesini Kağan'ın yanına kadar götürüp döndü. Uygur Kağanı'na varmadan önce bakanlardan Shan, Prensesi onlarla birlikte başka yoldan gitmeğe davet ettiler. Fu-chen olmaz dedi. Kağan'ın elçisi; *"önceki Hsien-an Prensesi geldiği zaman, Çinliler Hua kapısına kadar Prensesi geçirdiler. Sonra Kağan'ın gönderdiği adamlarla Prenses önde gitti. Şimdi siz prensesi önden götürmeme niçin müsaade etmiyorsunuz?"* dedi. Fu-chen: *"İmparator Prensese Kağan'a teslim edene kadar refakat etmemi emretti. Daha Kağan'ı görmedik. Prensesi elçilere nasıl bırakabilirim?"* dedi. Prensesin önden gitmesine müsaade etmedi.

Onlar Uygur başkentine vardıkları zaman evlilik işi için uğurlu gün seçtiler.[286] Prenses Uygur Hatunu oldu. Kağan kuleye çıktı. Doğuya dönük oturdu. Aşağıya halılar serildi. Aşağıda bakanlar vardı. Prenses'e Uygur âdetlerini öğrettiler. T'ang elbisesini çıkarıp Uygur elbisesi giydirdiler. Prenses Kağan'ın oturduğu kulenin önüne geldi. Kağan'a hürmet gösterdi. (reverans yaptı). Kağan prensesi seyrediyordu. Pren-

---

[285] Fazla malumat için bk. Des Rotours Traite des fonctionnaires... s. 903.

[286] Bu adet Çin'de halen bu günde mevcuttur. Evlenmek isteyen çiftler falcıya müracaat ederek kendileri için uğurlu olacak günü öğrenirler ve düğün o gün olur.

ses tekrar çadıra gitti. Hatun elbiseleri giydi. Yaşlı bir kadın ona yardım ediyordu. Kırmızı elbise, büyük kırmızı balto, boynuzlu altın işlemeli şapka giydi. Altın taktı. Tekrar çıkıp Kağan'a hürmet gösterdi. Sonra kendisi için hazırlanan tahtırevana bindi. 9 nazır tahtırevanı taşıyarak 9 defa doğu istikametinden kulenin etrafında döndürdüler. Sonra prenses tahtırevandan indi. Kuleye çıkıp Kağan'ın yanına oturdu. Memurlar Kağan ile Hatun'a hürmet gösterdiler. İki nazır Hatun'un emrine verildi.

Fu-chen Çin'e döneceği zaman Hatun kendi çadırında onlara ziyafet verdi. Hatun çok ağladı. Kağan Çin'den gelen elçilere pek çok hediyeler verdi.

824 Senesi Olayları :

HTS, 217 B, 1b;

Ching-tsung'un tahta çıktığı sene (824) Kağan öldü.[287] Onun küçük erkek kardeşi Prens Ho-sa[288] tahta geçti.

TCTC, 243;

824 senesinde Uygur hükümdarı Tsung-te Kağan vefat etti. Yerine küçük kardeşi Ho-sa Te-le tahta geçti.

825 Senesi Olayları:

HTS, 217 B, 1b;

825 senesi İmparator elçi gönderip ona "Ai Teng-li-lo Ku Ko-mo-shih Ho P'i-chia Kağan[289]" ünvanını verdi ve 12 araba ipekli hediye etti.

TCTC, 243;

Yılın (825) üçüncü ayında Szu-men-lang-chung rütbesindeki Yü Jen-weh vazife ile Uygurlar'a gitti ve Uygur hükümdarı Ho-sa Te-le'ya "Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho P'i-chia Kağan" ünvanını verdi.

TFYK, C, 976;

Chin-chün Pao-li 1. senesi 5. ay (825) İmparator Uygurlar'a elçi göndererek Dokuz Kabile Uygur Kağanı'na "Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho P'i-chia Kağan" ünvânını verdi. P'an-kuang rütbeli T'ien Wu-fung'u Kağan yardıma gönderdi.

Chin-tsung Pao-li 1. sene 6. ayda (825) İmparator P'an-kuang rütbeli T'ien Wu-fun'un imparatorluk fermanını alarak 12 araba ile Uygurlar'a elçi olarak gitmesini emretti. Kağan'a ve T'ai-ho Prensesine hediyeler verdi.

---

[287] THY, 98 ve TFYK, 967; Kağan'ın ölümü ve yeni Kağan'ın tahta çıkışını 824 yerine 823 gösterir. TCTC, 243, Kağan'ın ölümü 824; Yeni Kağan'a unvan gönderilişi 825 dir. Haneda Toru, Todai Kaikotsushi no konkyu, 230-1-Çin sarayı her zaman yeni Uygur Kağanı'na unvan göndermekte çok aceleci idi.

[288] TFYK, 967 ve THY, 98; Ho-sa Tegin'i selefinin baba tarafından kuzeni olarak gösterir. HTS, 217 ve TCTC, 243; onun erkek kardeşi olarak gösterir.

[289] Bk. Not: 280.

826 Senesi Olayları:

TFYK, C. 976;

2. sene 8. ayda (826) İmparator Çin sarayına Uygurlar'a, An-ling dahil ceman 40 kişiye Lin-tc salonunda ziyafet vererek hediyeler verdi.[290]

827 Senesi Olayları:

CTS, 195, 12 a;

T'ai-ho'nun ilk yılı (827) İmparator elçilere Hun-lu Ssu'ya gidip Uygurlar'ın atlarının fiatlarına karşılık 200.000 parça ipekli hediye götürmelerini emretti.

HTS, 217 B, 1b;

Onun hükümranlığının başlangıcında, Wen-tsung, Uygurlar'a onların atlarının fiatlarının karşılığı olarak 50.000 parça ipekli hediye etti.

829 Senesi Olayları:

CTS, 195, 12 a;

Üçüncü yılın 1. ayında (8.2- 8.3. 829) elçi, onların atlarının fiatı olarak 230.000 parça ipekliyi Uygurlar'a hediye etti.[291]

830 Senesi Olayları:

TCTC, 244;

830 senesi 3. ay İ-ho gününde Hsin-pu-shang-shu[292] rütbeli Liu Kun-tso, Hotun garnizon kumandanlığına tayin edildi. Eskiden Uygurlar Çin'e alış verişe geliyorlardı. Halk onların sık sık değişmelerinden korkuyordu. Çin askerleri sık sık oraya gelip kontrol ediyorlardı. Şimdi garnizon kumandanı Kung-ch'o orayı idare ediyordu. Uygur Mei-lu ile Li Ch'ang 10.000 kadar at getirdiler. Kung-ch'o adamlarını onları karşılamağa gönderdi. Şehrin kapılarını açıp onları buyur ettiler. Uygur elçileri çok hürmet gösterdi. Kötü harekete cesaret edemediler.[293]

832 Senesi Olayları:

HTS, 217 B, 1b;

T'ai-ho'nun altıncı senesi (832) Kağan bakanları tarafından öldürüldü ve yeğeni Prens Hu tahta geçti.[294] Onun elçileri bu olayı haber vermek üzere saraya geldiler.

---

[290] Bu hadise yalnız TFYK de kayıtlıdır. Başka kaynaklarda rastlamıyoruz.

[291] Bu hadise yalnız CTS de kayıtlıdır. Başka kaynaklarda rastlamıyoruz.

[292] Bugünkü hakimliğe benzeyen memuriyet.

[293] Bu Kağan'ın ölüm tarihi münakaşalı. TFYK, 967; THY, 98; TCTC, 244; CTS, 17 B; TFYK, 976; TFYK, 980. Hadise yalnız TCTC de kayıtlıdır. Başka kaynaklarda rastlamıyoruz.

[294] Kağan'ın ölüm tarihi münakaşalı. TFYK, 967; THY, 98; TCTC, 244; CTS, 17 B; TFYK, 976; TFYK, 980.

TCTC, 244;

Yıl 832. Uygur hükümdarı Chao-li Kağan adamları tarafından öldürüldü. Onun yerine üvey oğlu Hu Te-le geçti.

TFYK, C. 976;

(833) 4. ayda 9 kabile Uygur kağanı öldü. Üç gün tatil yapıldı. İmparator sivil ve askeri memurların 3. dereceden yukarısının, idarecilerden 4. dereceden yukarısının Hun-lu-Ssu'ya gidip elçilere baş sağlığı dilemelerini emretti.[295]

TFYK, C. 980;

10. sene 4. ay (836) 9 Kabile Uygur Kağanı öldü. Tzo Hsiao-wei generali, Başkenti savunma başkanı T'ang Hun-shu, Yo-chin-wu-wei büyük generali ve Yü-shih Ta-fu bayrak alarak, baş sağlığı için Uygurlar'a gittiler.[296]

833 Senesi Olayları:

CTS, 195, 12 a;

7. yılın 3. ayında (833) Uygur Li I-chieh ve diğerleri develer ve atlar getirerek saraya geldiler ve üçüncü ayın 27. günü (20.4.833) Kağan'ın öldüğünü ve onun küçük erkek kardeşi Prens Sa'nın Kağanlığa tayin olduğunu bildirdiler.[297] İmparator sarayı üç gün tatil etti. Üçüncü derece ve ondan yüksek sivil ve askeri memurlara, Devlet işleri bürosu 4. derece ve onun üstündeki memurlara Hun-lu Ssu'ya gidip onun elçilerine baş sağlığı dilemelerini emretti. Sol cesur muhafızları generali, imparatorluk şehri valisi T'ang Hung-shih Chin-wu muhafızları generali oldu. Aynı zamanda Yü-shih Ta-fu'luk yapacaktı. Aynı zamanda, bürosunun nişanları ile birlikte, Uygur sarayına başsağlığı dileme, yeni Kağan'a ünvan verme işinin idarecisi idi.

HTS, 217 B, 1b;

Takip eden sene (833) İmparator sol cesur muhafızların generali T'ang Hung-shih ve Tse Beyi'nin mirasçısı Yung, yeni Kağan'a "Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho Chü-lu P'i-chia Chang-hsin Kağan[298]" ünvanını götürmekle vazifelendirildi.

TCTC, 244;

Yılın (833) dördüncü ayında Çin hükümeti yeni Uygur Kağanını "Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho Chü-lu P'i-chia Chang-hsin Kağan" ünvanıyla tanıdı.

6. ay Shan-nan Hsu-tao garnizon kumandanı Li Tsai-i Ho-tun garnizon kumandanı oldu. Eskiden Uygurlar her sene haraç verirken geçtikleri yerleri

---

[295] TFYK de 833 de anlatılan bu hadise, asla 832 dedir. Bu sebeple bizde onu 832 senesi olayları arasında tercüme ettik.

[296] TFYK de 836 da anlatılan bu hadise aslında 832 dedir. Bu sebeple 832 senesi olayları arasında tercüme ettik.

[297] Bk. Not: 296.

[298] Chan-hsin; samimiyet göstermek anlamındadır.

yağmalıyorlardı. Vali ve kaymakamlar karışmağa cesaret edemiyorlardı. Ama Çin askerleri onları sıkı kontrol ediyorlardı. Şimdi Tsai-i oraya gidip idareye başlayınca Uygurlar Li Ch'ang'ı elçi olarak hediyelerle Çin'e gönderdiler.

Ts'ai-i ona: *"Kağan seni Çin'e gönderdi. Çünkü bizim akrabalık münasebetlerimiz devam ediyor. O seni buraya kötü işler yapmağa göndermedi. Eğer sen kanuna uymaz soygun yaparsan, ben Ts'ai-i seni öldüreceğim. Çin kanunlarını ihmal etme".* dedi. Sonra bütün nöbetçileri kaldırdı. Fakat 2 asker kapıda nöbet tuttu. Li Ch'ang ondan korkuyordu. Kanuna karşı gelmeğe cesaret edemedi.

TFYK, C. 976;

7. sene 3. ay (833) Lin-te salonunda Çin'e giden Uygurlar'a Li İ-chieh dahil ceman 19 kişiye ziyafet ve hediyeler verdi.

TFYK, 965;

833 senesi 4. ayda İmparator bir ferman çıkardı. Bu fermanda şunlar yazılıydı:[299] *"Doğru olan kimse daima Tanrı'nın verdiği kudret ve kabiliyet ile çalışarak dünyanın dokuz varlığını aydınlatır. Ve en mükemmel fazilet ile hakaret ederek memleketimizin dört tarafındaki barbarlarla iyi geçinir. Gerçi her devlet kurulurken kendisinin bir reisi vardır. Fakat biz yine de her zaman hediye verirken, bilhassa samimi olan komşularımıza iyi davranırız. Bu suretle erişilmesi imkânsız' olan çöldeki kabileleri şereflendirdik. Ve Çin'den alınan ünvanların kıymetlerini onlara gösterdik. İmparatorluğumuzun lütfuna mazhar olanların hepsi üstün adam sayıldılar.*

9 Kabile Uygur Kağanı Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho Chü-lu P'i-chia Chang-hsin Kağan, nesiller boyunca sadakatla çalıştı. Ve bu zamanda en üstün ve kabiliyetli hükümdar olarak tanındı. O zeki, kuvvetli, doğru sözlü, cesur idi. Kuzeyde bulunan kuvvetli ve cesur orduların üstünlüğüne güvenir ve Çin'in aydın ve yüksek kültürünü de çok beğenirdi. Geçmiş tecrübeleri iyice hatırlamaya çalışır ve muhakkak uzağı gören bir plân yapmağa gayret ederdi. Yurdunu güzel idare ederek, bizimle olan dostluğuna devam etmek isterdi. Kendisinin bize karşı taarruza geçmeğe niyeti yoktur. Bizim de buna karşılık ona iyi davranmamız gerekir. Memleketlerimiz böylece birbirleriyle geçinip, aramızdaki akrabalık gitgide kuvvetlendirilsin. Büyüklere gösterdiği saygı "Ch'un-ch'iu"[300] adlı kitabın maksadına tamamiyle uygundu. Bize karşı gösterdiği bağlılıkda güneş ile ay gibi açıktı. Onun gönderdiği elçiler sıcak bir havada öğleyinde olsa yinede hediye ile bize gelip giderlerdi. Sözleri çok nazik, hareketleri çok saygılı idi. Onun gösterdiği bu fevkâlâde bağlılık, değer-

---

[299] Klasik Çince'de bilhassa mektupların ve fermanların tam olarak tercümesi çok zordur. Bu fermanı tercüme ederken Tsai Wen-shen'ın tercümesiyle de mukayese ederek mümkün olduğu kadar aslına uygun olmasına çalıştım.

[300] Çin Tarihindeki Klasik eserlerden biridir ve M.Ö V. yüzyılda Konfiçyüs tarafından da derlenerek yeniden kaleme alınmıştır.

lendirmeye lâyıktır. Ona karşı hususi bir lütuf göstermemiz pek iyi olur. Bu suretle, şüphesiz bize olan bağlılık ve samimiyetleri daha artacaktır.

Yo-chin-wu-wei generali ve Yü-shih Ta-fu rütbeli Ling-ta elçi ve Wang Jun yardımcı elçi olarak, Dokuz Kabile Uygur Kağanına "Ai Teng-li-le Ku Mo-mi-shih Ho Chü-lu P'i-chia Chang-hsin Kağan" ünvanını götürmekle vazifelendirildiler. Böylece ta denizlere kadar her tarafta bulunanlar yalnızca Çin ünvanlarını alsınlar. Bütün dünya bir aile gibi samimi olsun ve bizimle aynı yolda yaşasın. Şimdi bu emirnâmeyi Tanrı huzurunda açıkca gösterelim. Kağan'ın kendisi de bundan sonra dikkatle çalışmalı ve kendi memleketini sağlam olarak korumalıdır. Artık mevcut olan şanlarını düşürmemek ve atalarının şereflerini daha da yükseltmek için daha gayret göstermelidir. Böyle mükemmel işler devamlı olsun ve kendisi de gelecek nesillere örnek olarak gösterilsin."

TFYK, 980;

833 senesi4. ayda, Dokuz kabile Uygur Kağanı öldüğü için, Tso-Hsiao-wei Chiang-chün ve Huang-ch'eng Liu-shou rütbeli T'ang Hung-shih, Yüğ-chin-wu-wei Chian-chün vazifesi ile "Yü-shih Ta-fu" rütbesine yükseltildi. Her ikisi baş sağlığı için elçi olarak uygurlara gönderildi.

835 Senesi Olayları:

CTS, 195, 12 a

9. yılın 6. ayında (835) Uygur elçileri saraya geldiler. Uygurlar at üzerinde okçulukta maharetli 7 kadın ve 2 Sha-t'o çocuğu getirdiler. Bunlar T'ai-ho Prensesi'nin hediyeleri idi.

TFYK, 980;

835 senesi 5. ayda Çin sarayına gelen Uygurlar T'ai-ho Kung-chu tarafından hediye edilen ok atabilen altı-yedi kız ve iki Sha-t'o[301] çocuğunu sundular.

836 Senesi Olayları:

TFYK, 996;

Kai-ch'eng saltanat devresinin 1. senesi (836) 5. ayında İmparator Wen-tsung yabancılarla daha iyi anlaşabilmek maksadiyle, sınır bölgelerinde yabancı dil öğrenen ve öğreten memurluklar kurulmasını emretti.[302]

839 Senesi Olayları:

CTS, 195, 12 a;

K'ai-ch'eng'ın başlangıcında (836-40)[303] onların bakanı, An Yün-ho Prens Ch'ai-ts'ao[304] ile birlikte Sa Kağan'ın kuvvetini gasbetmek istediler. Sa Kağan bunu meydana çıkardı. Ch'ai-ts'ao ve An Yün-ho'yu öldürdü.

---

[301] Sha-to kabilesi hakkında daha fazla malumat için bk..C. Gökalp, Göktürk Devletinin Kuruluşundan Cengiz'in zuhuruna kadar Altay'larda ve İç Moğolistan daki kabileler. Doktora tezi, A.Ü.D.T.C.F.

[302] Bu hadise yalnız TFYK de kayıtlıdır. Başka kaynaklarda rastlanmamaktadır.

Bir miktar asker ile dışarıda olan diğer bir Uygur nazırı Chüeh-lo-wu; Ch'ai-ts'ao ve An Yün-ho'yu öldürdüğü için Sa Kağan'ı öldürdü. Ve Prens Ho-sa Kağan oldu.[305]

HTS, 217 B, 1b;

K'ai-cheng'ın dördüncü senesi (839 onun nazırı Chüeh-lo-wu, bazı Sha-t'o'larla birlikte Kağan'a hücum ederek kağana zorluk çıkardı. Kağan intihar etti. Halk Prens Ho-sa'yı Kağan olarak tahta çıkardı. Tam o sene kıtlık ve salgın hastalık vardı ve çok kar yağdı. Pek çok koyun ve at öldü. Çin sarayı daha bir ferman çıkarmamıştı.

TCTC, 246;

839 senesinde Uygur nazırı An-yün Ho Tâ-le Ch'ai-ke isyan tasarlandığı zaman Chang-hsin Kağan tarafından yakalanıp öldürüldü. Diğer nazır Chüeh-lo-wu (o sırada) askerleriyle dışarıda kalıyordu. (Chüeh-lo-wu) üç yüz atı Sha-t'o kabilesi reisi Chu-yeh Ch'ih-hsin'e vererek beraber Uygur Kağanı'na saldırmağa kandırdı. Uygur Kağanı mağlubiyete uğradı ve nihayet intihar etti. Uygur Halkı P'an-chi Te-le'yı Kağan yaptılar. Bu senede salgın hastalık oldu. Çok kar yağdı. Koyun ve atların çoğu öldü. Uygurlar zayıflamağa başladı. Chih-hsin, Chih-i'nin oğludur.

TFYK, 967;

K'ai-ch'en 4. senesinde (839) Kağan intihar etti. Uygurlar Wu-tu-kung'u Ho-sa Kağan adı ile tahta çıkardılar.

840 Senesi Olayları:

CTS, 195, 12 a;

Chüeh-lo-wu'dan nefret ettiği için general Chü-lu Mo-ho kaçtı. 100.000 Kırgız süvarisinin başında O, Uygur kalelerine hücum etti. Ho-sa'yı öldürdü. Chüeh-lo-wu'nun başını kesti ve yaktı. Uygur Sarayını tamamiyle tahrip etti.[306] Uygurlar dağıldılar, bütün barbar ülkelerine kaçtılar.

---

[303] CTS de 836 senesinde anlatılan bu hadise aslında 839 senesindedir. Bu sebeple 839 senesi olayları arasında tercüme edilmiştir.

[304] TCTC, 246; bu adamın ismini Ch'ai-ts'ao yerine Ch'ai-ke olarak kaydeder.

[305] Bu bölümdeki isimler hakkında daha fazla malumat için bk. Haneda Toru, Todai Kaikotsushi no kenkyu, 287.

[306] TCTC, 246, Kırgızlar'la Uygurlar arasındaki savaş yirmi yıldan beri devam ediyordu. Savaş Kırgız zaferi ile son buldu. Uygurlar'ın altın çadırını da zaptettiler. Altın çadır Kağan'ın oturduğu yerdi. T'ai-ho Prensesi'nin Uygur Kağanı ile evlenişinden az sonra Uygur başşehrini ziyaret eden meşhur Arab seyyahı Tamim İbn Bahr tarafından da zikredilmiştir. Tamim İbn Bahr'ın Kayıtlarına göre: Çadır altın ile kaplanmış ve çok uzaklardan görünüyordu. Minorsky, Tamim İbn Bahr's Journay to the Uyghurs, s. 283, 294-5, 300.

Bunlardan bir kol, baş nazırın erkek yeğenleri T'e-p'ang-le Nan-lu O-fen v.s. beş kardeş ve onbeş kabile ile birlikte Karluklar'a kaçtılar. Diğer bir kol Tibetliler'e, bir kolda An-hsi'ye kaçtılar.

HTS, 217 B, 1b;

840 Senesi Wu-tsung tahta geçti ve Tse Beyi'nin varisi Yung bu olayı Uygurlar'a bildirmeğe gitti. O, devletin karışıklığı ile karşılaştı.

Biraz sonra Büyük Şef Chü-lu Mo-ho Kırgızlar'la birlikte, beraberinde 100.000 süvari getirip Uygur kalelerine hücum etti. Kağan'ı öldürdü. Chüeh-lo-wu'yu idam etti. Saraylarını yaktı. Bütün kabileler dağıldı.

Uygur baş nazırı Sa-chih ve Mang Ti-te başta olmak üzere on beş kabile Karluklar'a kaçtı. Geriye kalan Uygur halkı ise, Tibetliler'e ve An-hsi bölgesine kaçtılar.

TCTC, 246;

840 senesi 9. ayda Chüeh-lo-wu (kendi hükümdarı) Chang-hsin[307] Kağanı öldürüp yerine Ho-sa'yı getirdiği zaman başşchrin dışında bulunan Uygur generali Chü-lu Mo-ho bizzat Kırgızlar'm 100.000 süvarisini idare ederek Uygurlar'a saldırdı. Uygurlar'ı büyük bir mağlubiyete uğrattı. Ho-sa ile Chüeh-lo-wu'yu öldürdü. (Uygurlar'ın) Kağanlık otağını da yaktı. Herşey sona erdi. Uygur boyları kaçarak dağıldılar. Baş nazır Sa-chih ile Hang Ti-te vs. ile onbeşe yakın kabile batıdaki Ko-lo-lu'lara[308] kaçtılar. Bir kol Tibetliler'e bir kolda An-hsi'ye kaçtılar. Kağan'ın kardeşi Wa-mo-ssu, baş nazır Ch'ih-hsin, P'u-ku Ti-te, Na-hsieh-ch'o her biri kendi kabileleri ile birlikte T'ien-te adlı sınır şehrinin surlarının dibine kadar geldiler. Kendilerinin yetiştirdikleri çeşitli hayvanları hububatla değiştirip yiyecek aldılar ve Çin'e tabi olmak için ricada bulundular.

TFYK, 967;

Huei-ch'ang saltanat devresinin başlangıcında (841) Uygurlar, Kırgızlar tarafından mağlup edildiler. Geriye kalan Uygurlar Tibetliler'e kaçtılar ve Kan-chou bölgesine yerleştiler.

TFYK, 994;

İmparator Wu-tsung'un Huei-ch'ang saltanat devresinin 2. senesi (842) 2. ayında[309] Uygurlar Kırgızlar tarafından taarruza uğrayıp mağlup edildiler. Uygur halkı etrafa dağıtıldı.

---

[307] Chang-hsin Kağan, Hu Tegin.

[308] Ko-lo-lu; Karluklar

[309] TFYK de 842 de anlatılan bu hadise aslında 840 dadır. Bu sebeple 840 senesi olayları arasında tercüme edilmiştir.

SONUÇ

Bilindiği gibi 744 senesinde Uygur, Karluk, Basmıl ortak hareketi sonunda siyasi hakimiyet Göktürklerden Uygurlara geçmişti.

Kaynaklardaki, Uygur tarihinin bu bölümünü bitirdiğimizde görüyoruz ki Uygurlar Kağanlık süresince Çinlilerin teorik dostları idiler. İyi münasebetleri geliştirmek maksadıyla tesis edilen akrabalık aslında pek dostça bir şey değildi. Bu devirde Uygurlar Çin'de rahat otorite kurabilmek için Çin'e yardım etmişler ve yıllık vergi almışlardır. İmparatorun sadece bir isim haline geldiği zamanlar olmuştur. Gerileme devrinde ise Çinliler haricen dost görünerek entrikaları ile yıkılışta baş rolü oynamışlardır. Enteresan tarafı şudur ki bütün bunlara rağmen Çinliler, Uygurlara karşı saygıya devam etmişlerdir. Uygurlar kendi taraflarında Tun Baga Tarkan devri hariç Çinlilere asla , onların arzu ettikleri şekilde hürmet göstermemişlerdir.

Moyen-Çor Kağan'la kuvvetlenen , Bögü Kağan'la parlayan, Kutlug Bilge Kagan'la zirveye ulaşan Uygurlar 821'den sonra gerilemeye başladılar. Kuzeyde Kırgızlarla tekrar harp çıktı. Ülkede Çin sarayının entrikaları Kağanlık ailesinin kuvvetini harap etti. Her şeye ilaveten kötü mevsim 839'da Uygur ekonomisinin dayanağı olan çiftlik hayvanlarının çoğunu öldürdü. 840'daki Kırgız hücumu sendelemekte olan Kağanlığın sonu oldu.

Bunda Maniheizmin de rolü büyüktür. Bu dinin muharip ruhları gevşettiği bir gerçektir. Bu Türkler için bir tuzaktı. Bögü Kağan gibi kudretli bir Kağanın böyle bir tuzağa nasıl düşebildiği meçhuldür. Belki de geleneksel Türk inancı ile hareket ediyordu. Bu karakteristik Soğd dinini kendi halkına kabul etttirip, istikbalde Çin'den uzaklaşarak o zamanda Doğu Asya'da önemli ekonomik ve kültürel tesirleri olan Soğdlara yaklaşmasını ümid ediyordu.

Yenisey kıyılarında kuvvetli bir devlet kurmuş olan Kırgızlar 840 senesinde Uygurları gerçek bir felakete uğrattılar. Kırgızlar bu suretle Moyen-Çor ve Kutluk Bilge Kağan zamanındaki mağlubiyetlerinin intikamını almış oldular. Tarihin en korkunç katliamlarından biri olan bu baskından canlarını kurtarabilen Uygurlar muhtelif bölgelere dağıldılar.

Bunlardan on beş Uygur kabilesi batıya Karluklara gittiler. Fakat bu Karluklar Altay dağlarındaki mi, yoksa Çu vadisindekiler mi idi? Bunu kati olarak bilemiyoruz.

Diğer bir grup Çin'in kuzeyindeki Kansu vilayetine göç ettiler. Kan-chou şehrinde yeni bir Uygur Devleti kurdular. Bunlar sonradan Sarı Uygurlar adı ile anılmışlardır. Bilindiği gibi Uygurların bu bölümü ile daha önce meşgul olmuştuk. (İkinci baskısı yakında yayınlanacak)

On üç kabileden ibaret diğer bir grup Çin'in güney sınırlarına kadar indiler.

Diğer kabileler Doğu Türkistan'a göç edip Turfan, Kuça, Karaşar şehirleri ve civarına yerleştiler. Uygurların en büyük grupları olan bu Uygurların Türk medeniyet tarihinde önemli bir yerleri vardır. Kaynaklar tarafından Dokuz Oğuzlar olarak isimlendirilmektedirler. (Uygur kültürü ile ilgili çalışmalarımız halen devam etmektedir. Yakında tamamlamak ümidindeyiz.)

Küçük bir grup da Doğu'da Hsi-wei'lere sığındılar. Kırgızlar onları zorla Hsi-wei'lerden geri aldılar. Bir kısmını öldürdüler, bir kısmını da Beşbalık şehri civarına yerleştirdiler. Bunlar sonradan Beşbalık Uygurları olarak tarihe geçen Uygurların ataları olmalıdırlar.

Bütün bunlardan başka Kitan ve Kay kabilelerinin başlarında Uygur reisler vardı. Hıtay Devleti'nin kuruluşunda mühim rolleri olan bu Uygurlar Kağanlığın yıkılışı ile nüfuzlarını kaybettiler.

Tarihte bir kavim, bir diğerinin devletini yıktığı zaman, o topraklarda kendi hakimiyetinde yeni bir devlet kurmuştur. Sadece intikam ve ticaret yollarının ele geçirilmesi fikriyle hareket eden Kırgızların bu tip faaliyetlerine kaynaklarda rastlamıyoruz.

Uygur göçleri sonunda boş bırakılan topraklara zamanla Moğol kabileleri yerleşmişlerdir. Netice olarak Orta Asya'da Moğol hakimiyetine sebep olunmuştur.

Uygur tarihi halen devam etmektedir. Doğu Türkistan'da halen 20.000.000 kadar Uygur nüfusu mevcuttur.

BİBLİYOĞRAFYA

ÇİN KAYNAKLARI

Chiu T'ang-shu (CTS):

T'ang Hanedanlığının Eski Yıllığı. Tarihçi Liu Hsü tarafından 945 senesinde yazılmıştır. Bütün T'ang sülâlesi (618-916) olaylarını içine alan meşhur bir tarihtir. 200 ciltlik bu eserde 821 senesinden önceki olaylar umumiyetle bir arşiv vesikası gibi mühim noktalar ile kısa olarak anlatılmış, fakat 821 senesinden sonraki olaylar, mübalağalı bir şekilde ve tarih sırası da karışmıştır.

Hsin T'ang-shu (HTS):

T'ang Hanedanlığı Yeni Yıllığı. 1060 senesinde bilgin O-yang Hsiu ve Sung Ch'i'nin idaresindeki bir heyet tarafından hazırlanmıştır. 225 cilttir. CTS de bulunmayan olaylar burada görülmektedir. Olayların bazıları CTS den daha kısa, bazıları daha geniş olarak anlatılmaktadır.

Tzu-chi T'ung-chien (TCTC):

İmparatorun emri ile 1085 senesine 294 cilt olarak meşhur bilgin ve başbakan Ssu-ma Kuang tarafından yazılmıştır. M.Ö. 403 – M.S. 959 arasındaki olaylar anlatılmıştır. Yazar 19 senelik çalışmasında 320 yi aşan tarih kitabından faydalanmış, güzel bir dil ile olayları kısa olarak yazmıştır.

Tzu-chi T'ung-chien, Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynağıdır. Bu eser kronoloji esasına göre sıralanmış ve bugün kaybolmuş olan birçok vesikaları içinde toplamıştır. Eser, yalnız Uygurlar'a ait değil; aynı zamanda Çin'in iç olaylarını da içine almıştır. Her milletin tarihinde olduğu gibi, o da Çin tarihine büyük bir önem vermiştir. Bu sebeple de Uygurlar'a ait belgeleri bulmak için bütün metinleri baştan aşağıya kadar okumak lâzımdır. Bu kaynak olayların tarihlerini tespit etmek bakımından çok gerçek bilgiler verir. T'ang sülâlesinin resmi tarihleri olan CTS ve HTS bu kronolojik bilgileri fazla görerek kesip atmışlardır. Bu da modern bir tarihçiyi büyük hatalara düşürebilecek birçok yanlışlıklara yol açmıştır. Meselâ olayların sırası

T'ang sülâlesinin resmi tarihlerinde sık sık karışmıştır. Önce olan bir olay sonra gösterilmiş, sonra olan bir olayda önce gibi gösterilmiştir. Halbuki bu olayları TCTC'ye göre tarihleri ile tespit edebiliyoruz. Bu sebeple de resmi tarihleri tenkit edip yanlışlıkları düzeltebiliyoruz. İşte bütün bu sebeplerden dolayı bizim bu çalışmamızda yalnız Haneda ve Mackerraş'ın eserleri tamamlanıp düzeltilmiş değil şimdiye kadar tek kaynak olarak bilinen resmi Çin tarihleri de yeniden restore edilmiştir.

Ts'e-fu Yüan-kuei (TFYK):

1005-1013 seneleri arasında yazılmış bir tarihi ansiklopedidir. 31 asıl ve 1102 ufak bölümden müteşekkildir.

Tarihçi Wang Ch'in-jo vs. tarafından imparatorun emri ile yazılmıştır. Hemen hemen 1.000 senelik muhtelif sülâlelere ait olaylarla ilgili ana vesikalar ile çeşitli kitaplardan mukayeseli olarak alınmış olan bilgiler kitapta sıralandıktan sonra İmparatorun kontrolüne arz edilmiştir.

Vesika bakımından çok zengindir. Resmi Çin tarihlerinde kesilerek ve kısaltılarak alınan İmparatorların fermanlarının çoğu bu kaynakta tam olarak bulunurlar. Bu fermanlar eserin içinde çok dağınıktırlar. Bunları bulmak için 1.000 ciltlik eseri baştan aşağıya taramak lâzımdır. Çalışmamızın orijinalitesini teşkil edeceği için eser tarafımızdan taranarak ilgili bölümlerin tercümesi yapılmıştır.

TCTC ve TFYK'nin Mukayesesi:

TFYK de vesikalar aynen alınarak bol miktarda ilgili bölümlere konulmuştur. Bu sebeple TFYK kıymetli bir arşiv gibidir. TCTC ise çeşitli vesikalardan mühimlerini seçmiş ve bunları özetlemiştir.

TFYK bir nevi arşiv vesikaları neşri olduğu için, tarihler iyice kontrol edilmemiş, aynı olayın başı başka bir ciltte, sonu başka bir ciltte anlatılmıştır. Özel isimler arasında da bağ kurulamamıştır. TCTC ise, bunun aksine vesikaları tenkit etmiş ve en doğru tarihleri ve özel isimleri seçerek yazmıştır.

TÜRK KAYNAKLARI

UYGUR YAZITLARI

Şine-usu kitabesi:

Bu kitabe Moğolistan'da Şine-usu Gölü, Moğoltu Irmağı ve Orgotu Dağı havalisinde bulunmuştur.

1909 Ramstedt ve Sakari Palsi adlı iki Fin bilgini bu bölgede yaptıkları kazılar neticesinde, adı geçen kitabeyi keşfetmişlerdir.

Ramstedt 1918 yılında Finlandiya'da "Fin-Oğur cemiyeti" dergisinde bu kitabeyi neşretmiştir.

Uygur Devletinin kuruluş ve zaferlerinden bahseden bu kitabenin diğer bir adı da Moyen-Çor kitabesidir. Moyen Çor Kağan'ın 759'da ölümü üzerine onun adına diktirilmiştir.

Karabalgasun kitabesi:

Karabalgasun şehri Uygur Hakanlığının parlak zamanlarında devlete başşehir olmuş bir bölgedir. 826'da dikilen bu kitabede Şine-usu kitabesi gibi Uygurların kuruluş ve zaferlerinden bahseder. Mani dininden de detaylı olarak bahsettiği için tarihi değeri çok büyüktür.

Üç dilde yazılmış olan bu kitabede (Gök-Türkçe, Soğdça, Çince) esas okunabileni Çince olanıdır. 1896 yılında okunabilen bu yazı aynı yılda neşredilmiştir. Daha sonraları Çince'den Türkçe'ye tercüme edilen bu kitabeden H.N.Orhun'un Eski Türk Yazıtları adlı eserinin 2.cildinde bahsedilmektedir.

ARAŞTIRMA ESERLERİ

Balazs, Stefan Etienne; Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der T'ang-Zeit (618-906), Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprahen zu Berlin 36 (1933), s. 1-62.

Bretschneider; *Mediaeval Researces,* Londra, 1988.

Chang Chi-yun; Atlas of the Republic of China.

Chang Jen-t'ang; *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler (618-745),* Doktora Çalışması, Tai-pei, 1968.

Chavannes, E.; *Documents Sur Les Tou-kiui (Turcs) Occidentaux,* 1. baskı, St. Petersburg, 1903. Sonra, notlarla birlikte, Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux' ismiyle tekrar basıldı.

Chavannes, E. ve Pelliot, Paul; *Un traité manichéen retrouvé en Chine,* Journal Asiatique X, 18 (1911), s. 499-617; Journal Asiatique XI, 1 (1913), s, 99-199, 261-394.

Çandarlıoğlu, Gülçin; *"Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı 744-840" (Çin resmi tarihleri ile TFYK ve TCTC deki belgelerin ışığında)* doçentlik tezi, İst. 1972.

.....; *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri,* doktora tezi, İst. 1967. Baskı Taipei 1972.

.....; *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* İst. 2003.

Demiéville, Paul; *Le Concile de Lhasa, une controverse sur le quiétisme entre buddhistes de l'Inde et de la Chine au VIIIe siécle de l'ére ehrétienne,* Paris, 1952.

Eberhard; *Çin'in Şimâl Komşuları,* Ankara, 1942.

..... ; *Çin Tarihi,* Ankara, 1947.

Ecsedy, Hilda; *Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791),* Acta Orientalia, 17 (1964) s. 83-184.

Franke; *Geschihte des Chinesischen reiches,* Leipzig, 1930-41.

Friedrich Hırth; *Nachworth zu Inschift Tonyukuk,* 1899.

V. Gabain; *Altürkische Grammatik,* Leipzig, 1950, Glossar.

Gökalp, Cevdet; *Göktürk Devleti'nin Kuruluşundan Cengiz'in Zuhuruna Kadar Altaylar'da ve İç Moğolistan'daki Kabileler,* Doktora Tezi, Ankara Ün. D.T.C.F.

Hamilton, James; Les Ouighours a l'époque des Cinq Dynasties, d'apres les documents chinois, Paris, 1955.

..... ; Toquz-Oyuz et On-Uygur, Journal Asiatique CCL (1962) s. 23-64.

.....; *Hand book of Oriental History,* Londra, 1951.

Haneda Toru; *Todai Kai kotsu no kenkyu,* Haneda hakushi shigaku rombunshu, C.I, Kyoto (1957), s. 157-324.

..... ; *Kyusei Kaikotsu to Toquz Oyuz to no kankei o ronzu,* Haneda hakushi shigaku rombunshu C.I. Kyoto, 1957, s. 325-94.

Hansen, Olaf; Zur Sogh dischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun, Journal de la société Finno-ougrienne 44^3 (1930).

Hedin, Sevin; *Southern Tibet,* 9 cilt, Stocholm.

Henning, W.B.; Argi and the Tokharians, The Bulletin of the School of Oriental and African studies (BSOS), 9 (1937-39), s. 545-71.

Hermann, Albert: *Atlas of China,* Harward University Press, 1935.

Hucker, Charles O., *A Dictionary of Official Titles in İmperial China,* Taipei, 1985.

İzgi, Özkan; *Wang Yen-te Seyahatnamesi,* doktora tezi. Harward Üniversitesi. Türkçe baskı, Ankara 1988.

.....; *Uygurların Siyasi Ve Kültürel Tarihi.* Ankara, 1987.

St. Julien ; Documents historiques sur les Tou-kiue, JA. (1864), I, II.

Legge, James ; *The Chinesse Classics,* 7 cilt, m. baskı Londra ve Hong Kong, 1872.

Levy, Howard S.; *Biography of An Lu-shan,* University of California Press, 1960.

Liu Mau-tsai; *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe),* Wiesbaden, 1958.

Mackerras, Colin ; *The Uighur Empire* (744-840) According to the T'ang Dynastic histories, Canberra, 1968.

Mahmut Kaşgari; *Divan-ı Lügat it-Türk,* Besim Atalay tercümesi, Ankara, 1943.

Marquart; Guwaini's Bericht über die Bekehrung der Uiguren SPAW, 1912, 405-502.

Minorsky, V.; *Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs,* BSOS, 12 (1948), s. 275-305.

.....; *Hudud al-Alem,* The regions of the world, Londra, 1937.

Moule, A.C.; *The Rulers of China,* 221 B.C. – A.D. 1949, New-york, 1957.

Müller, F.W.K.; Uigurischen Glossen Hirthfestschrift.

Orkun H.N.; *Eski Türk Yazıtları,* 4 cilt, İstanbul 1936-41.

Ögel, Bahaeddin; *Sino-Turcica,* Taiwan 1964.

..... ; *İlk Töles Boyları,* Belleten XII (1948) 48.

..... ; *Uygurlar'ın Menşe Efsanesi,* D.T.C.F. Dergisi, VI, 1-2.

..... ; *Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi,* Belleten C. XV, s. 59 (1951).

..... ; *Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri,* Belleten, XIX (1955), s. 75.

Pelliot, Paul; Histoire ancienne du Tibet Oeuvres posthumes de Paul Pelliot, publiées sous les auspices de l'académei des Inscriptions et Belles-Lettres et avec le concours du Centre national de la Recherche scientifique V, Paris 1961.

Pulleyblank, Edwin G.; *The Tzyjyh Tong-jiann Kaoyih and the sources for the History of the Period 730-763,* BSOS 13 (1950), s. 448-73

..... ; As Sogdian Colony in Inner Mongolia, T'oung-pao 41 (1952), s. 317-56.

..... ; The Background of the Rebellion of An Lu-shan, Londra, New-york ve Toronto, 1955.

..... ; Some Remarks on the Toquz Oghuz Problem, Ural-Altaische Jahr Bücher 28 (1956), s. 35-42.

Radloff, Wilhem; *Die alttürkishen Inschriften der Mongolei,* Saint Petersburg, 1895.

Ramstedt, G.J.; Zwei uigurische runeninschriften in der Nord Mongolei, Journal de la Sociéte Finno-ougrienne 30 (1913).

Schlegel, Gustav; *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun,* Mémories de la Société Finno-Ougrienne IX, Helsingfors, 1896.

Solomon, Bernard; The Veritable Record of the T'ang Emporer Shuntsung, Harward-Yenching Institute Studies XIII, Harward Üniversity Press, Cambridge, 1955.

Tasaka Kodo ; Kaikotsu ni okeru Manikyo hakugai undo, Toho gakuho 11 (1940) s. 223-32.

Togan, Z.V.; *Umumi Türk Tarihine Giriş,* İstanbul, 1944.

..... ; *10-11. asır Asya Tarihi Haritası.*

Tsai Wen-shen ; *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900),* Doktora çalışması, Taipei, 1967.

Valey, Arthur ; *The life and Times of Po Chü-i,* Londra, 1949.

des Rotours, Robert; *Le traité des examens, traduit de la Nouvelle Histoire des T'ang,* Paris 1932.

.....; *Histoire de Ngan Lou-chan (Ngan Lou-chan Che-tsi)* Paris 1962.

..... ; *Le traité des fonotionnaires et traité de l'armée,* traduits de la Nouvelle Histoire des T'ang, 2 cilt, Leiden 1947.

KISALTMALAR

CTS :.....; Chiu T'ang-shu.

HTS:.....; Hsin T'ang-shu.

TCTC:.....; Tzu-chih T'ung-chien.

TFYK:..... Ts'e-fu Yüan-kuei.

THY:..... T'ang Hui-yao

TCTCKI:.....; Tzu-chih T'ung-chien K'ae-i.

TCTCYC.....; Tzu-chih T'ung-chien Yin-chu.

BSOS:.....Bulletin of the School of Oriental and African Studies.

JA:..... Journal Asitatique.

TP:..... T'oung Pao.

Documents:..... Chavannes, E. Documents sur les Toikue.

Un Traite Manicheen.....Chavannes, E. ve Pelliot, P; Un traite Manicheen retrouve en chine JA. X, 18 (1911), 499-617; JA. XI., I (1913), 99, 199.

Treite des Fonctionnaires.....des Rotours, R; Treite des fonctionaries et treite de l'armee traduits de la Novelle Histoire des T'ang, Leiden, 1947.

Historie.....des Rotours,R; Histoire de Ngan louchan, Paris, 1962.

Les Oighours...; Hamilton J.R.; Les Ouighours a Lepoque des cinq Dynasties, dapres Les Documents chinois, Paris 1955.

The Uighur Empire...; Mackerras, Colin; The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang dynastic histories, Canberra ,1968.

UYGUR KAĞANLARI

1- İsmi: Ku- li P'ei- lo, (744-747); Kağanlık ünvanı: Kutluk Bilge Kül Kağan (Ku-tu-lu P'i-chia-chüeh).

Çin kaynaklarında: Ku-tu-lu P'i-chia Chüeh Huai-jen K'o-han.

2- İsmi: Ko-le, (747-759); Kağanlık Ünvanı: Moyen-Çor Kağan (Mo-yen Ch'o) Bilge Kül Kağan (P'i-chia Chüeh).

Çin kaynaklarında: Ying-wu Wei-yüan P'i-chia K'o-han.

3- İsmi: I-ti-chien, (759-779); Kağanlık Ünvanı: Bögü Kağan (Mo-yü) Tengride (Tengli) Kağan. CTS'deki Ünvanı: Teng-li Hsieh-tu Teng-mi-shih-Han Chü-lu Ying-i Chien-kung P'i-chia K'o-han.

4- İsmi: Tun Bağa Tarkan; (T'un Mo-ho Ta-kan); Kağanlık Ünvanı: Alp Kutluk Bilge Kağan (Ho Ku-tu-lu P'i-chia Ko'han).

5- İsmi: To-lo-ssu, (789-790) ve P'an-kuan Tegin; Çin kaynaklarında: Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Chü-lu P'i-chia Chun chen K'o-han; Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan.

6- 790'da kısa bir süre To-lo-ssu'nun kardeşi Kağanlık etmiştir. Fakat ismi ve ünvanı hakkında kayıt yoktur.

7- İsmi: A-ch'o, (790-795); Çin kaynaklarında: Feng-ch'eng K'o-han.

8- İsmi: Kutlug Bilge (Ku-tu-lu P'i-chia), (795-805); CTS'deki ünvanı: T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Lu-hu P'i Huai-hsin K'o-han; HST'deki ünvanı: Ai T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Hu-lu P'i-chia Huai-hsin K'o-han.

9- İsmi hakkında kayıt yoktur (805- 808); Kağanlık Ünvanı: Tengride Bolmış Alp Bilge Kağan; Çin Kaynaklarındaki ünvanı: T'eng-li Yeh Ho Chü-lu P'chia K'o-han.

10- İsmi hakkında kayıt yoktur. Kağanlık Ünvanı: Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan. Çin Kaynaklarında ünvanları; Ai Te-ho-li- lu Mo-mi-shih Ho Mi P'i-chia K'o-han; Ai Teng-li-lo Ku Mi-shih Ho P'i-chia Pao-i K'o-han; Kısaca Pao-i K'o-han diye geçer.

11- İsmi hakkında kayıt yoktur. (821-824); Kağanlık ünvanı: Kün Tengride Ulüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan; CTS'deki ünvanı: Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu-lu P'i-chia K'o-han; HTS'deki ünvanı: Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu P'i-chia Ch'ung-te K'o-han.

12- İsmi: Hazar Tegin, (824-832); Kağanlık Ünvanı: Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan. Çin Kaynaklarında Ünvanı: Ai Teng-li-lo Ku Mo-

13- İsmi: Hu Tegin (832-839), Kağanlık Ünvanı: Ay Tengride Kut Bulmış Alp Chü-lu Bilge Chang-hsin Kağan. Çin kaynaklarındaki ünvanı: Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho Chü- lu P'i-chia Chang-hsin K'o-han.

14- İsmi: Kasar Tegin; Kağanlık ünvanı verilmesine vakit kalmadan öldürülmüştür.

T'ANG SÜLALESİ İMPARATORLARI

Kaot-su	618-626
T'ai-tsung	626-649
Kao-tsung	649-683
Chung –tsung	683-684
Jui-tsung	684-
(Wu-hou,Tse-t'ien)	684-705
Chung-tsung	705-710
Jui-tsung	710-712
Hsüan-tsung	712-754
Su-tsung	756-762
T'ai-tsung	762-779
Te-tsung	779-805
Shun-tsung	805-
Hsien-tsung	805-820
Mu-tsung	820-824
Ching-tsung	824-826
Wen- tsung	826-840
? - tsung	840-846
Hsüan-tsung	846-859
I-tsung	859-973
Hsi-tsung	873-888
Chao-tsung	888-904
Chao-hsüan-ti	904-907

乾元二年，迴紇骨啜特勤等率衆從郭子儀與九節度於相州城下戰，不利。三月壬子，迴紇王子骨啜特勤及宰相帝德等十五人自相州奔于西京，肅宗宴之于紫宸殿，賞物有差。其月庚寅，迴紇特勤辭還行營，上宴之于紫宸殿，賜物有差。乙未，以迴紇王子新除左羽林軍大將軍員外置骨啜特勤爲銀青光祿大夫、鴻臚卿員外置。

夏四月，迴紇毗伽闕可汗死。長子葉護先被殺，乃立其少子登里可汗，其妻爲可敦。六月丙午，以左金吾衞將軍李通爲試鴻臚卿、攝御史中丞，充弔祭迴紇使。毗伽闕可汗初

759 Yılı Olayları Yıllık (Hediye) vergi

死，其牙官、都督等欲以寧國公主殉葬，公主曰：「我中國法，壻死，卽持喪，朝夕哭臨，三年行服。今迴紇娶婦，須慕中國禮。若令依本國法，何須萬里結婚。」然公主亦依迴紇法，剪面大哭，竟以無子得歸。秋八月，寧國公主自迴紇還，詔百官於明鳳門外迎之。上元元年九月己丑，迴紇九姓可汗使大臣俱陸莫達干等入朝奉表起居。乙卯，迴紇使二十人於延英殿通謁，賜物有差。十一月戊辰，迴紇使延支伽羅等十人於延英殿謁見，賜物有差。

寶應元年，代宗初卽位，以史朝義尙在河洛，遣中使劉清潭徵兵於迴紇，又修舊好。其秋，清潭入迴紇庭，迴紇已爲史朝義所誘，云唐家天子頻有大喪，國亂無主，請發兵來收府庫。可汗乃領衆而南，已八月矣。清潭賫敕書國信至，可汗曰：「我聞唐家已無主，何爲更有敕書？」中使對曰：「我唐家天子雖棄萬國，嗣天子廣平王天生英武，往年與迴紇葉護兵馬同收兩京，破安慶緒，與可汗有故。又每年與可汗綵絹數萬匹，可汗豈忘之耶？」然迴紇業已發至三城北，見荒城無戍卒，州縣盡爲空壘，有輕唐色，乃遣使北收單于兵馬倉糧，又大擾清潭。清潭發使來奏云：「迴紇登里可汗傾國自來，有衆十萬，羊馬不知其數。」京師大駭。上使殿中監藥子昂馳勞之，及於太原北忻州南，子昂密數其丁壯，得四千人，老小婦人

大曆六年正月，迴紇於鴻臚寺擅出坊市，掠人子女，所在官奪返，毆怒，以三百騎犯金光門、朱雀門。是日，皇城諸門盡閉，上使中使劉清潭宣慰，乃止。七年七月，迴紇出鴻臚寺，入坊市強暴，逐長安令邵說於含光門之街，奪說所乘馬將去。說脫身避走，有司不能禁。八年十一月，迴紇一百四十人還蕃，以信物一千餘乘。迴紇恃功，自乾元之後，屢遣使以馬和市繒帛，仍歲來市，以馬一匹易絹四十匹，動至數萬馬。其使候遣繼留於鴻臚寺者非一，蕃得帛無厭，我得馬無用，朝廷甚苦之。是時特詔厚賜遣之，示以廣恩，且俾知愧也。是月，迴紇使使赤心領馬一萬匹來求市，代宗以馬價出於租賦，不欲重困於民，命有司量入計許市六千匹。

十年九月，迴紇白晝刺人於東市，市人執之，拘於萬年縣。其首領赤心聞之，自鴻臚寺馳入縣獄，劫囚而出，斫傷獄吏。十三年正月，迴紇寇太原，過楡次、太谷，河東節度留後、太原尹、兼御史大夫鮑防與迴紇戰于陽曲，我師敗績，死者千餘人。代州都督張光晟與迴紇戰于羊武谷，破之，迴紇引退。先是辛雲京守太原，迴紇懼雲京，不敢窺幷、代，知鮑防無武略，乃敢凌逼，賴光晟邀戰勝之，北人乃安。德宗初即位，使中官梁文秀告哀於迴紇，且

Uygurlar Çin'e 10.000 at satmaya gittiler (ticaret)

月，振武節度張惟清奏：「準詔發兵三千赴蔚州，數內已發一千人訖，餘二千人，待太和公主出界即發遣。」又奏：「天德轉牒云：迴鶻七百六十人將駝馬及車，相次至黃盞泉迎候公主。」豐州刺史李祐奏：「迎太和公主迴鶻三千於柳泉下營拓吐蕃〔三〕。」

二年二月，賜迴紇馬價絹五萬匹。三月，又賜馬價絹七萬匹。是月，裴度招討幽、鎮之亂，迴鶻請以兵從度討伐。朝議以寶應初迴紇收復兩京，恃功驕恣難制，咸以爲不可，遂命中使止迴紇令歸。會其已上豐州北界，不從止。詔發綵帛七萬匹賜之，方還。五月，命使册立登囉骨沒密施合毗伽昭禮可汗〔四〕，遣品官田務豐領國信十二車使迴鶻，賜可汗及太和公主。

長慶二年閏十月，金吾大將軍胡証、副使光祿卿李憲、婚禮使衛尉卿李銳、副使宗正少卿李子鴻、判官虞部郎中張敏、太常博士殷侑送太和公主至自迴紇，皆云：初，公主去迴紇牙帳尚可信宿，可汗遣數百騎來請與公主先從他道去。胡証曰：「不可。」虜使曰：「前咸安公主來時，去花門數百里即先去，今何獨拒我？」証曰：「我天子詔送公主以授可汗，今未見可汗，豈宜先往！」虜使乃止。既至虜庭，乃擇吉日，册公主爲迴鶻可敦。可汗先升樓東向坐，設穹幄於樓下以居公主，使羣胡主教公主以胡法。公主始解唐服而衣胡服，以一嫗侍，出樓前西向拜。可汗坐而視，公主再俯拜訖，復入穹幄中，解前所服而披可敦服，通裾大

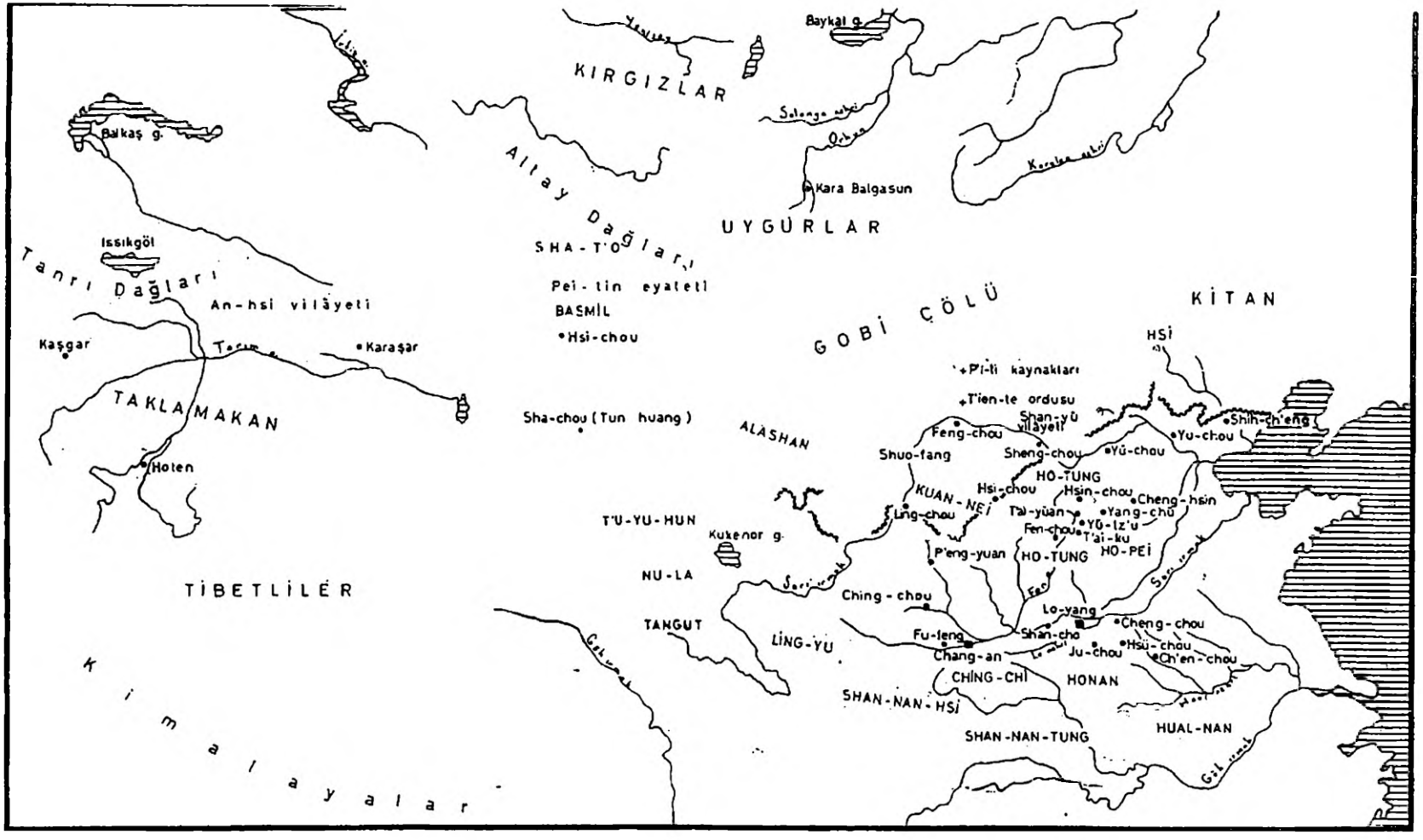
T'ai-ho prensesin düğün töreni

襦，皆茜色，金飾冠如角前指，後出樓俯拜可汗如初禮。虜先設大興曲宴，前設小座，相者引公主升興，迴紇九姓相分負其興，隨日右轉於庭者九，公主乃降興升樓，與可汗俱東向坐。自此臣下朝謁，并拜可敦。可敦自有牙帳，命二相出入帳中。詔等將歸，可敦宴之帳中，留連號啼者竟日，可汗因贈漢使以厚貺。

大和元年，命中使以絹二十萬匹付鴻臚寺宣賜迴鶻充馬價。三年正月，中使以絹二十三萬匹賜迴紇充馬價。七年三月，迴紇李義節等將駝馬到，且報可汗三月二十七日薨，已册親弟薩特勤。廢朝三日，仍令諸司文武三品、尚書省四品以上官就鴻臚寺弔其使者。以左驍衛將軍、皇城留守唐弘實爲金吾將軍兼御史大夫，持節充入迴鶻弔祭册立使。九年六月，入朝迴鶻進太和公主所獻馬射女子七人，沙陀小兒二人。開成初，其相有安允合者，與特勤柴革欲篡薩特勤可汗〔一三〕，薩特勤可汗覺，殺柴革及安允合。又有迴鶻相掬羅勿者，擁兵在外，怨誅柴革、安允合，又殺薩特勤可汗，以匿馺特勤爲可汗。有將軍句錄末賀恨掬羅勿，走引黠戛斯領十萬騎破迴鶻城，殺匿馺，斬掬羅勿，燒蕩殆盡，迴鶻散奔諸蕃。有迴鶻相馺職者，擁外甥龐特勤及男鹿并遏粉等兄弟五人，一十五部西奔葛邏祿，一支投吐蕃，一支投安西。又有近可汗牙十三部，以特勤烏介爲可汗，南來附漢。

初，黠戛斯破迴鶻，得太和公主。黠戛斯自稱李陵之後，與國同姓，遂令達干十人送公

Düğün Töreni devam

Baykal g.
KIRGIZLAR
Balkaş g.
Issıkgöl
Tanrı Dağları
An-hsi vilâyeti
Kaşgar
Karaşar
TAKLAMAKAN
Holen
Allay Dağları
SHA-T'O
Pei-tin eyaleti
BASMİL
Hsi-chou
Kara Balgasun
UYGURLAR
GOBİ ÇÖLÜ
KİTAN
HSİ
P'i-li kaynakları
T'ien-te ordusu
Shan-yü vilâyeti
Shih-ch'eng
Yu-chou
Feng-chou
Shuo-fang
Sheng-chou
Yü-chou
HO-TUNG
Hsi-chou
Hsin-chou
Cheng-hsin
KUAN-NEİ
Ling-chou
T'ai-yüan
Yang-chü
Yü-lz'u
Fen-chou
T'ai-ku
HO-PEİ
Sha-chou (Tun huang)
ALASHAN
T'U-YU-HUN
Kukenor g.
P'eng-yuan
NU-LA
TİBETLİLER
Ching-chou
Lo-yang
Cheng-chou
TANGUT
LİNG-YU
Fu-teng
Shan-chou
Hsü-chou
Chang-an
Ju-chou
Ch'en-chou
CHİNG-CHİ
HONAN
SHAN-NAN-HSİ
HUAI-NAN
SHAN-NAN-TUNG
Himalayalar